

HOLMI

XX. évfolyam 6. szám

2008. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Bertók László*: Már harmadszor olvassa • 711
Nádasdy Ádám: Ádám és Éva • 712
Vajda Miklós: Anyakép, amerikai keretben (II) • 712
Dávidházi Péter: József, Illyés, Jób (II) (Párhuzamos
verselemzés bibliai fénytörésben) • 732
Jean Starobinski: Manon (*Lőrinszky Ildikó fordítása*) • 748
Jónás Tamás: négy évszak egy lengyel lányra • 756
helycsere • 757
Megírtam már • 757
Salman Rushdie: Világnak menedéke (*Greskovits Endre
fordítása*) • 758
Kiss Judit Ágnes: Anyabanya • 770
Laza dialóg • 770
Sóhaj, ima helyett • 771
Mesterházi Mónika: (M.) • 772
A kutya • 772
Oláh Zsófia: Rosszkedvű valcer • 773
Molnár Krisztina Rita: Legyél penész • 774
Szeifert Natália: [ha megtalálnálak] • 774
[konyhai jelenetekben
gondolkodom] • 775
Várad Ákos: Neylon–a–fán • 776
Imreh András: Óvoda • 786
Léggömbök héliummal • 786
Ágai Ágnes: Átváltozások • 787
Dráma • 788

Bolgár Dániel: Melyik a rendszerváltó nemzedék?
(A „Gazdálkodj okosan!” és a ’80-as évek
gyermekei) • 789

FIGYELŐ

Tompa Andrea: A másik szabadság (Szilágyi Júlia:
Lehet-e esszét tanítani?) • 804

Szalai Júlia: „Elnéző olvasóknak írtam volna meg...”
(Kornfeld Móric: Trianontól
Trianonig) • 806

Forgács Éva: Egy papírra piros festék csöppent
(Orhan Pamuk: A nevem Piros) • 815

Váradi Péter: Konzervatív és korszerű:
az új filozófiai kézikönyv kétarcúsága
(Filozófia. Szerk. Boros Gábor) • 821

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Bertók László

MÁR HARMADSZOR OLVASSA

Már harmadszor olvassa, pedig úgy tűnt, hogy
 először érti, s talán értette is, de amikor megpróbálja
 beilleszteni abba a mérhetetlen és változókonny rendbe
 (tömkelegbe?), ami az ismeretei (a tudása?,
 a tapasztalata?, a készenléte?) összessége, mindenütt
 és mindig kilóg a széle, vagy lötyög csak az ürességben.
 Hagynia kéne, hogy a felesleges vagy méreten aluli
 (ismeretlen?, értéktelen?, irritáló?) terjedelem
 (minőség?, mennyiség?) automatikusan igazodjék?
 Csináljon helyet magának? Szakadjon darabokra?
 Azelőtt ilyenkor (anélkül, hogy eszébe jutott volna)
 önműködően új rekesz (fiók?, fájl?) nyílt az „agyában”
 (az érthetetlen, buta, hazug információnak is),
 most meg szándékosan kell kutakodnia, s kénytelen
 oda rakni (gyömöszölni, kötözni), ahol van már valami,
 még ha semmi köze sincs a kettőnek egymáshoz.
 Kinek (minek?) jó, hogy folyamatosan és erősen
 figyelnie és kapaszkodnia muszáj, mert bárhol, bármikor,
 váratlanul elakadhat (leáll, átverik), hogy már annak is
 örülhet, ha észreveszi, nézegetheti, tapogathatja,
 szétszalazhatja, találgathatja az értelmet (a szándékot,
 az okot), ha a saját akaratából intézkedni képes?
 A szavak megvannak mind. Eddig egy égig érő fa ágain
 ültek, s ha kellett, azon nyomban a nyelvére röppöltek.
 Néha olyan gyorsan, hogy egymásba akadt a szárnyuk,
 letaszították az előttük szólót, elhúztak az értelem fölött,
 máskor meg odafészkeltek az ajkára, ráértek, úgy
 viselkedtek, mintha azonosak lettek volna a jelentésükkel.
 Miért, hogy most átláthatatlan rajban röpködnek körülötte,
 a vállára, a kezére, az idegvezetékeire szállnak,
 a szájából esznek, összepiszkítják a nagyszótár lapjait,
 de nem találja azt az egyet (kettőt?, hármát?), amit keres?
 Kezdje el egyenként összefogdosni, kalitkába zárni a
 kavargó forgatagot? Rázza meg, vágja ki (ha tudja) a fát?
 Emlékezzék, hogy a tüdejét, a szívét s a többi testrészét is
 akkor fedezte fel, amikor nem működtek már észrevétlenül,
 amikor egyszer csak úgy viselkedtek, mintha kölcsönbe
 kapta volna őket? Nyugodjon bele, hogy részenként
 veszíti el a tudatába szorult (szorongó) univerzumot?
 Kösse fel magát, ha ott áll, de negyedszerre már
 bele se kezd, mert „úgysem fog sikerülni”?

Nádasdy Ádám

ÁDÁM ÉS ÉVA

Ahogy Ádám és Éva szerette egymást,
királyian és praktikusan.
Ők voltak csak egymásnak: közel s távol
hasonló alakút az ördög se látott.

Alvásuk volt a legkielégítőbb,
Ádám bűze és Éva horkantásai
messzire jelezték a békét, kincsüket.

Ahogy Ádám és Éva szerette egymást,
állati adottságként, tehetetlenül.
Szólt egyik a másiknak, ha távolabb
valami gyökeret talált, egyen az is.

Alvásuk volt a legkielégítőbb,
Ádám szőre és Éva nedvei
reggelre pamaccsá ragasztották őket.

Ádám és Éva mégsem szerette egymást,
mert nem tudták. Nem tudták, mit csinálnak.
A szerelem: önreflexió, nézd,
én így, te úgy, én is, te is, mi egymást.

Ha nem *tudod*, hiába alszotok
gyönyörű bűzben, pamaccsá hörögve.
Ha van nálad tükör, akkor szeretsz.

Vajda Miklós

ANYAKÉP, AMERIKAI KERETBEN (II)*

És egyszer csak megint ott áll, persze bennem áll, de most egy ajtóban áll, és nem a mi valahai számtalan közös ajtóink egyikében, nem is az övéi valamelyikében, hanem magasan, egy vagon szűk ajtajában áll, a Keleti pályaudvaron, a bécsi gyors egyik kocsijának ajtajában. Áll, bal kezével a kapaszkodót fogja, összehúzott szemmel körül-

* A három részre tervezett írás első része a *Holmi* 2007. októberi számában jelent meg.

kémelem a magasból, engem keres a tekintetével. Messziről nézem, mert úgy helyezkedtem el, hogy a beérkező vonat minél több ajtaját láthassam. Mire meglátom, nincs más mögötte, útitársai már leszálltak, nyilván előreengedte őket. Megtervezte a megérkezését, gondolom magamban futólag. Idelent, honi földön, a hatalmas, mocskos, visszhangos csarnok szintjén nagy a rosszul öltözött, bennszülött nyüzsgés, a tolongás. A bécsi gyors egy másik világból jár ide, érkezése esemény, körülöttem heves összeborulások, felcsapó zokogás, kiáltások, hadonászás, futkosás, és rémlik, mintha gőzmozdonyok lódobbantásra emlékeztető, de sziszegésben végződő, türelmetlen csattantásai is hallatszanának, bár valószínű, hogy ez a régebbi múltból sodródik ide. Nem hiszek a szememnek, ezért nem is intek neki rögtön. Sok anyám van, volt nekem, az estélyi ruhás, a kalapos, a perzsabundás, a kosztümös, a selyempongyolás, a szigorú fekete fürdőruhás szépasszony – ezek mindegyike addig egy és ugyanaz az önmagával azonos személy volt, aki saját elhatározásból és természetének egyenes kifejezéseként olyan, mint éppen amilyen, beszámítva az öltözködését és a gondos kikészítés apró füllentéseit, a szép arc, a bőr finom kiigazításait, kiemeléseit, az idővel majd lassan vastagodó beavatkozásait. És volt aztán persze a lódenkabátos, a rabruhás, a munkaköpenyes, majd a szerény eleganciájú New York-i, azok is mind ő, de már a lódenkabátos, aztán a márianosztrai, majd a kalocsai rabruhás és azok nyomában a munkaköpenyes és a többi, személyiségének és megjelenésének sűrű történelemben pácolt, átformált, alkalmazott változatai voltak, kényszerek sorozata folytán olyanok, amilyenek. Ez itt most nyilván szintén egy ilyen, gondolom magamban ámulatommal küszködve, mert egészen új és más, mint amit valaha is láttam, mint amire ép ésszel gondolnom lehetett. Három éve is egy új változatát ismertem meg New Yorkban, de az teljesen szükségszerűnek, logikusnak és érthetőnek bizonyult. Ez nem az, aki ötvenhatban elment, és az sem, aki New Yorkban él. Azóta már nem hittem, hogy még érhet tőle újabb meglepetés. Pedig most teljesen idegen és szívszorítóan elképesztő vagy inkább elképesztően szívszorító.

Nagy, széles karimájú kalapot visel; ez eltorzítja a feje, az arca, az egész alakja harmonikus arányait, alacsonyabbnak mutatja, pedig magas és karcsú most is. Világos, hogy az a kalap mond valamit, mégpedig valami fontosat akar mondani, valószínűleg tekintélyt szeretne parancsolni, de inkább elszomorítóan groteszk hatást kelt bennem. Nem tudom komolyan venni. Mi történhetett vele? Ilyesmit még sohasem láttam rajta; ha viselt, mindig elégáns, kis kalapokat viselt, többnyire divatos fátyollal, és az is nagyon régen volt már. Egymást véresen kiszorító történelmi korszakok vad szelei elfújták az ő kis kalapjait, végleg, nyomtalanul, mind, valamennyit. Már régen nem is bánja, mert azóta csak kendőt vagy, ha hideg volt, sálát kötött a fejére, de lehetőleg hajadonfőtt járt.

Most itt ez a darab pusztá méretével mondjuk keresztanyámhoz, Bajor Gizihez illenék; alkalmilag ő viselt ilyen hatalmas kalapokat, ha éppen a nagy művésznőt akarta megjártni, vagy ha királynői méltóságra és tekintélyre volt szüksége, mint például mikor '44 novemberében a svéd követ kíséretében kihozott bennünket, anyámat és engem, az elképedt, tátott szájú nyilasok közül Kun páter főhadiszállásáról. Azok a kalapok ízlésben, stílusban és minőségben is az ő egyéniségéhez, személyisége messze hordó sugárzásához illőek és hitelesek voltak, nem ilyen idétlenek. Ő bármilyen ruhadarabot hitelessé tudott tenni.

Engem keres a tekintete, de a döbbenet még visszatart, hirtelenében nem is tudom, hová tegyem a saját anyámat, és nem intek neki. Aztán meglát, akkor odasietek, lese-

gítem a lépcsőn, és összeölelkezünk. Ahogy átölelem, be kell dugnom a fejem a kalap karimája alá, hogy meg tudjam csókolni. Mindketten nagyon meg vagyunk illetődve, pillanatokra egészen elérzékenyülök, mikor átölel; fölismerem a parfümjét, a haja illatát, és ölelés közben kedves szokása szerint háromszor megveregeti tenyerével a hátamat; de most ez valahogy olyan, mintha csak bekopogtatna hozzám. Közben persze elemezhetetlen érzések vad hullámai öntenek el. Ugyanezt vélem lejátszódni benne is. Nálam kikapcsol az örökös értelmi kontroll, bár nem teljesen; csodálkozom magamon, mert összeszorult a torkom, pillanatokig meg sem tudok szólalni. Végül az összehúzódás érzetének hiányolt, elementáris melege marad. Hiszen jó három éve.

De a kalap nem minden. Két kezén könyökön túl érő, vékony, puha, sárgásfehér sevró- vagy szarvasbőr kesztyű, arra ráhúzva pedig karperecek és gyűrűk, sok gyűrű az ujjain, nem csak a jegygyűrűje meg a jól ismert arany pecsétgyűrűje; gyanús csillogásuk elárulja őket. Fülében jókora, fityegős fülbevalók, szintén sosem látott kellékek; neki régen szép és különleges, a fülcimpájába csavarozható, briliáns fülbevalói voltak, alkalmakra más és más. Nyári ruhája tarka, eléggé feltűnő, korához, de ízléséhez sem illő, olyan, amelyenről fölismerni a pesti utcán az amerikai turistát. Soha ilyet nem húzott volna magára. New Yorkban is, ahol különben alig láttam kalapos nőt, mindig ízlésesen öltözködött. Még mindig nem értem, és ez váratlanul ér, erősen disszonáns a róla őrzött tengernyi képhez, emlékhez képest, zavarja a részletesen elképzelt viszontlátás régen várt örömét. Öntudatlanul karikatúrát csinált magából, és bár a nevetségesen jóval innen maradt, olyan külső-belső tulajdonságokat aggatott magára, amelyek nincsenek meg benne. Idegen zászló alatt akar befutni az egykori honi kikötőbe, ahol nem tudja, mi vár rá, de így mégiscsak új hazájának védelme alatt áll? Ennyire naiv volna? Úgy döntök, hogy nem reagálok rá.

Sok a csomagja; több kisebb-nagyobb, színes, vadonatúj bőrönd, mintha hónapokra, nem pedig két hétre érkezett volna. Ez az első látogatása. Régóta tervezte, készült és gyűjtött rá, miközben rettegett is tőle. Először engem hívott meg, mert nekem hatalmas élmény és öröm lesz meglátni Amerikát, neki viszont nem veszélytelen kaland vizsgálátogatni oda, ahol egy fél géppapírra írt, boríték nélkül, fűzőgépkapocccsal lezárt és postázott iratban értesítették, hogy „...az Igazságügyminiszter Elvtárs [...] büntetésének hátralévő részét [...] kegyelemből elengedte” ugyan, de a történetek után bízom egy ilyen papírban? Mikor több év alatt sok tortával és bébiszitteléssel, lemondással és kuporgatással újra összeszedte magát, akkor erőt gyűjtött, hozzá bátorságot, és nekivágott. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy nemcsak jelmezt visel, hanem a személyiségétől idegen szerepet is játszik. De vajon kinek szól ez? Nekem biztosan nem. A szerepjátszás is teljesen idegen a személyiségétől. Próbálok kitalálni, milyen darabban játszik az anyám, milyen szerephez tervezte magának ezt a jelmezt.

Három éve láttam utoljára, még emlékszem kosztümjeire, ruháira, kabátjaira, cipőire. Mindig szerény, de kifogástalan eleganciával öltözött járt a nagy vegyipari konzern számlaiktatójába, ahol valamilyen lyukkártyaolvasó gépen dolgozott. Úgy, ahogy azt minden alkalmazottól elvárták. A határon nagyon izgatottan vert a szíve, meséli később, *rem peinlich* volt, mikor a gépfegyveres katonák – így mondja – elkérték az útlevelét, és szűrős, gyanakvó pillantással összevetették az arcát a fényképével, és egy kezükben tartott listát is megnézték. Kezdem már érteni, mire való a jelmez. Ő egy amerikai dáma, pontosabban lady, és mint ilyen, úgy képzelet vagy inkább reméli, hogy sérthetetlen. A ruha a páncélja, a kalap a sisakja, kesztyűs kezében az útlevél a pajzsa. Fegyvere pedig, gondolom, a hit valamiféle mégiscsak létező igazságos világrendben és egy

oksági alapon működő gondviselésben, amely, bár néhányszor csúnyán cserbenhagyta, ő akkor is hiszi, hogy igenis őrzi őt. Eleget szenvedett, most már számíthat némi védelemre, számlája talán kiegyenlített. A gondviselés, a naiv, önbátorító gondolkodásnak ez az ősi és oly kézhezálló kapaszkodója egyre fontosabb szerepet játszik majd az életében, de ez csak későbbi találkozások idején fog kiderülni.

Maga az Amerikai Egyesült Államok áll mögötte teljes hatalmával, súlyával és erejével. Ezt hirdeti vagy inkább illusztrálja erre a célra kitervelt ruházatával, a szokottnál erősebb sminkjével, még a vagon ajtajában is heves izgalmát palástolni igyekvő, fensőséges tartásával, ami szintén rosszul áll neki. Egy utálatos, nagyképű amerikai nő, azt képzei, hogy Kongóba érkezett, gondolnám róla, ha nem lenne közöm hozzá.

A nevetve annyit emlegetett Trabanttól már Škodássá avanszáltunk; apró lépés a világszínvonal felé, hatalmas ugrás a bennszülöttnek. Egy szava sincs – pedig vártam – a kocsiról, egyáltalán, hogy nekünk kocsink van; néha még magam is elcsodálkozom rajta. Neki az már természetes, pedig neki nincs odakint. Beül, és indulunk Budára. Fél szemmel látom, hogy nem kifelé, sokkal inkább befelé, az emlékeire figyel. Muto-gatom az újdonságokat: az árkádostítást, az éjjel-nappali közértet, az Astoria-aluljárót, a csúf ostornyeles utcalámpákat, az új buszokat, a gyér, de azért létező autóforgalmat, a számára új Erzsébet hidat. Közben följön bennem a bénító amerikai törpeézés; szinte letepert, ahogy nem is annyira a magam, mint inkább az ország újra meg újra elpuskázott és elrabolt lehetőségeinek egy gigantikus változtatást szemléltem és érzékelttem közvetlen közelből. De valószínűtlen, hogy ő most itt, a fordított helyzetben fölényben érezné magát, mint annyi amerikai. Allásom nem sokkal azelőtt összehozott a kilencmillió példányban megjelenő *Time* magazin nagy hatalmú főszerkesztőjével, aki késő éjszaka, kapatosan, a Gellért Szálló bárjában megvetése és felsőbbrendűsége jeléül egy akkor még sokat érő százforintossal gyűjtött rá az asztalon égő gyertyáról, majd minden dohányosnak újabb és újabb százassal adott tüzet. A többit összetépte.

Próbálok anyám szemével nézni az egész sivár, kisszerű, lehangoló utcaképet. Ő romokban látta utoljára a várost. Én azonban ebben az Európán inneni, szerencsétlen al-Európában élek, éppen ezért elvárnék tőle ha elismerést nem is, legalább némi tudomásulvételt, egy kis rácsodálkozást a kétségtelen apró változásokra, nevezhetjük akár haladásnak, az újdonságokra. Nekünk fontosak ezek. Kinéz ugyan, de minden látható megrendülés és különösebb érdeklődés nélkül; nem kérdez. Az is lehet, gondolom magamban, hogy csak elnyomja magában a felindulását, a nosztalgiáit, nehogy kiesés a szerepéből. Nem létezik, hogy csupa rossz emléket őriz erről a városról, hiszen itt boldog is volt, hiszen itt volt – nem is rövid ideig – boldog. Diskurálunk, mint két régi ismerős; még sehol sincs az igazi, a régi, a New Yorkban is sokszor megtalált közös hang. Azt mondja, hogy mindjárt holnap majd elmegy a Corvinba, meglátogatja régi kollégáit, és tőlem érdeklődik, mi van iksszel és ipszilonnal meg zével. Kíváncsi, vajon Zsuzsi kutya megismeri-e még.

Személyek, életek, sorsok érdeklik. Az a Budapest, amelyben valaha ő a fénykorát élte, már régen eltűnt a föld színéről. A Rákóczi úton, ahogy mutatom neki, hogy ott, annak a háznak az első emeletén van a munkahelyem, közli velem, elhatározta, hogy fölkeresi a főnökömet, a rendszer egyik híres-hírhedt, emblemikus figuráját, akit csak hallomásból ismer, de meg akarja neki köszönni, amiért több mint hatévnyi keserves szabadúszóélet után, pocsék káderlapom ellenére fölvetett maga mellé irodalmi szerkesztőnek. Ez ismerős szándék. Nevelésemet valaha jórészt másokra bízta, de a szülői értekezletekre mindig elment, és beszélt rólam az osztályfőnökömmel. Már csökken a távolság közöttünk. Ez már inkább ő.

Mikor kiszállunk a házunk előtt, fölnéz, és most az igazi hangját hallom. Örömmel állapítja meg, hogy rendbe hozták a homlokzatot, az erkélyajtónk fönt a második emeleten már nem az ürbe nyílik, mint régen. Megkönnyebbülés: igen, ez kétségtelenül ő, nemcsak az amerikai lady, hanem jelmeze alatt az én anyám, aki erre az alkalomra, amerikaiságát megtartva, sőt görcsösen hangsúlyozva, két hétre kilépett általam már ismert, olcsó, de tartós amerikai műanyag keretéből, ám az üresen itt hagyott, értékes, régi, erősen viharvert történelmi keretébe már nem lép vissza, nem is tud és nem is akar már visszalépni, mert nem illik bele többé. Valamiféle köztes lelkiállapotban van most. Én is köztes lelkiállapotban élek, csakhogy én állandóan. Nézeteim, vágyaim, igényeim szerint kint, választott sorsom szerint bent, a hazugságok és az utált kompromisszumok fojtó fogságában. Ő hazamegy, és ott jól érzi magát. Én itthon vagyok, és úgy érzem rosszul magamat.

Kiszállunk, és egy külföldi rokont vezetek be az otthonunkba. Megnyílnak a bőröndök, és kisebb-nagyobb ajándékok tömege kerül elő. Okos, célszerű, szeretettel és nagy műgonddal megválasztott ajándékok, a számára elérhető közepes vagy annál kissé szerényebb árfekvésben, mindenkinek személyre szabottan. Amerikában még az olcsó holmi is tetszetős; színeivel, formájával, csomagolásával hatásosan tudja kelletni magát. Az itteni általános szükösségben és szürkeségben még az ottani bővli is kívánatos-sá válik. De az ő ajándékai nem ilyenek; bennük van a bébiszitter, az idegeneknek pénzért tortákat sütő, biztonságban és szerény jólétben élő bevándorolt, pontosabban bemenekült kishivatalnok minden megtakarítása és lelkifurdalása is az itt élők iránt, akiknek mindez, még ez is, elérhetetlen. Ajándékaival tulajdonképp megosztja velük azt az igazán nem sokat, amije van.

De nem csak ezt a jelentést hordozzák az ajándékok. Minden rokon, barátnő, de még néhány egykori rabtársnő és Corvin áruházbeli kolléganő is kap valamit; listája van arról, hogy mi kié. Lelevelezett kéréseket, kis óhajokat, rendeléseket is teljesít. New Yorkban munkaidő után, évek töprengései során kialakított listával a táskájában, pontos útiterv szerint *kommissiózni* indul. Arcán az a zárt, majdhogynem komor kifejezés – kissé összehúzott szem, vékony hullámvonallá feszített száj, csöppet magasabbra emelt fej, célra koncentrált figyelem és hozzá határozott léptek –, amit közös életünk különféle nehéz és veszélyes helyzeteiben sokszor láttam, de tudom, hogy csekély érintésre vagy megszólításra mindez azonnal várakozó, sőt alkalomadtán meleg mosolyba mehet át. Milyen magányos, milyen védtelen és milyen erős, ahogy elszántan ott gyakorol olcsó, de csinos konfekciós kabátjában, múltjával, gondjaival, terveivel meggráskottan a lármásan hömpölygő kora esti tömegben, a neonreklámok vad villogásában, a lenyűgöző New York-i kirakatok végtelen sorai előtt! A gondos, éles szemű válogatás és mérlegelés után megvásárolt tárgyat aztán listájáról jellegzetes, határozott, vas-tag tollvonással kipipálja, és kötelességtudatának eleget téve, orrán keresztül mélyet lélegzik, elégedetten fölsóhajt. Idehaza azonban ő most még az amerikai lady; nemcsak a kommunista hatóságnak, amelytől fél, hanem a régi környezetének is, engem is beleértve, amelyet sajnál és szeret, mutat belőle valamit. Bizonyítandó, hogy nemcsak kellett, de érdemes is volt elmennie, mert védelmet élvez, nem fenyegeti többé a börtön, mert boldogult, mert szabad és utazhat, mert segíthet, és mert mindezt megengedheti magának. Vagyis egy megindító kis sikertörténetről szól a darab, amelynek öntudatlan hősnője ő.

A darab ismerős, különféle változatai folyamatosan műsoron vannak nálunk. Az egyik arról a hazalátogató amerikai magyarról szól, aki odakint elért mesés sikerével

kápráztatja az itthoniakat. Bécsi autókölcsönzők akkoriban jól kerestek amerikai magyarokon, akik hatalmas Rolls-Royce-okat, Bentleyket, Packardokat béreltek náluk, némelyiket sofőrrel, és itt azokból szálltak ki az ámulattól tátott szájú ismerősök előtt, miközben odakint senkik voltak, megkoplalták száználmas kis pünkösdi királyságukat, némelyik többnyire munkanélküli-segélyen élt. Találkoztam ilyenekkel. Megnyugodtam; nem akar ő elkápráztatni senkit. Nincs elragadtatva önmagától, sikeres, új életétől. Jelmeze nem hazugság, mint a Bentleyk és Rolls-Royce-ok, hanem naiv védőburrok, amerikai zászló, és joga van hozzá, megszenvedett érte. A kis ajándékozón szívből jön, nem fölvágni, hanem őszintén segíteni, örömet szerezni akar vele. Mindig is nagyon szeretett és nagyon jól tudott örömet szerezni.

Nem mondja, de tudom, hogy még jócskán benne van a félsz. Másnap, mikor az idegeneket ellenőrző belügyi hivatalban kell jelentkeznie, már korán talpon van, nagy gonddal készíti a sminkjét, a jelmezét, többszörösen ellenőrzi, megvan-e minden kelléke, papírja. Gondolom, alaposan átismétli magában a minden eshetőségre, zaklató kérdésre kigondolt szövegeit. A rideg és piszkos hivatali környezet a rég látott Marx-, Engels- és Lenin-képekkel, kivágott betűkből a falakra kirakott többnyelvű jelmondatokkal, a hosszú sorban állás, a kontyos, nagy fenekű, hatalma tudatában arrogáns rendőrő megviseli, és minden a szorongását igazolja: nincs biztonságban.

Sorban állás közben, a sokféle náció képviselői közt csakugyan úgy tartja kezében az útlevelét, mint egy pajzsot, hogy látható legyen: ő az Egyesült Államok polgára. Nyilván arra számít, hogy tekintélyt szerez vele, vagy legalábbis udvarias, netán a szuperhatalom teljes jogú polgárának kijáró tiszteletteljes hangon szólnak majd hozzá. Az ellenkezője történik: a rendőrő a többiekénél alaposabban, szigorúbban tanulmányozza, oda-vissza többször is végiglapozza az útlevelét, gyanakodva összeveti a fényképét a valósággal, listákba mélyed, kikérdezi, mikor hagyta el az országot, mi az utazás célja, kihez jött, hol fog lakni, meddig marad, mennyi valutája van. Mindezt már odakint leírta a vízumkérelmében, tudnak róla mindent, még annál is többet; a rendőrő kérdései láthatóan csak a megfélemlítést és a fontoskodást szolgálják. Végül úgy üti bele a pecsétet az útlevelébe, hogy arcával és mozdulatával tudatja: ha rajta múlik, ez a nő nem kapott volna vízumot, itt se lenne. Anyám arcán azt a kifejezést látom, amit sok éve a börtönbeszélőkön annyiszor: a kiszolgáltatottság, a félelem és az elszánt, alkalmazkodni képes túlélési akarás impozáns keverékét. Azt is el tudom képzelni, hogy most is fohászodik magában, pénzt ígér Szent Antalnak. Nem gondolta volna, hogy ennyire *unheimlich* lesz, mondja, mikor végre szabadulunk a hivatalból.

Az első héten mindenhová fuvarozom, elkísérem, megvárom. Mintha meg tudnám védeni attól, amitől tart.

*

Több mint tíz évig lakott abban a Duna-parti lakásban, ahová a háború után költöztünk. A gyönyörű sas-hegyi villa lakhatatlanná vált. Tizenhatszáz cserélt gazdát a súlyos harcok idején, németek, magyar honvédség, nyilasok, oroszok váltották egymást, sűrűn és kiszámíthatatlanul. Szegény szobalány és az idős szakácsnő, akik a körülfárt városból már nem tudtak hazautazni, és magukra maradtak az óvóhely nélküli villában, szörnyű tapasztalatokat szereztek, és nem csak a harcokban. Ami nem ment tönkre a villában, és mozdítható volt, a környékbeliek széthordták. Egy évig apám ügyvédi irodájában lakott a család, majd megvásárolták az új lakást, és beköltöztünk a szintén sérült Duna-parti házba. Onnan indult aztán ki-ki a maga útjára: apám a halálba

1946 decemberében, anyám a börtönbe 1949 novemberében, majd a szabad világba 1956 decemberében, én pedig, aki helyben maradtam, a bölcsészkar után a kelet-európai irodalmárlét veszélyes ingoványait választottam. Odaköltözésünk idején az utcát az utolsó Habsburg királyné után még Zita királyné útnak hívták, a koalíciós időkben nemsokára Montgomery út lett belőle, majd a Rákosi-korszakban Beloiannisz rakpart, Kádár idején pedig Groza Péter rakpart – megannyi főhajtás valamely politikai égtáj felé. Most Várkert rakpart a neve.

Tizenöt voltam, mikor odaköltöztünk, anyám negyven, már sok viszontagságot átélt, de még mindig szép és körüludvarolt asszony. Boldog korszakát a harmincas évek végén apám infarktusai és a zsidótörvények zárták le. Utolsó élénk emlékem a nagypolgári szépasszonyról az, ahogyan más dámák társaságában, teljes pompájában, elegánsan, nemzetiszínű karszalaggal és „*Magyar a magyarért!*” kítűzővel a Váci utcában, csengettyűs perselyt rázva, akár a templomban a sekrestyés, mosolyogva, lelkesen pénzt gyűjt a visszakért Felvidék szegényeinek. Új oldala ez, de még az addigi anyaképnek csak egy tán meglepő, bár abban a korban nem ritka variánsa: az úrhölgy mint aktivista, sőt mint politikai aktivista. Az erdélyi bevonuláskor is ott lesz majd Kolozsváron. Megértem, hogy, mint a háború után mesélte, az öröm elnyomta benne apám pesszimista jóslatainak hangját. Természetesen Gizi is részt vett a jótékonyági akcióban, akár a sas-hegyi társaság többi hölgytagja. Sokáig nem tudtam megbocsátani, hogy engem valamiért kihagytak belőle, igaz, más gyerekek sem vettek részt benne. Az elemi iskola szívbemarkoló irredenta propagandája annyira fölszította hazafias lelkesedésemet, hogy néha fölszöktem a második emeletre, ahol a folyosón egy bús első világháborús dombormű előtt örökmécses égett, és ha senki sem járt arra, tisztelegve, feszes díszlépésben és borzongva elvonultam előtte oda-vissza, többször egymás után. Éltre szóló élményem maradt, hogy kiscserkészként díszőrséget állhattam a Főcserkész, a szomorú arcú, öngyilkos miniszterelnök, Teleki Pál temetésén; a fontosság és a rajongás libabőrösen mámorító érzetét máig sem felejtettem el. Szüleim csak mosolyogtak lelkes szólamaimon. Apám, mint utóbb megtudtam, már akkor megjósolta, hogy nemcsak a vesztes oldalon maradunk a háborúban, hanem utána szovjet diktatúra jön. Én a szakácsnő technikai segítségével, komoly munkával és játékról való lemondással egy érmelegítőt horgoltam az orosz fronton hősiesen helytálló csapatainknak, mégpedig vastag, világoszöld gyapjúfonalból – hogy terepszínű legyen; sajnos azonban olyan szorosra sikerült, hogy legfőljebb egy kisgyerek húzhatta volna föl a csuklójára. Anyám azért megígérte, hogy okvetlenül el fogja juttatni a frontra.

Közben, mivel apám a szívbjaja, de a zsidótörvények miatt sem dolgozhatott, anyám elvégzett egy mozi-üzemvezetői tanfolyamot, és Bajor Gizi bátyjával, apám első világháborús katonatársával közösen megvettek vagy bérbe vettek egy kis körüti mozit, a Nyugat Mozgót. Nevét nem az éppen megszűnt folyóirat, inkább a Nyugati pályaudvar közelsége ihlette. Számára ez az első lépcsőfok lefelé, a nagypolgári dámakorszak, a biztonság, a társasági reflektorfény, a kényelmes jólét, a boldogság végérvényes határa a fenyegetően beborult magyar ég alatt. Anyám mint vállalkozó, mint üzletasszony.

A tanfolyam vastag, sárgás papírra sokszorosított tankönyveiből nehéz sóhajok és gyötrelmek közepette optikai, gépészeti, üzemvezetői, számviteli, tűzvédelmi és jogi ismereteket és rendeleteket tanul, és végül sikeresen veszi az akadályt. Üzemvezető. Ül majd a pénztárban is, meg a parányi irodában a napi bevétel könyvelése fölé görnyed, sőt alkalmanként a jegyeket is szedi az ajtóban, de a vetítógépeket nem ő kezeli. Valószínűleg Bayer Rudi bácsival közösen döntöttek a mozi műsoráról. Tény, hogy

ott láttam, anyám kétségbeesésére, hatszor a *Stukák* című német háborús propagandafilmet. Volt, hogy ki sem mentem két vetítés között. Vagy kötelező lehetett másorra tűzni, vagy talán másutt nagyon sikeres volt, és azért került oda. Hogy maga a mozi végül sikeres volt-e, arra már nem emlékszem.

Anyám tanu! Ez már igazi, nagy újdonság, mert ezzel átkerült az én térfelelemre, mintegy osztálytársak lettünk, életünket egyforma koordináták: a vizsgák határozzák meg. Vidáman és ambícióval fog neki a teljesen új, szokatlan feladatnak. És lehet őt ugratni, kikérdezni, kérdésekkel zavarba hozni, problémáit lefitymálni, frissen szerzett gimnáziumi latin- vagy történelmi tudással kérkedni előtte. Megkezdődik a szülői tekintély lebomlása. Az anyakép ebben az időben már sokkal kevésbé emlékeztet a békebelire. Ő a családban a kereső. Az utolsó – számomra – boldog és felhőtlen balatonföldvári nyáron, 1943-ban, a nagy vitorlázások és strandolások közepette nekünk, a kiskamasz korosztálynak kötelező leventeoktatásra is kell járni. Apám többnyire nincs velünk a villában, de anyám ott van, néha engem a cselédség gondjaira bíz, és fölszalad egy-két napra Pestre, aztán komoran jön vissza, de nemsokára megint a régi; ennyit érzékelek. Mi egy réten és egy rekvirált zsidóvillában alaki kiképzésben, hazafias és légmentes ismeretekben részesülünk, fő feladatunk azonban az, hogy parancsnokunk, a frontot megjárt Tóth tartalékos főhadnagy úr selyemhernyó-tenyésztete számára zsákszám szedjük az eperfalevelet. Eléggé keserves munka, a Kőröshegyre vezető országút nagyrészt eperfákkal van szegve, azokat csupasztjuk, sokszor fél napokat is kepesztünk az ágak közt, hogy meglegyen az előírt mennyiség. A hernyóknak hihetetlen étvágyuk van, de lelkesít bennünket a tudat, hogy az általunk így táplált hernyók gubóiból, mint azt a főhadnagy úr elmagyarázta, ejtőernyők selyme készül, tehát ilyen módon mi is hozzájárulunk hős honvédségünk győzelméhez. Légiriadó idején kerékpáros járőrszolgálatot látunk el, karszalaggal, jogunk, sőt dolgunk följelentés fenyegetésével mindenkit bekergetni a nem létező óvóhelyekre. Boldogan fontoskodva száguldozunk az elegáns, nyaralókkal zsúfolt fürdőhely hirtelen kihalt utcáin. A Balaton fölött nagy légi csaták dúlnak, egy lelőtt amerikai harci gép nem messzire olyan erővel vágódott a földbe, hogy fölfakasztotta a talajvizet. Egy kiskamasz banda tagjaként én is hősködöm, dohányzom, káromkodom, köpködök, idéetlenkedem a lányokkal – és zsidóval. Versengve csúfoljuk az egy-két zsidónak vélt gyereket, aki a bandához próbál csatlakozni. Utóbbival otthon is eldicsekszem. Anyám nyilván összenéz apámmal, de nem szól semmit. Vezérünk, egy nyilas család pár évvel idősebb, nagyhangú, agresszív fia annyira imponál nekem, hogy anyám elképedésére éjszakára hónalj alatt vastag függönyzsinórral szorosan átkötöm mindkét karomat, hogy egyszer majd nekem is úgy kidagadjanak rajtuk az erek, mint D. Tominak.

Ez nem következett be, anyám viszont egy ponton megelégedte a dolgot. Kora ősszel Pesten kettesben mentünk éppen valahová, és ő egyszer csak leállította a kocsit – amelyet a honvédség frontszolgálatra behívott, majd meglepő módon nemsokára szinte hibátlan állapotban visszaadott –, elzárta a motort, felém fordult, és nagyon komoly, még sosem látott, új, összeráncolt homlokú, szigorú arccal és érezhető ingerültséggel azt mondta, hogy most jól figyeljek. Már ebből a felszólításból és a hangjából is sejteni lehetett, hogy baj van. A kocsi oly ismerős belseje, a műszerfal, a kormány meg a többi, még a saját két kezem is, hirtelen hideg, idegen, gonosz, ellenséges tárggyá változott. Anyám is eltávolodott, mintha elcsavartak volna valami optikát, és azon át láttnám őt. Némileg kisebbre is zsugorodott, és a fenyegető külvilág részévé vált, már nem az én belvilágomé volt. A Sashegyi út egy bizonyos pontján álltunk meg, ma is emlék-

szem, hogy hol, de semmi sem indokolta, hogy éppen akkor és éppen ott. Ilyen sem volt még; ez az önkényes véletlenszerűség és hirtelenség csak fokozta bennem a feszültséget; komolyan megijedtem. Gondolom, éppen különösen bosszantó ostobaságokat fecseghettem össze, és ott és akkor fogott el a türelme és dönthette el, hirtelen és végleg, bár nyilván hónapok tanakodása, készülődése után, hogy nem hallgathat tovább. Ki kell józanítania, meg kell állítania, saját érdekében. Nemcsak anyai kötelessége parancsolta ezt, hanem bizonyára apámmal is megtárgyalták, eldöntötték, de apám nem kívánt jelen lenni. Ő akkoriban legszívesebben sehol sem, a tulajdon bőrén sem kívánt jelen lenni. Kitűnő tanuló voltam, de talán valamiért, amit elkövettem vagy tudtomon kívül elmulasztottam, szigorú büntetés, letolás, de legalábbis komoly figyelmeztetés várható – másra nem tudtam gondolni. Anyám oldalról, élesen nézett, éreztem, hogy figyel a reaklásomat.

És akkor megtudtam, hogy az én apám zsidó. Illetve az volt, amíg egyetemista korában, még a század elején, meg nem keresztelkedett. Tehát én a mostani törvények szerint félig zsidó vagyok, és ezt el ne felejtsem, mikor más fiúkat csúfolok a származásuk miatt. A zsidók ugyanolyan emberek, mint mi, mint bárki, mint mindenki. Senki sem tehet a származásáról. Jézus Krisztus is zsidó volt. És megemlítték még néhány embert az ismeretségi körünkéből, akik szintén. A zsidók most nagy bajban vannak, nem bántani, hanem éppen segíteni kell őket. Ez egy borzalmas háború, amibe a németek rántottak bele bennünket, és amit el fognak, el fogunk veszíteni, tulajdonképpen már el is veszítettük. Ennek szörnyű következményei lesznek. De most mi is bajba kerülhetünk apám zsidósága miatt, ha így mennek tovább a dolgok. Ne beszéljek erről senkinek, ha megkérdeznének, tagadjam le.

Hosszú csönd következett, kábultan ültem anyám mellett, a döbbenettől meg sem tudtam szólalni. Ő sem szólt, csak tovább nézett engem, nyilván várta, hogy kérdeznék fogok. Hosszú, belül zajos, bonyolult, zavaros hallgatás. Ugye, azért maga nem zsidó? – kérdeztem erősen reménykedve, mikor végre sikerült a vad belső kavargásból a felszínre vergődnöm. Nem, mondta ő, és elindította a kocsi. A téma egyelőre be volt fejezve. Ennél tömörebben és okosabban nem is lehetett volna elmagyarázni az egész képzelenséget.

Összeomlott a világ, az én félelemtől és veszélyektől mentes, majdhogynem tökéletes világom, ahol minden oldalról csak szeretet, kedvesség, jóság, kényeztetés, biztatás vett körül. A világ tehát kegyetlen, vagyis igazságtalan is tud lenni, de én addig csak olyankor tapasztaltam ezt, mikor elestem és megütöttem magam, vagy megvágtam az ujjam, vagy D. Tomi valami lesajnáló kifejezéssel megszégyenített a többiek előtt, mert mondjuk félreismertem egy német repülőgéptípust. Hatalmas, durva zökkenéssel leértékelődtem saját magam előtt. Meghasadt az ég is, büszke Stukák és Messerschmidt vadászgépek zuhantak belőle pörögve, mindenben átgázoló, diadalmas Tigris páncélosok potyogtak a semmibe. Valahogy a gimnáziumi hittanórák annyi áhítattal befogadott tételeivel, Krisztus és a Szűzanya végtelen jóságával és szeretetével sem fért össze, hogy én most teljesen ártatlanul egyszerűen kiröhöghetővé és elkergethetővé válhatok. Lehet, hogy minden más is érvénytelenné válik, amit addig tudtam és ami-ben hittem? Hogy a hőseim, Mátyás király és Winnetou és Bornemissza Gergő és Rob-inson és Nyilas Misi sem igazak, és róluk is kiderül valami? És mi tud még összetörni egy gyerekben? Az önbizalma és az önazonossága biztosan. Az önképe is megrepedezhet. Izgatottan, újra meg újra vizsgáltam magam a tükörben, de nem láttam semmit, ami a dermesztő tényt igazolta volna. Apámat is lestem, megfigyeltem, fényképeit

is vizsgáltam, de szerintem róla sem mondta volna meg senki. Már régen túlestem akkor a közkeletű gyanún, hogy én tulajdonképpen másvalaki vagyok, nem az, akinek tudom magam, és akinek mondanak, nem a szüleim gyereke, hanem másoké. Mert engem véletlenül összecseréltek, sőt lehet, hogy talán valami okból kicseréltek. Most megint föltámadt ez a kisgyerekkori sanda kétség, de ezúttal rövid időre vigaszul és magyarázatul is szolgált. Nem is igaz, amit anyám állít, mert ki fog derülni, hogy én úgyszem az vagyok, akinek mondanak. Mert hiszen teljes képtelenség, hogy ez velem történik, történhet, és hogy ezt az anyám, a Jóisten, a keresztanyám, a ciszter gimnázium, a cserkészet, az osztályfőnököm és az életem többi szilárd tartópillére megtörténni engedi. D. Tomi és az egész balatonföldvári banda gúnyosan röhögve elkergethet, és Tóth tartalékos főhadnagy úr visszadobhatja az eperlevéllel tele zsákomat? Az egyik gyerek zsákjával a nyáron a szemem láttára megtette, az ő hernyóit zsidó kezek ne táplálják!

Hosszú időbe telik, amíg valahogy végre megértem és tudomásul veszem, hogy a megvetett és kicsúfolt kisebbséghez tartozom. Illetve félig tartozom, félig azonban nem tartozom – ezt sem könnyű fölfogni. Az egyik felem, amelyik pedig nyilvánvalóan ugyanakkora lehet, mint a másik, a római katolikus felem (illetve anyám után elvileg ortodox görögkeleti felem), gondolom én, a jelek szerint most mégis többet számít, súlyosabban esik a latba, mint ez, és bajba sodorhatja mindkettőt. Mindkettőnk. Titkomat persze nem osztom meg senkivel. Anyám egyelőre nem hozza szóba többé, csak figyel, és apám amúgy sem igen beszélget velem komolyabban.

*

Az utolsó, 1944-es földvári nyáron anyám közlése nyomán már egy másik, bár sokkal kisebb kamasztársaság tagja voltam. Hogyan alakult ki ez az új banda, arra már nem emlékszem, csak arra, ahogy óvatosan szondázzuk egymást. A régi banda mindenestre megritkult, sok család már akkor jobbnak látta a német birodalom biztonságába, Nyugatra húzódni. A két társaság teljesen külön létezett. Az őszi tanévkezdést a sűrű bombázások miatt elhalasztották. De folyt a leventeoktatás vagy akkor már inkább félkatonai kiképzés, csak én nem vettem részt benne. Anyám, nyilván azért, hogy megkíméljen az esetleges leleplezéstől, szerzett valamilyen orvosi igazolást, és Tóth főhadnagy úr morogva elfogadta. A kerékpáros légőszolgálatot őszintén sajnáltam otthagyni. Apám Pesten hamis papírokkal kórházban feküdt, a márciusi német megszállás óta már sem az „árja-párja” státusz, sem a kormányzó, sem Kállay miniszterelnök védelvele nem ért semmit, sőt. Kállay legidősebb fia és egyben személyi titkára két éve feleségül vette az unokanővéremet, de ekkor már, a német megszállás óta, Kállay Miklós bácsi maga is a németek foglya volt, fia pedig családotul bujkált. Megértettem, amit anyám a Sashegyi úton mondott: mi is bajba kerülhetünk, de arról még mindig csak homályos fogalmaim voltak, hogy az a baj tulajdonképpen mit jelenthet, és ő nyilván nem akart megrémíteni, mert nem részletezte. Egyelőre. Én pedig nem kérdeztem, egy darabig nem is érdekelt túlságosan, valószínűleg nem akartam tudni. Persze féltettem apámat, bár pontosan nem tudtam, mitől, és egy kiskamasz amúgy is főleg a maga világát kutatja. Hogyan lehetne bejutni a földvári kertmoziba, és megnézni a szigorúan csak 18 éven felülieknek megengedett *Halálos tavasz* című, állítólag hihetetlenül erotikus filmet? Kinek értékesebb a bélyeggyűjteménye, ki hány May Károlyt és hány Vernét olvasott? Ki vitorlázik jobban, ki meddig képes kibírni a víz alatt? Ki csókolózott már lánnyal (senki)? Ki a jobb pingpongban, gombfociban, Capitalyben? És

így tovább. Anyám mindezt nemcsak érti, hanem megérti. Mostanában elég sokat beszélgetünk is kettesben, ami merőben új dolog. Nem úgy azonban, hogy fölszólítana, üljek le, mert beszélni akar velem; a Sashegyi úti drámai közlés rossz emléke mindketünknek. Egy pillanatig sem érzem azt, hogy engem most nevelnek, mint mondjuk az osztályfőnöki órán. Véletlenszerűen, mellékesen, étkezés vagy pasziánszozás közben, légiriadó alatt vagy a fürdőstégünkön kerülnek szóba komoly, fontos dolgok. Akár az éhes ponty, mohón kapom be apró pedagógiai horgait, hiszen a komolyanvétel, a felnőttként kezelés van csaliként a hegyükre tűzve. Súlyos titkokat is megoszt, meg kell osztania velem, és az is mérhetetlenül jólesik. Még a véleményemet is megkérdi néha. Újabban szeretek kibicelni, mikor pasziánszozik, belekotyogok, tanácsokat adok, ő néha megfogadja, néha nem. Rakja a kis kártyákat a szokott, pattintós mozdulatokkal, komor és gondterhelt, a játéknak súlyos téje lehet. Nem néz rám, gondolkodás közben ide-oda jár a tekintete a pedáns sorokba rendezett kártyaoszlopok fölött, hüvelykujjával folyamatosan forgatja gyűrűsujján az arany pecsétgyűrűt, és olykor másik kezén azt a szép, briliánsokkal körített zöld zafírköves gyűrűt is, a kedvencemet, amely pár hónap múlva majd a többi gyönyörű ékszerével és Bajor Gizi minden mesés ékszerével együtt a svéd követség szétvert széfjéből valahová a Szovjetunióba kerül. És ilyenkor szóba hoz ezt-azt, tényeket, összefüggéseket, ismerősökre vonatkozó tudnivalókat, esetleg olyasmit, ami valamilyen korábbi kijelentésemre cáfol rá, vagy számomra újdonság, mert nem vettem észre, vagy nem vettem tudomásul. Sokszor próbára teszem a türelmét, provokálom, belenyúlok a partiba, és átrakom az aktuális lapot más-hová; érzem, sőt élvezem az ingerültségét, de ő türtözteti magát. Mikor a pasziánsz úgy alakul, hogy nekem lesz igazam, diadalmas megjegyzéseimet mosolyogva tűri. Ritkán, de azért néha rám szól. Pontosán tudja, mennyi engedékenységet és türelmet kell ahhoz, hogy egy kamasz fiú önbizalma nőhessen, és hol az eltűrhető szemtelenség határa.

Vajon hogyan lát engem akkor? Én ma csak egy mindent jobban tudó, okvetetlenkedő, visszafeleselő, a határokat feszegető, önző, kórosan elkényeztetett kamaszt látok, és nem sok szeretnivalót találok benne. A fényképeken is egy kissé időtlen, még alakuló arcú kamasz néz a világba, a fél lábát is alig dugta ki a családi biztonság immár megrendült fedezékéből. De az a gyerek azért érezte az ő megértő szeretetét, az aggodalmát, a féltését, mint ahogy Gizit is, akinek nyaralója a szomszéd utcában, csak pár száz méternyire van a miénktől, és ahol persze naponta megfordulok.

Újabban römizni szoktunk, néha csak hármashban Gizivel, és nekik ez kitűnő alkalom a velem való beszélgetésre. Egy halk, visszafogott, befelé élő, érzelmeit rejtő aszszony és anya és egy magánéleti alapjában is magas frekvenciával sugárzó, mindenestül kifelé élő, érzelmeit végtelen skálán kifejezni képes, gyermektelenségét velem is kompenzáló, zseniális nő és művész különös erőterében ülök. Apám feleségei. Az első és a harmadik. Érzéseik, aggodalmaik most bennem összpontosulnak. Különbözőbb alkatokat kitalálni is nehéz volna. És imádják egymást, a legjobb barát nők.

Anyám nyugodtan, majdnem mozdulatlanul ül, figyel, néha elmosolyodik, alig beszél, leginkább csak a kártyapartik szokásos kis humoros szövegeit, kommentárjait mondja, percekig láthatóan élvezzi a gondúzó játékot, de aztán hirtelen eszébe jut valami, arca elkomorul, kihúzza magát, fölsóhajt, aztán visszaroskad magába, gondjaiba merülve nézi, de talán nem is látja a lapjait. Gizi akár egy szüntelenül csobogó szökőkút. Élvezi a játékot, benne leginkább a saját játékát, és harmadik személyben, „szegény jó Gizuska”-ként emlegeti magát, ironizál, mulat és mulattat, eltúlzott, színpadi hangsúlyokkal és gesztusokkal komédiázik. A számba, aztán anyáméba is, beletöm va-

lami süteményt, körmével dobol az asztalon, fejéhez kap, lapjába pillant, grimaszol. Fölkáll, sóhajt, kutyáját hívja, visszaül. Ismerem jól, és érzem, hogy állandó izgése-mozgása most a nyugtalanságát jelzi. Szokott produkciójából is hiányzik valami fontos szín, sőt, éppen a lényeg: az életöröm, a másoknak élés-ragyogás-önfelmutatás áradó boldogsága. Rágyújt, eloltja; megsimogat, hátrasimítja a hajam, tréfásan oldalba bök, kezét egy pillanatra az enyémre ejti; szokása különben, hogy fizikai kontaktust is teremt a hozzá közelállókkal, így velem is, amit anyám szinte sohasem tesz meg. Összesen három alkalomra emlékszem egész életemből – leszámítva a kisgyerekkori esti puszikat, az érkezéskor-elutazáskor szokásos ölelést és csókot meg a két börtönből szabadulást, akkor a mozdulat mindkettőnkől egyszerre fakadt – amikor anyám spontánul, saját belső indítatásból hozzám ért, megcsókolt, kezemet, karomat megragadta, megszorította volna. Gizi férje bujkál, akár az apám is. Bajor Gizit sem védi már saját híre és nagysága, sem pedig Horthy hatalma. Csevegve, két osztás közt mondják el nekem, hogy micsoda csapdába került az ország. Eljut a tudatomig, hogy nemcsak szénszűnet, elsötétítés, izgalmas légiriadó, hanem szigorú élelmiszer-jegyrendszer is van, azért eszünk ritkán húst; hogy sok mindent nem lehet többé kapni, hogy rengeteg magyar katona esett el és fagyott meg az orosz fronton teljesen hiába, hogy a legtöbb férfit behívták katonának, és hogy apám és Tibor, Gizi férje miért nincs jelen Földváron. A zsidókat elhurcolják. Bonyolult, de valamennyire mégis hihető és igazolható áltörténeteket, neveket, adatokat kell megtanulnom. Hazudni nem tilos, hanem kötelező. Aztán szóba kerül, hogy az újságokat cenzúrázzák, a BBC-t titokban kell hallgatni, mert tilos, vigyázni kell, miről és kikkel beszél az ember, és hogy a magyar rádióban hallott hadijelentések, az újságok, a filmhíradók hazudnak. Mindezt már sokszor hallottam, jórészt tudom, de nem lehet elégszer ismételni. Megkapom az alapfokú elméleti képzést Kelet-Európából. A gyakorlati jórészt még hátravan.

A Balaton fölött nagy magasságban szinte naponta komor, mély bűgással hatalmas szövetséges légi kötelékek szállnak Budapest felé, félelmetesen és gyönyörűen csillognak a napsütésben – nagyképű kis szakértők, tátott szájjal, az óriási katonai erőtől lenyűgözve számolgatjuk és bámuljuk őket. Már nem szurkolok a szemtelen, apró szünyogokként innen-onnan rájuk lecsapó, többnyire magányos német és magyar vadászgépeknek. Ha el nem menekülnek, rendszerint pörül járnak, füstölve zuhannak le a környéken, és az összetartó kis fiú társaság ennek láttán elégedetten összenéz. Pedig nem volt könnyű megtanulni, hogy a saját hazája ellen szurkoljon az ember; az annyit bámult és magasztalt német–magyar haderő és Magyarország vereségét várja.

Újabban sok időt eltöltünk a fiúkkal az egyvágányú, kedves, muskátlis balatonföldvári vasútállomáson, ahol a családostul Nyugatra távozott állomásfőnök és a többi személyzet helyett most csak egyetlen, újonnan érkezett, rokonszenves fiatal, rokkant vasutas intézkedik, és ő szívesen barátkozik velünk. Néha megengedi, hogy kipróbáljuk a morzész távírókat. Mikor egyszer légiriadó miatt egy hosszú tehervonat – mint az állomásfőnöktől megtudjuk, magyar gyárak leszerelt gépeit Németországba szállító vonat – egy késő délután órákig ott vesztegel, vele együtt, az őrseget ügyesen kijátszva, közben átbújunk a túloldalára, és útmutatása szerint a kerékagyak fölhajtható fedelű zsírozó szelencéit alaposan megtömjük apró kavicsos homokkal, ahányat csak érünk. Nem veszélytelen kaland, és mi dobogó szívvel élvezzük. A vasutas azt mondja, a szerelvény nem jut majd messzire, a sűrűlódástól a kerekek áttüzesednek, esetleg annyira, hogy megálláskor odaforrasztódnak a sínekhez, és még föl is gyűjthetik az egész vonatot. Reménykedünk, hogy így lesz. Szabotőrök vagyunk!

Rövid időre még visszaköltözünk anyámmal a sas-hegyi villába. Az emeleti vendégszoba keletre néző ablakából éjszakánként nagyon távolról, a sötétbe borult város fölött halvány tűzérsegi torkolattüzeket látunk hangtalanul villogni az égen. Ennek is örülni kell. Ami felejtethetetlen, Sashegyi úti drámai közlése óta lezajlott bennem, az az anyám ösztönös pedagógiai remeklése volt.

*

Elkövetkezik a nyilas puccs. Aztán néhány légiriadókkal, bombázásokkal és rossz, más szempontból jó hírekkel, igazi veszedelmekkel, a közeledő ostrom előkészületeivel teli november végi nap, és a sors egy váratlan-várt fordulata először életemben kiprovokálja anyámból a természetétől távoli, drámai, szenvedélyes gesztust: szinte magához ránt, szorosan belém karol, nem ereszt el, és úgy megyünk, eléggé kényelmetlen tartásban, én lépteimet az övéihez igazítani igyekezve, géppisztolyos nyilasok gyűrűjében a vaksötét budai utcákon a Városmajor utcai nyilasház felé. Apám hamis papírokkal bujkál. Évekkel korábban egy védenca számára sajtópert nyert valamilyen sötét ügyben az egyik hatalomra került nyilas főember ellen, aki most keresteti, hogy bosszút álljon. Búvóhelyéről jövet benézünk Gizizhez. Kezemben egy szatyorban apám monogramos ingei, mosatni visszük, már nem tudom, hová. Ahogy benyitunk a magas kőfallal körülvett Bajor-villa kertjének kapuján, azonnal fekete egyenruhás, nyilas karszalagos, géppisztolyos alakok fognak körül. Lehetnek vagy nyolcan. Gizi valamivel arébb áll, tragikai hangján, több regiszterben, a hisztéria határán vitatkozik egy magas, fekete kabátos, kalapos emberrel, akiről közelebb érve látom, hogy kabátja alatt reverendát visel, katolikus világi pap. A derekán cingulus helyett bőröv, azon pisztolytáska, karján nyilas karszalag. Alig hiszem el magamról, de anyám megerősítette, hogy azonnal fölismerve a helyzetet, a szatyrot apám ingeivel a sötétben egy bokor mögé lököm, és közben harsány „*Laudetur Jesus Christus!*”-szal köszöntöm a papot, ahogy az egy ciszter diáknak kötelező. Az meglepődik, és szokásból rávágja az „*In aeternum amen!*”-t. Egy pap jelenléte, még ha példátlan módon pisztolyt visel is, némileg megnyugtatólag hat rám, aki évek óta szerzetesek közt töltöm napjaim jó részét. Csak utólag tudjuk majd meg, hogy ez a hírhedt Kún páter nevű, kiugrott jezsuita és tömeggyilkos, akit háborús főbűnösként föl fognak akasztani. Azt viszont most is tudjuk, hogy Gizi férje fönt, a villa manzárszobájában, a beépített szekrény hátsó fala mögött kialakított fülkében rejtőzik. Gizi és a pap szavaiból kiderül, hogy a házkutatás már lezajlott, és Germán Tibort nem találták meg. A nyilasok bennünket vártak. Gizi értünk harcol. Anyám bemutatja keresztlevelemet és saját iratait, amelyeket, mint akkoriban mindenki, állandóan magánál tartott, és a nyilasok némi zavarban nézik a nagyszülőlkig fölmenő, cirill betűs, ortodox kettős keresztet, ám nem kifogásolható, aradi keltezésű dokumentumokat. Kérdéseikre előadja a Gizivel gondosan egyeztetett mesét apám hollétéről: akár Germánt, őt is behívták munkaszolgálatra, hetek óta nem hallottunk róluk. Talán csak én érzékelem, hogy kissé remeg a hangja; fél. Hiába anyám magyarázkodása és Gizi minden érvelése, könyörgése, hízélgése, átka, fenyegetése, indulunk. Útközben anyám suttogva figyelmeztet, hogy apámról mindig és mindenkinek csak azt mondjam, amit megbeszéltünk, és hogy ne féljek, ő soha, semmilyen körülmények közt nem fog elhagyni, egyedül hagyni engem. Ezt többször, több változatban megismétli, és nyomatékul bátorítóan meg-megszorítja a kezem, a karom.

Nagyon jólesik hallani, de én nem félek. Szinte nincs semmi veszélyérzetem. Származásom tudata és az avval járó most már közvetlenül tapasztalható veszély még min-

dig nem kezdte ki bennem a biztonság, a védettség, a kivételezettség érzetét. Egy tizenhárom éves fiú képzelete is egyfajta világmagyarázat; a saját tudomása, érdekei és vágyai alapján rendezi be magának a világot. A körülrajongott, elkényeztetett kisfiú mindentől védett élete benne még mindig eleven valóság, és tompítja, távolítja az igazi valóság durva éleit. Annyi híres, befolyásos, gazdag, nagy hatalmú ember, a család és tagjai, barátai, méltóságos és kegyelmes urak és asszonyok, nem engedhetik, hogy neki baja történjék. Útközben újra meg újra föl villannak az arcaik, hallja a hangjukat, a nevetésüket a szalomból, nem gondol arra, hogy már nem azok, akik voltak, némelyek, mint keresztapja, a volt belügyminiszter, már nem is élnek, nem tudja, hogy befolyásuk megszűnt, némelyik maga is üldözött lett, vagy a nyilasokkal szemben tehetetlen. Csak Gizi kivétel, Gizi hatalma korlátlan, Gizit mindenki ismeri és tiszteli. És nem melleleg ő gyerek is, római katolikus és ciszter diák meg cserkész is, meg ártatlan is, hiszen származásáról senki sem tehet. Résen kell lenni, okosan viselkedni, és nem lesz semmi baj. Tudja, hogy ki fognak szabadulni onnan, ahová most viszik őket.

Ahová vittek, egy zsúfolt szoba volt a budai nyilas főhadiszálláson. Vagy harmincan lehettünk, mindenféle korú, rettegő emberek, köztük egy vérző arcú, összevert asszony, belvárosi üzlet-tulajdonosnő, aki megismerte anyámat. A tőle és a többiektől hallott ijesztő tudnivalók sem rengették meg a hitemet, hogy nem sokáig leszünk mi itt. Még sohasem láttam síró, jajveszékelő, rémült, tanácstalan felnőtteket – ez valóban ijesztő tapasztalás. Minden felnőtt, akit életemben ismertem, láttam, szilárdan látszott állni a világban, tudta a helyét, a dolgát, nem esett kétségbe, nem rettegett, legfeljebb morgott vagy dühöngött, ordított vagy fenyegetőzött, de sosem sírt, és, főleg, legtöbbször kedves volt hozzám, de legalábbis nem akart nekem rosszat. A legijesztőbb itt egy idősebb, ismeretlen asszony volt, aki végtelenül szomorú sajnálkozással megsimogatta az arcom, de anyám elhúzott onnan.

Az újabb foglyokat bekísérő nyilasok közt föltűnt egy ismerős arc: M. kistanítóbácsié. Az elemi iskola, ahová négy évig jártam, egy tanítóképző főiskola gyakorló iskolája volt, a tanítójelöltek, akiket kistanítóbácsinak kellett szólítani, foglalkoztak velünk, rajtuk gyakoroltak, időnként házhoz is jöttek, segítettek a házi feladat megírásában. Hozzám M. kistanítóbácsit osztották be, és nálunk minden alkalommal uzsonnát kapott, sőt némi pénzt is, ami tilos volt, és M. kistanítóbácsi hálásan elfogadta. Azonnal megismert ő is, de nem adta jelét. Az éjszaka folyamán egyenként kihívták és kihallgatták a foglyokat; némelyik nem tért vissza többé. Anyámmal bizonyos tisztelettel bántak, mesélte, nemcsak makulátlan árja származása miatt, hanem mert befolyásos főnyilasokra hivatkozhatott, akiket a megbeszélte haditerv szerint Gizi most mozgósítani próbál. Közéjük tartozott a Nemzeti Bank nyilas elnöke is, akivel apám együtt szolgált az első világháborúban, és régebben gyakran összeakadt vele a Vigadó téri Hangli sörröszében, ahol, magában jókat nevetve, együtt szidták a zsidókat. Ez az ember valóban közbelépett, és bár végül nem az ő szava szabadított ki bennünket, anyám a háború után hálából önként tanúskodott mellette a népbírósági tárgyaláson.

Enni nem kaptunk. Reggel M. kistanítóbácsi valahogy elintézte, és ezt néma kacsintással jelezte nekem, hogy nekünk anyámmal nem kell békaugrásban körülszökdelnünk az udvart. Egy öregembert, aki azt nem bírta ki, rövid úton agyonverték, de én már csak csomagolópapírral letakart holttestét és a kopasz tarkóját láttam. Engem M. kistanítóbácsi bizonyára vidám kacsintással fölsegített volna a marhavagonba is, ha úgy hozza a sors.

A kihallgató, aki történetesen szintén aradi és aránylag jóindulatú volt, közölte anyámmal, hogy ő bármikor távozhat, de engem antropológiai vizsgálatnak fognak alá-

vetni, hogy kiderüljön, a zsidó vér több-e bennem vagy a keresztény. A vizsgálat az Andrássy út 60.-ban, a főhadiszálláson történik, és egy orvos végzi majd. Anyám közölte, hogy marad.

Emlékeztem nagyrészt jótékonyan törölte, hogyan telt el az a nap a zsúfolt szobában az egyre szaporodó, rettegő foglyok közt, akik már sejtik a sorsukat. Bennünket nem bántottak. Arra jól emlékszem, hogy anyám szinte végig fogja a kezem, a karom, szorosan mellettem ül vagy áll, ha éppen nincs hol ülnünk. A testi érintkezéssel engem és önmagát is igyekszik nyugtatni, bátorítani; azok után, amit ott látunk és hallunk, nem gondolhatja komolyan, hogy nem fognak elszakítani tőle, ha akarnak. Titkolja, mennyire fél és félt, és érzem, hogy hol bízik a mentőakció sikerében, hol pedig nem.

Bennem tart a kivételezettség, a védettség érzete, rendületlenül hiszek Giziben. Alig félek, inkább csak izgulok. Ami körülöttem történik, a maga szörnyűségében is izgalmas és érdekes kaland, és én félig kívülről nézem. Arra is kíváncsi vagyok, vajon hogyan állapítja majd meg az az orvos, mennyi bennem a keresztény vér, mennyi a zsidó.

Hajnalban egyszer csak nyílik az ajtó, és a nyilasház előszobájában ott áll Bajor Gizi bundában, királynői méretű kalapban, oldalán a svéd követ. Gizi szeméből sugárzik a boldog öröm, hogy megtalált bennünket, de a nyilasoknak fensőséges, gőgös arcot mutat. Sorstársaink és a nyilasok fölismerik és elképedve bámulják, akár valami jelenést. Percek múlva szabadok vagyunk. A szabadulás boldogságán is fölülkerekedik bennem a büszkeség: igazam volt! Gizi eljött értünk. Anyám mesélte később, hogy „*Was ein unfreundlicher Platz!*”, mondta neki németül a svéd követ, miközben beültetett miniket a kocsijába.

*

A nyilasoknál töltött másfél nap újra átrendezte az életünket. Nem maradhattunk Gizinél, aki kertjében sok ember elhelyezésére alkalmas, bombabiztos bunkert építtetett, és minden eshetőségre fölszerelte. Könnyen megeshet ugyanis, hogy, mint ígérték, a vérvizsgálat céljából a nyilasok engem keresni fognak, és egyáltalán nem biztos, hogy Gizi másodsor is meg tudna menteni tőlük. Hátha több bennem az apai vér, mint a biztosságos anyai? Mennünk kell tehát. Anyám órákra eltűnik, légiriadók miatt nagy késséssel érkezik vissza. Új búvóhelyet keresett és talált, közben apámat is meglátogatta.

December eleje óta egy sokszobás, elhagyott lakásban élünk kettesben, a Gellértheggyel szemben, a pesti Duna-parton. Valamelyik barátnőjének Nyugatra távozott ismerősei laktak itt. Elegáns bútor, tömött könyvespolcok, ősök képei a falakon, idegen életek furcsán izgalmas és enyhén taszító nyomai. Milyen viszolyogtató tud lenni egy erősen használt idegen fürdőköpeny. De különben a lakás módszeresen ki van ürítve, nem sok ilyen, más ember testi nyomát őrző tárgyat hagytak benne. Próbálom kitalálni, kik-mik voltak a lakók, anyám is keveset tud róluk. Hagyja, hogy felfedezőutakat tegyek, szekrényeket nyitogassak, fiókok tartalmát nézegessem; sejtji, hogy úgysem marad kő kövön Budapesten, és ezzel legalább lefoglalom magam. Az erkélyre nem szabad kimennem. A gyakori légiriadókat is a második emeleti, Dunára néző lakásban töltjük; a Belvárost egyelőre még nem bombázzák. Erdélyi menekültek vagyunk ugyan, irataink rendben, de Pesten sok az erdélyi, és én könnyen lebukhatnék, mert sohasem jártam még Erdélyben. A központi fűtés estefelé még működik, de az ennivalónk kevés. Anyám még ki-kijár, néha sikerül kenyeret, ezt-azt vennie, és előkészíti végleges búvóhelyünket a küszöbönálló ostrom idejére. Valahányszor elmegy, a szokottnál csöppet hosszabban búcsúzik; megölel, megcsókol, épp csak a kis keresztet nem rajzolja oda hüvelykujjával a homlokomra; arról mindketten tudjuk, hogy csak hosszabb elvá-

lászor dukál. Mikor alig van mit ennünk, rendszerint panaszkodik, hogy nincs étvágya; alig eszik, és olyan helyzetet teremt, amelyben szívességet teszek neki, ha megeszem, ami éppen a tányérokban van. Annyira meggyőzően csinálja, hogy nem is kéretem magam soká. A lakásban rengeteg a cigaretta, ki tudja, miért, dobozokban, fiókokban, tartókban, tálakban, köcsögökben mindenfelé százával áll az *Extra*. Földváron már régen áttestem a tűzkeresztségen, a többi fiúval köpködve, nagyképtűsködve, különféle felnőtt mozdulatokkal és stílusokban fújtuk a füstöt, és lopkodtuk hozzá otthon a cigaretta-t. Gizi könnyű, illatos, egyiptomi *Simon Artztja* kivételes csemegének számított, föl lehetett vágni vele. Anyám, aki mindent sejtett, és erős dohányos, most maga javasolja, hogy gyújtsak rá, mikor nagyon éhes vagyok – és némi émelygés után csakugyan csökken tőle az éhségérzet.

Ő a pasziánszkártyája hiányától szenved talán az éhségnél is jobban; kapkodva csomagolt, nem hozta magával. Átkutatjuk a lakást, de kártyát nem találunk. A telefon működik, sűrűn tanácskoznak Gizivel és Pesten innen nem messze lakó bérmaapámmal; ő fog majd befogadni minket az ostromra pár nap múlva. A BBC Budapest napokon belül meginduló ostromát jósolja. Papírcédulákból megpróbálok pasziánszkártyát fabrikálni anyámnak, de a dolog nevetésbe fullad. Olvasnivaló bőven lenne, de ifjúsági könyv nincsen. Anyám Dickenst és Balzacot ajánlja. A szerinte remek *Pickwicket* unom, abba hagyom, de a *Twist Olivér* és a *Karácsonyi ének* nagyon tetszik, a *Szamárbőr* szintén érdekes. Hiányzanak a játékaim, a csodás Märklin villanyvonat az egész gyerekszobát behálózó vágányaival, váltoívaival, állomásaival, alagútjaival, szemafórhozaival, belülről világított étkezőkocsijával, amelyben a terített asztaloknál cserélhető hölgyek és urak ültek. És a szintén méretarányos német messze hordó ágyúm, Gizi egyik tavalyi karácsonyi ajándéka. Állítható, szinte precíziós célzókészüléke volt, pontosan el tudtam vele találni bármit akár a szoba túlsó végén is. Rózsaszín papírcsíkából kivágott apró lőporos töltetet kellett belerakni az ágyúba is, a kilövéndő gránátba is, elsütéskor villant és durrant, és becsapódáskor szintén; tökéletes illúziót keltett. Az oroszok, gondolom, éppen az idő tájt vonultatták föl a város körül nagyon hasonló, nemsokára megszólaló, éppen csak vagy negyvenszer akkora nehézütegeiket.

Anyám túl ideges, nincs türelme olvasni. Meglepetésemre a stoppolás az, ami megnyugtatja, látszólag legalábbis. Neki az *passzió*, mondja. Lyukas zoknijaimat, a lakásban összeszedett rongyos portórlőket, párnahuzatokat javítgatja hihetetlen türelemmel és tökélyel, egy fiókban talált varrókészlet eszközeivel. Parányi túmozdulatokból álló, öncélú munkájának eredménye szinte észrevehetetlen. Ahogy minden egyes öltéssel gyorsan, pontosan, egyenként átbujtogatja a tűt a gomba formájú stoppolófára feszített anyag rácsának hosszanti vagy éppen keresztoszálai alatt, illetve fölött, kissé beszívja az ajkát; mikor a tű hegye végül kibukkan a rácszat túlsó végén, és a fonal meghúzható, a kecsesen célszerű csuklómozdulattal egy időben visszarendeződik az arca, és fősóhajt. Majd jön a következő öltés, szemből, ellenkező irányból. Rendkívüli önfegyelmére vall, gondolom most, hogy szorongásos idegességét éppen ezzel a nagy türelmet kívánó, szemrontó és tökéletesen fölösleges pepecseléssel tudta féken tartani; ráadásul ez a foglalatosság olyan, hogy a gondolatait nyilván nem tudta lekötöni. Ha szólok hozzá, összerendezem, megkérdi, mit is mondtam. Hálával emlegeti a nagymamát, aki szigorúan ránevelte lányait a tökéletes stoppolásra. Beszélgetünk is, és mindenféle társasjátékot is játszunk, szóban és papíron.

Többnyire én győzök, nagyon élvezem. Nem emlékszem, hogy valaha is egész napokat töltöttünk volna együtt kettesben. Néha, mikor nincs kedve játszani velem, azt

mondja, Muksikám, most nem, nagyon *prönyölt* vagyok ma. Bizonyára szintén francia nevelőnk nyomát őrző aradi torzszülött ez a másoktól sohasem hallott, rettenetes hangzású szó is: fáradt, fásult, gyöngé, rosszkedvű, valami effélét közölt velem. Nekem különben nem is olyan rossz itt, egészen jól érzem magam.

Ez a lódenkabátos korszaka. A meleg, drapp kabáthoz és vastag pulóverekhez hamarosan sötétkék sínadrág, svájcisapka és később majd bakancs társul. A reggeli kozmetikai szertartások lerövidülnek, nemsokára egészen elmaradnak, pusztá fésülködésre szorítkoznak. Előbb a púder, nemsokára az arcfesték, végül az ajakrúzs fogy el. Körmeiről csúnyán kopik a lakk, és hiába keres a lakásban legalább lakklemosót. Csak komoran nézegeti magát a tükörben, forgatja a fejét erre-arra, ismerkedik kendőzetlen nappali arcával, ahogy majd mások is látni fogják, és ahogy talán saját magának is idegen még kissé. Végképpen búcsúzik „a város egyik legszebb asszonya” státusától – a *Színházi Élet* adományozta neki –, az elegáns társasági dámától, aki pedig már pár éve nincs, mert eltűnt, akár egy filmbeli áttűnésben, a Teréz körúti forgalomban, a Nyugtat Mozgó bejáratában, és nem jött ki onnan soha többé. Az emberi méltóságát még elhozhatta – Gizi és a svéd követ segítségével – a nyilasoktól; attól majd egy nemsokára következő, másik politikai rendszer fogja megfosztani.

Nekem is szokatlan a festetlen arca, de szerintem jól áll neki, teljesen fölösleges az a sok kozmetikázás. Így is nagyon szép, sőt, még szebb is így. Nyugtatgatom, de ő csak keserűen nevet rajtam. Nem mondom neki, de szerintem ez az egész arcfestés, ajakrúzs, púder sätöbbi is teljes hülyeség, olyan nevetséges női mánia, mint az a hűhó is, amit a lányok a frizurájuk és a ruházkodásuk körül csapnak. Kifestetlenül úgy érzi magát, mondja, mintha meztelen volna. Erre már türtöztetnem kell magam, ki ne pukkadjon belőlem a nevetés. De tény, hogy most meglátszik a sápadtsága és az is, hogy alaposan lefogyott. Mikor valamiért mérges rám, látom, ahogy kipirul az arca. Addig ilyesmi nemigen volt látható, vagy legalábbis nem vettem észre.

Gizitől sem tud már kozmetikumokat kérni, pedig neki a bombabiztos bunkerban biztosan mindenből kifogyhatatlan készletei lehetnek. Már nem tanácsos átmenni Budára, sőt, egyáltalán az utcára kimenni is nagyon kockázatos. Szinte állandóan légiridó van, a nyilasok sűrűn igazoltatnak, razziáznak, zsidókat és katonaszökevényeket keresnek, utóbbiakat akár a helyszínen is agyonlőhetik – pontosabban felkoncolhatják, mint a plakátokon olvasható.

A karácsony előtti napok egyikén fölkerekedünk kis cökmökünkkel, és dobogó szívvel, baj nélkül megérkezünk az ostromra a Károly körút 18.-ba, bérmaapámhoz, akinek Bálint a keresztnéve, de mi csak Batyának szólítjuk, és aki majd apám halála után anyám előttem titkolt kedvese lesz. Legjobb tudomásom szerint a második és egyben utolsó férfi az életében.

*

Batya egy elegáns, ötemeletes bérház legfölső emeletén, keletre néző, háromszobás, erkélyes, mint anyám mondja, igazi legénylakásban lakik. Álnaiv kérdésekre, hogy milyen egy igazi legénylakás, azt mondja, olyan lakás, amelyben nem él nő, csak alkalmilag járnak benne nők. Ez roppant érdekesen, sőt elég egyértelműen hangzik, de mikor tovább érdeklődöm, másra tereli a szót. Jártam már itt a szüleimmel; a legtöbb bútor és tárgy ismerős, de leginkább a szivar- és a levendulaillat kellemes keveréke. Batya ötven felé járó, igen jóképű, daliás termetű, tekintélyes és népszerű társasági ember, nagy nőcsábász és bohém hírében áll, remek humorérzéke van, amiben apám-

ra emlékeztet, aki jó barátja. Nem tudom, miből él, de jól él. Délvidéki főispánsága régen volt, birtokait, vagyonát is régen elkártyázta, afrikai vadászexpedícióinak trófeái ott láthatók a falakon. Két óriási sárgaréz hamutartó igazi elefánt- és orrszarvúlámba van foglalva. Melegszívű, életvidám ember, szeret jókat enni-inni, harsányan nevetni és anekdotázni. Külsőre engem leginkább a híres francia filmszínészre, a roppant komoly arcú, elegánsan kopaszodó Charles Boyer-ra emlékeztet, akinek a halántékán és a homlokán – nálam tíz évvel idősebb unokanővéreim szerint – izgatóan lüktetnek az erek. Én anyám mozijában láttam, és szenvedélyesen utálom, mert minden nő, még anyámat is beleértve, áhítattal rajong érte. El nem tudom képzelni, mit esznek rajta; nem úgy, mint Batya, unalmas embernek látszik. Batyát kisgyerekkorom óta ismerem és szeretem, egyenrangúként kezel, mint „férfi a férfit”, de azért még „kisöreg” vagyok, és persze magázódunk.

A lakás pontosan szemben van a Dob utca torkolatával, amelyet több méter magas deszkafal zár le. Amögött van a gettó. Batya az ötemeletnyi magasból vadásztávcsövével szokta figyelni, mi zajlik ott, és rémtörténeteket mesél. A Dohány utcai zsinagóga előtti térség is idelátszik, ott hegyekben tornyosulnak a fagyott hullák. A gettó innen belátható részei jobbra néptelenek, csak német és nyilas egyenruhásokat, őrséget, egyegy teherautót lehet látni, időnként lövéseket is hallunk, máskor kitódulnak az emberek a házakból, nem tudjuk, miért. Vonz a látvány, de ritkán kapom meg a távcsövet, és elhúznak az erkélyajtótól. A Dohány utca és a Károly körút sarkán, a tőlünk talán százötven méternyire levő későbbi Ady mozi, majd Filmmúzeum mélyen felszín alatti nézőtere lőszerraktár. Batya úgy tudja, több száz tonna lőszert halmoztak föl ott a németek; telitalálat esetén az egész kerület elszáll, velünk együtt, mondja nevetve.

Különben nem is igaz, hogy nem él nő a lakásban, mert a konyhából nyíló, udvari szobában Erzsi, az ízes beszédű házvezetőnő lakik férjével, Gyulával, aki gyári munkás Újpesten. Hetek munkájával, összeköttetéseit felhasználva és nem csekély pénzért, Erzsi és Gyula segítségével Batya alaposan fölkészült az ostromra, ránk is számítva. Ez nem volt egyszerű; az egész körülzárt városban régen kifogytak a készletek, az árak az egekbe szöktek, sorban állás, jegyrendszer, fosztogatás és statárium van.

Erzsinek még egy apró fenyőfát vagy ágat is sikerült szereznie valahonnan. Szenteste késő délutánján anyámmal azt díszítgetjük a nappali közepén álló szép antik asztalon. Batya Erzsiekkel beszélget a konyhában. A szentestét még a lakásban töltjük, aztán le kell költöznünk a pincébe, ez a határozat. A fél ház már ott tanyázik. Ablakok, erkélyajtó gondosan elsötétítve. Halkan és alig szólunk egymáshoz, ahogy emlékszem; mintha attól tartanánk, hogy már az oroszok is meghallhatják a vihar előtti csöndben, amit beszélünk. Várjuk őket, és félünk tőlük. Batya szakszerűen elsorolta, milyen lehetőségek várhatnak ránk itt a legfelső emeleten, de még akár az óvóhelyen is: bombázás, légi gépágyúsorozat, gyalogsági vagy légiakna, rohamágyúk és tankok tüze, nehézütegek össztüzével meginduló szovjet ostrom, telitalálat a lőszerraktárba, és a várható utcai harcokban megvadult, kiéhezett bármelyik oldali katonaság fosztogatása, erőszakoskodása – mindegyik bármikor bekövetkezhet.

Az idő a háború minden halált hozó lehetőségét összesűrítve görgeti felénk maga előtt. Én most sem félek igazán, védettségem érzése még mindig tart. Egy veszélyes, igazi, nagyszabású kalandban élek, és folyamatosan fogalmazom magamban a beszámolót, amivel majd eldicsekszem az osztályban.

Az iszonyatos zúgással és süvítéssel vészesen közeledő gránát becsapódása és nyomában a pokoli csörömpölés, recsegés, omlás, zuhanás, ordítás, sikoltozás mégis any-

nyira váratlan, hogy megijedni sincs idő. A hatalmas tűzérsgéi lövedék kelet felől érkezett, átütötte Batya lakásának erkélyajtóját, elsűvített a kis karácsonyfánk fölött, át-törte az előszobába vezető ajtót, a lakás bejárati ajtaját, a liftakna rácsát, a lépcsőház túlsó falát, majd az udvarban fölhányt hóbuckába fúrta bele magát, és nyugton maradt. Nem robbant föl. Később majd csodájára járunk, borzongva bámuljuk a nekünk címzett, meghibásodott halált. Talán az ablaküvegekre akasztott kék elsötétítő papírnak és Batya nehéz bársonyfüggönyeinek köszönhattük anyámmal, hogy az üvegszilánkok és a szerteszt fröccsenő törmelékek, tárgyak, bútordarabok csodálatosképpen nem sebesítettek meg, de a légnyomás erre-arra mindkettőnket odavágott a falhoz. Még lengenek a függönyök megmaradt rongyai, el sem ült az omlások zaja, potyog a vakolat és a törmelék, az elakadt tudat még föl sem foghatta, hogy él, és hogy mi történt, mikor valaki a sűrű porfelhőből hangtalanul szinte rám veti magát, visszaránt a padlóra, de aztán, hogy nem következik be robbanás, reszketve, tántorogva mindketten talpra állunk. Anyám eltol magától, hogy lássa, megsérültem-e, és mikor megnyugszik, hogy nem, úgy szorít magához, ahogy még soha.

*

Aztán ott áll, mégpedig Batyával, a pincerekeszünkön kívül, a csaknem teljes sötétben. Az utolsó aznapi cigarettát, illetve szivart szívják, gondos beosztással még tart a készlet. Halkan beszélgetnek – természetesen, úgy sejttem, rólam, mert mi másról. Az az érzésem, mindig rólam beszélnek, és ez nagyon jó, megnyugtató. Egy bakokra helyezett ajtólapon fekszem, jó kemény, de megszoktam, azon alszunk ketten anyámmal, természetesen ruhástul, mint mindenki, Batya pedig mellettünk egy *Liegestuhl*on, Erziék kissé távolabb, egy matracon. Itt-ott egy-két, cipőfűzőből rögtönzött kis petróleummécses világít a tágas óvóhelyen, ami valójában csak közönséges pince, ahol az ötemeletes ház vagy hatvan lakója meghúzta magát. Egy szinttel vagyunk csak az utca alatt, a fal kinti tövében nyíló kis rácsos üvegablakok homokzsákokkal vannak eltorlaszolva. Nem sok lakásnak van külön pincerekesze is; Batyáénak van.

Éjszaka és csönd van, ilyenkor odafönt abbamarad az egész nap tomboló harc. Két hete, hogy a pincében élünk. Ismerem anyám gondjait: apámról semmi hír, ha túléli, ha mi is túléljük, miből fogunk élni, mi lehet a Sas-hegyen, megmarad-e valamink, mi-féle világ lesz itt, és ha apám már nem dolgozhat, miből fog ő eltartani, fölnevelni magam. Batya az örök optimista, neki mindenre van megnyugtató válasza. Sugárzik róla, hogy bízni lehet benne, támaszkodni rá, védelmet kapni tőle, erőt méríteni belőle. Gizi helyébe lépett; amíg őt látom, nincs mitől félnem. Bámulom és csodálom őt, a bátorságát, a humorát és a határozottságát, ami nagyon hamar az egész pinceközösség vezérévé vagy inkább parancsnokává tette. Huszártiszt volt az első világháborúban. Föllépésével képes volt elzavarni egy razziázni, valójában nyilván fosztogatni akaró nyilas különítményt is. Komoly tekintélye, szavának súlya van. Vitás ügyekben dönt, intézkedik, megszervezte sok egyéb mellett a kapuőrseget, s az emberek hallgatnak rá. Tudom, hogy hosszú, Bocskai-szabású irhabundájának zsebében pisztolyt tart, az is megnyugtató. Vannak már korombeli haverjaim a pincében, azoktól tudom, az egyik a szemembe is mondta, hogy mindenki anyám szeretőjének és az apámnak tartja. Cáfolom, persze, de igazából nem is vagyok nagyon felháborodva ezen, sőt néha jólesik ezt képzelnem. Mindenesetre, ha netán így van, akkor tényleg nem az vagyok, akinek hittem magam, és legalább megszabadulok származásom még mindig sajgó és kényelmetlen terhétől is. Örülök, amikor anyámat bizalmas kettesben beszélgetve látom Batyával. De közben persze én is nagyon aggódom apámért. Bennem is harcok dúlnak.

Az oroszok pinceéletünk huszonötödik napjának hajnalán, tengernyi bomba, akna, gránát és sokféle egyéb lövedék után emberi mivoltukban teljesen váratlanul, a szomszédos ház pincéjéből, a befalazott vészátjárót áttörve, idelent a föld alatt léptek be az életünkbe. A falon túlról hallatszó csákánycsapások és idegen kiáltások hallatán a pinceélet megdermedt, majd a lakóközösség nevében Batya fogadta a lyukon bemászó győzőket. Fehér hóleplet viseltek az egyenruhájukon, mindenestül furcsák, idegen arcúak és félelmetesek voltak, de másképpen félelmetesek, mint a németek. Bujkáló németeket, fegyvereket kerestek, és parancsnokuk „*Minyisztr!*” kiáltással azonnal motozni kezdte Batyát, akit magas, parancsoló termete és előkelő bundája miatt miniszternek nézett. Izgalmas pillanat volt, tudtuk, hogy a bunda zsebében pisztoly rejlik. Nem találták meg, Batya még idejében ledobta és félrerúgta valahová. A két férfi végül barátságosan kezét fogott egymással. Felszabadultunk.

Batya a több későbbi hullámban érkező, néha részeg és sokszor vad oroszok indultaitól és gerjedelmeitől is sikeresen védi meg a házat. Az utcai front jórészt leomlott, de az ötödik emeleten Batya lakása, a nyitottan tátongó nappali szoba kivételével, nagyjából használható maradt. Az egész környék romhalmazzá, szinte fölismerhetlenné vált, szomszédágunkban napokig ég a Városháza, a szemközti oldalon a Madách-házak árkája alól katyúsák lövik folyamatosan a budai oldalt. De már óvatosan előmerészkednek az emberek, keringenek a hírek is, esténként a pincében az egyik üres zsidólakásba beköltözött család három szép, szőke kislánya már nem imádkozik fennhangon Hitler és Szálasi bácsikért.

Napok múlva anyámmal Batya kíséretében elmerészkedünk az Apponyi térre, megnézni, megmaradt-e apám ügyvédi irodája. A hatalmas épület sok helyen sérült, de az iroda, ablakaitól eltekintve ép, és a bentlakó takarítónő is él, két fiával együtt. Pár nap múlva anyámmal kettesben, a csikorgó havon romokat, hullákat, bombakrátereket, roncsokat és orosz katonákat kerülgetve, szánkón húzzuk teljesen legyengült, nagybeteg apámat Ráday utcai búvóhelyéről vissza az életbe, az irodájába.

Néhány hónap alatt sikerül összeszednie magát, talpra áll, az év vége felé már dolgozik. Megveszik a már lakhatóvá tett, szép nagy lakást a budai Duna-parton, és negyvenhat húsvétján odaköltözünk. A híres ügyvéd talán méltó szakmai kihívásnak tekintti, hogy elvállalja egy háborús főbűnös védelmét a népbírótság előtt – egyikét azoknak az embereknek, akik a halálát akarták. A nagy sajtónyilvánosság előtt zajló perben, sok évtizedes beidegződésből, védőbeszéde kezdetén Tekintetes Királyi Törvényszéknek titulálja a népbírótságot, amivel felzúdulást és derűtséget kelt. Másnap a baloldali sajtó kegyetlenül kifigurázza, amitől összeomlik, és végleg ágyának esik. Anyám ekkor kezd megélhetés után nézni, leendő eszpresszójának ügyeit intézi. Ekkor lép az életünkbe az Erdélyből átszökött drága Annuska, bentlakó ápolónője lesz apámnak, anyámnak pedig Amerikában holtáig bizalmas barátnője. És negyvenhat decemberének egyik reggelén Annuskával ketten, két oldalról támogatjuk apámat a fürdőszoba felé, amikor megáll a szíve. Gyakorlatilag a karomban hal meg.

Egymás mellett, dermedten állunk anyámmal, mikor a temetkezési vállalat emberei ráhelyezik a fekete öltönybe öltöztetett halottra a tepszi fedelét, és gyászos képet vágva elindulnak vele a lépcsőház felé. Anyám halálosan sápadt, szeme könnytelen, és arca évekkal öregebb a koránál. Hirtelen magához húz, és életében harmadszor, utoljára, nagyon erősen és hosszan szorítja a karomat.

Dávidházi Péter

JÓZSEF, ILLYÉS, JÓB (II)

Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben

Kitekintés: témaváltozatok Kosztolányi, Juhász, Babits verseiben

Olvadás közben akkor is más művekhez viszonyítunk, ha nem találkozunk szövegszerű utalással, de az isteni nézőpont kisajátításának drámaiságát mind József Attila, mind Illyés verseiben magyar költészeti előzmények megidézése fokozza. Önmagában is erős hatású volna, hogy az EGY MONDAT-ban már az égbolt sem szabad, égig érnek a rácsok, s „*fönt a tejút is már más: / [...] a csillag: / kémlelő ablak, // a nyüzsgő égi sátor: / egyetlen munkatábor*”, de mindez azért lesz még megrendítőbb, mert boldogabb elődeihez képest olvassuk, például ellenképeként az egykori látomásnak Kosztolányi HAJNALI RÉSZEGSÉG-ében. Vagyis az égbolt az ottani zibongó és sziporkázó bálterem *helyett* válik Illyésnél börtönné és lágerré, ugyanígy a Tejutat bál után előzőnlő, fényes konflisokon szétszéledő vendégserreg *helyett* tündeznek elő komoran a fegyenclet ismertetőjegyei, s az egyén, aki ott még azt ismerte föl hálásan, hogy „*mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége*” volt, itt mintegy *ehelyett* állapítja meg keserűen, hogy holta után is a zarnokság kiszolgáltatott foglya marad. Itt maguk a csillagok is ahhoz képest lényegülnek át az égig érő börtön kémlelőablakaivá, hogy emlékezetes korábbi versekben még részvételt, jóindulatúan vagy legalábbis békésen néztek az emberre, elidőzve, esetleg közel húzóda, mint József Attila LASSAN, TŰNŐDVE (később REMÉNYTELENŰL) című verse végén, mely a *Nyugat* 1933. évi 7. számában jelent meg („*A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szelíden, / s nézik, nézik a csillagok*”), majd Kosztolányi HAJNALI RÉSZEGSÉG-ében, mely pár hónappal később ugyanitt (1933/22. sz.) látott napvilágot: „*a csillagok / [...] ők, akik nézték Hannibál hadát / s most néznek engem*”, illetve „*a sok égi szomszéd, ki nézi könnyem hogy morzsolom szét*”. Itt már nem Isten néz bennünket, s még nem a börtönőr; a csillagok mint évezredek tanúi nem megbízásból figyelnek.

Tovább fokozza az isteni jelenlét helyébe nyomulódó zarnokság kieltenséget, hogy ellenképként felidézheti azokat a költeményeket, amelyekben egy-egy lírai alany a szerelmesére vetítette Isten mindenütt jelenvalóságának, örökkévalóságának vagy mindeneken uralkodásának ismertetőjegyeit, mint például Juhász Gyula ANNA ÖRÖK című versében, amelynek zárómondata szerkezetileg is hasonlít Illyés EGY MONDAT-ára: „*Mert benne élsz te minden félrecsúszott / Nyakkendőmben és elvétett szavamban / És minden eltévesztett köszönésben / És minden összetépett levelemben / És egész elhibázott életemben / Élsz és uralkodol örökkön, Amen.*” Mivel itt az imaszerű utolsó szó helyén a kéziratban és az első megjelenés (1926) szövegében még „*Anna*” állt, a (vitatott eredetű, újabban nyomdahibának tulajdonított,⁴⁶ de talán mégis a költő eszközölte) szócsere csak logikusan végigviszi a transzcendens azonosítást, amit már a vers áhítatos címe sejtetett, s ha ez esetleg pusztán szedői tévedés eredménye, akkor is tökéletesen beillik Juhász szerelmi lírájában „*a katolikus liturgiából merített, világiasított szóképek*” közé, főleg az Anna-versek képes hasonlatkészletébe, mely „*a Mária-tisztelet intonációjára, középkori litániák és zoltárok hangvételére emlékeztet*”, miközben „*a szerelmet magasztosítja föl a vallásos áhítatig*”.⁴⁷ További érintkezési pont, hogy az EGY MONDAT is litániák hangzáselményéből íródott, de sokatmondó ellentét, hogy míg Juhász versének megbékélő alanya a történeteknek

mégiscsak tud pozitív értelmet tulajdonítani („*Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt*”), Illyésnél az isteni jelenlét helyét elfoglaló zsarnokság láttelelete a teljes hiábavalóság kimondásához vezet: „*mert ahol zsarnokság van, / minden hiában*”.

Ugyanígy korábbi magyar versekhez képest nyeri el legsajátosabb jelentését Illyés versében egy további helycsere vagy átlényegülés: a mások általi felügyelet önmegfigyeléssé válása. Az egyén azonosulással átveszi (felettes énjévé teszi) a fölötte álló szülői, hatósági vagy isteni tekintély elvárásait, s a fensőség immár benne élő képviselője mulasztás esetén (ön)vádlóként lép föl, és büntet. Az EGY MONDAT tükörmetaforája szerint az ilyen önmegfigyelés még lerázhatatlanabban tart fogva, mint bármilyen más felügyelet: „*kémlélődsz ki e körből, / ő néz rád a tükörből, // ő les, hiába futnál, / fogoly vagy, s egyben foglár*”. Ez babitsi előzményekhez képest kap új árnyalatot. Egyrészt A LÍRIKUS EPILOGJA részben a megismerés alanyiségára vonatkozó panaszát („*Bűvös körömből nincsen mód kitörnöm*”) és az egyén önmaga általi bezártságának metaforáját („*Én maradok: magam számára börtön*”) Illyés versében tovább fokozva látjuk viszont, hiszen míg Babitsnál az egyén legalább vágni tudott másra („*csak nyílam szökheth rajta át: a vágy*”), ha ez a kijutást ígérő vágy csalóka volt is („*de jól tudom, vágyam sejtése csalfa*”), és József Attila LEVEGŐT!-jében is még saját vágyát érlelhette a szív, sőt éppen ennek szuverenitását kellett félteni az adattá válástól, az EGY MONDAT-ban a zsarnokság elvárásai annyira beépülnek az egyéniségbe, hogy már vágni is csak azoknak megfelelően tud: a zsarnokság „*ott van a nászi ágyban, / előtte már a vágyban, // mert szépnek csak azt véled, / mi egyszer már övé lett*”. Másrészt itt az egyént leső és őrző tükör metaforája olyan kikényszerített önmegfigyelésre utal, melynek végrehajtója egy zsarnoki politika alantas szempontjaival kényszerül azonosulni, így önmegfigyelése már csak szószóló utójátéka lehet az Isten számára végzett lelkiismeret-vizsgálatnak, amely a PSYCHOANALYSIS CHRISTIANA (1927) tanúsága szerint felügyeleti hatékonyságban szintén túltett ugyan bármilyen külső figyeletelési rendszeren, de még kapcsolatot tartott a rejtegetett igazság kataraktikus feltárulásával Isten előtt. „*Úgyis csak az Úr lát mindenki szemével, / s hamit temagdból szegyenkezve nézel, / tudd meg, lelkem, s borzadj, mert szemedet által / az Isten is nézi, az Isten is látja! // Krisztus urunk, segíts meg! // Óh jaj, hova bujhatasz, te magadnak-réme, / amikor magad vagy az Itélő kémé?!*” Ráadásul ott az önmegfigyelést végző egyén égi megbízatása javító önnevelésre szól, mely nem kevésbé volt gyötrelmes ugyan, de legalább magasztos célhoz vezetett: „*Ki farag valaha bennünket egésze, / Ha nincs kemény vésőnk, hogy magunkat véssze, / ha nincs kalapácsunk, szüntelenül dúló, / legfájóbb mélyünkbe belefűrő fűrő?*”

Ilyen véső, kalapács és fűrő alatt juthatott maga Babits is mind közelebb Jób megértéséhez. Az EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben még ugyanúgy idegenkedett tőle, ahogy az egész ÓSZÖVETSÉG-től. „*A Mózes barbár regéiben, [...] a szerelmi könyvek sűrű érzékiségében, a Jób embertelen türelmében, a próféták dühkitöréseiben, [...] a Prédikátor cinikus szkepticismusában egy magábonult fajnak zárt és fülledt levegőjét érzem.*”⁴⁸ Bár JÓB KÖNYVÉ-t itt még kevésbé ismerhette (hiszen Jób legendás türelméből a 42 fejezetnyi könyvnek mindössze első két fejezetére futja), már az OKTÓBERI AJTATOSSÁG (1908) mottóját („*Távózzál el Uram éntőlem*”) JÓB KÖNYVÉ-ből vette, később pedig Jeremiás, majd Jónás azonosuló tanulmányozása után végül megtért Jóbhoz, s halála előtt pár hónappal elfúló torokkal és szomorú mosollyal vallotta meg egy látogatójának, hogy már Jób is meg tudná írni.⁴⁹ Nemhiába érezhették már Trianon után jóbinak Babits szenvedő alakját. „*Az országcsonkítás s a bibliai nyavalyák lelki és testi malomköve közt az első Nyugat-nemzedékről letört a szecessziós dísz; ki-ki meghöviült pogány arccal, vagy bibliai komorsággal emelkedett fel a nemzethalál árnyékából. [...] Babits szétrepedt filológus álarca mögött megjelent a szikár pró-*

*féta, a katolikus Jób.*⁵⁰ Tegyük hozzá, hogy Babitsnál mindez egyszerre kapcsolódik a BIBLIÁ-hoz és költőelődei BIBLIA-élményéhez. Ide tartozik Kosztolányi SZÁZ SOR A TESTI SZENVEDÉSRŐL című költeménye is, amellyel Illyés EGY MONDAT-ának litániaszerűen felsorolásos formáját összefüggésbe hozták,⁵¹ s nem kevésbé volna kapcsolható JÓB KÖNYVE problematikájához, hiszen ahogy Jób nem értette a sorscsapásokat rámerő Istent, a szenvedő itt saját megszemélyesített fájdalmát nem érti („*Ki ő, mi ő, / nem ismerem, / szólítani / nem is merem*”), s mikor végül a halál kapujában megbékél vele, mintha felfedzné a szenvedés értelmét, küszködve a szenvedés sugallta önváddal. „*Már várom is, / mihelyt kiállt, / ő benne most / lelkem kiált. // Halál-hívó / vérem gagyog, / nem ő a rossz, / én, én vagyok.*” József Attila és Illyés tárgyalt versei régebbi magyar költők BIBLIA-élményeivel is összefüggésbe hozhatók; találó megfigyelés, hogy az EGY MONDAT költőjével valami hasonló történt, mint a VANITATUM VANITAS Kölcseyjével és AZ EMBEREK Vörösmartyjával: ahogy azok a „*minden hiábavaló*”, illetve a „*nincsen remény*” versbeli kimondása után még bizakodó verseket írhattak, mégpedig a költői következetesség csorbulása nélkül, Illyésnek sem kellett verse után végképp elhallgatnia;⁵² tegyük hozzá itteni szempon- tunkból, hogy a VANITATUM VANITAS és AZ EMBEREK hasonlóképpen (sőt még nyilvánvalóbban) bibliai vonatkozású: az előbbi a PRÉDIKÁTOR KÖNYVÉ-hez, az utóbbi a prófétaí sz- rephagyományhoz kapcsolódik.

„*Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek*”: büntelenség és büntetés jóni problémája

JÓB KÖNYVÉ-ben a lépten-nyomon megfigyelt ember úgy érzi, bünterthes adatokat tartalmazó dokumentum készül róla, ez mint lezárt csomag vagy iratcsomó Istennél van, aki mindent számon tart, és félő, hogy könyörtelenül fog ítélni. „*De most számlálgatod az én lépéseimet, és nem nézed el az én vétkeimet! Gonoszságom egy csomóba van lepecsételve, és hozzáadod bűneimhez.*” (14,16–17) Más értelmezés szerint mindez még egy előző óhaj része, s feltételes módban, ellentétesen fordítandó: „*Bárcsak elrejténél a holtak hazájában, / ott rejtegetnél haragod elmúltáig! [...] Akkor még lépteimet is megszámlálnád, de nem tartanád számon vétkeimet. Zacsókba volna lepecsételve minden vétkem, és eltörölnéd bűneimet.*”⁵³ Akárhogy is, a lepecsételt csomóba (*hátúm bicrór*) gyűjtés képe olyan papiruszokmányok átkötésére és lepecsételésére utalt, amelyek a hajdani bürokráciában jogilag titkosak és hozzáférhetetlenek voltak, míg az arra illetékes személy fel nem törte pecsét- jüket,⁵⁴ ugyanakkor a csomó szava (*crór*) azonos volt a juhokat számláló kővecskék zacskójának nevével, és a hagyomány szerint Isten ugyanígy tartotta számon az élő embe- reket. Abigail (SÁMUEL KÖNYVÉ-ben) ennek a számon tartásnak életben tartó erejét ígéri vagy jövendőli Dávidnak: „*És ha valaki feltámadna ellened, hogy téged üldözzön és életed ellen törjön: az én uramnak lelke [a megszólított Dávid lelke] az élőknél csomójába leend bekötve az Úrnál a te Istenednél*” (1SÁM 25,29); a késő ókortól fogva az utóbbi kívánság héber szövegének változatai, majd szavainak kezdőbetűi vésetnek századokon át a zsi- dó sírfeliratok fölé, már a halál utánra értve.⁵⁵ Végso soron a hajdani juhtenyésztés- ből ismert (pozitív értelmű) számon tartás földi képzetköre és természetfölötti kiter- jesztése adja egyik legrégebbi összetartó metaforáját Illyés SZÁMADÓ című versének, illetve a nemzeti költő számadói önértelmezésének és szerephagyományának: „*Lap- pangó juhász-számadói gond / susogja, nem mehatsz még, munka vár. / Óriznem kell egy nem- enyém vagyont. / Rám néz egy jégverés-csőpilte nyáj.*” Ha nem éreznénk ezt a közös bibliai eredetet, nem tudna a költő juhász-számadói szerepe már a következő versszakban min- den átmenet nélkül átváltozni papi hivatásába, pásztor és nyáj kettős jelentését kihasz- nálva. „*...Szétszóratván, és lápokba vonult / hite-konok község hű papjaként / (kit azzal áld,*

amivel ver az Úr!) // templomtalanul, palásttalanul / (s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég) / kell osztanom úrvacsorát s igét!” Találó észrevétel, hogy a versbeli szerepek egyike („Őszül hajam, [...] Vakoskodván érzek szomjú erőt, / legyek a legmesszebblátó magyar”) az ókori görög jósokra utal,⁵⁶ ám a szerepsor nem kevésbé idéz ószövetségi hagyományokat. Jób a második fejezet után épp az ilyen szerepek égi mintájában nem bízik többé, elveszti hitét az isteni számadóban, a számon tartatás hagyományosan megnyugtató képei az ő számára nyomasztó és nyugtalanító színezetet kapnak, s egyre inkább úgy érzi, hogy eleve *bűnösként* tartják számon. Ettől válik egy modern élethelyzet ősvé, s ekkortól kínál értelmező előképet József Attila költészetéhez a feltételezett bűnösség szempontjából.

Ahogy Jób, a LEVEGŐT! alanya sem ismeri a titkos aktacsomó tartalmát, így soha nem tudhatja, mikor gyűlik össze bennük annyi terhelő adat, hogy a hatóság eljárjon vele szemben. Nem világos, de éppen ezért fenyegető, hogy milyen eljárásra kerül sor, ha a hatalom elérkezettnek látja az időt „*előkotorni azt a kartotékot, mely jogom sérti meg*”: lehet ez közvetlen jogfosztó megtorlás, de látszatra törvényes vádemelés is egy bírósági tárgyaláson, ahol a vádlottnak nincs esélye jogai érvényesítésére. Ahogy Jób csak mintegy állítólagos vagy feltételezett vétkeiről, gonoszágáról és bűneiről hajlandó beszélni, voltaképp azonban nem érzi magát sem gonosznak, sem bűnösnek, s nem érti, hogyan érheti őt egyik csapás a másik után, a LEVEGŐT! is megjeleníti a bűntelenül bűnhődés problémáját. Ezzel küszködik a gyerek, aki hiába szeretné belátni a felnőttektől kapott büntetés igazságosságát: „*engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban*”; ugyanezt készíti elő már az első versszakban felbukkanó kép: „*ütött gyerekként csendesen morogtak / a sovány levelek*”. Ez a verskezdő kép még nem feltétlenül zárja ki a gyerek büntudatát, a későbbi már igen, hiszen a verés okát nem értő, amellet szeretetvágyó és szolgálatkész „*apró*” gyerek ilyenkor legfőjebb olyasmit követhetett el, amiről nem tudta, hogy bűnnek számít.

Itt mást jelent a „*hogy miért, vertek*” miértje, s a verés logikáját kereső gyermeki tudat itt érthetlenebb világrendbe ütközik, mint költőnk BOLDOG HAZUG... című versében, ahol érthető a büntetés oka („*anyám azért vert meg, / mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek*”), vagy mint a SZABAD ÖTLETEK (ehhez pusztán verésmotívumával kapcsolt)⁵⁷ emlékezésében, mely olyan esetet idéz föl, amikor szintén valami rosszat tett, tehát a verés ennyiben büntetés lehetett, akár igazságos is, de a felnőtt indítékát vizsgálva kiderül, hogy mégsem ez volt a kiváltó oka: „*Őt olyasmértért verték, amit soha nem tett volna, ha szeretnék volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik.*”⁵⁸ A LEVEGŐT! ezeknél közelebb van a jóbi alapkérdéshez, hogy miért kellene (és hogyan lehetne) büntetésnek felfognunk bántalmaztatásunkat, ha legjobb tudomásunk szerint nem követtünk el bűnt. A vers felidézi a még csak bontakozó tudatot, mely mintegy először találkozik e problémával, azaz még nem szokhatott hozzá annyira, mint az 1935 nyarán (fél évvel a LEVEGŐT! előtt) írt A BŰN rezignáltan keserű felnőttje, aki már játékos hanghordozással tud beszélni róla. „*Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.*” Ehhez képest vágyakozik büntetés és büntudat egyértelműségére az ugyancsak ekkoriban keletkezett SZONETT Istent nem lelő alanya („*Óh boldog az, kinek van Istene, / ki rettentés, de maga a Jóság; / kinek sebet kap reszkető keze, / ha leszakítja a tilalmas rózsát. / [...] bűne csupán a látható valóság*”), s eszerint a reszkető kéz jelezte büntudat vágyott egyértelműségét az ószövetségi atyaisten szavatolhatná, ha az ember hinni tudna benne. Ha e kései versek gyermekkori példatára nem is, problémaviláguk közös ősmintája Jób

KÖNYVÉ-ből származik. Jób persze felnőtt, de őt is életében először érik olyan sorscsapások, amelyeket addigi hite szerint büntetésként kellene értelmeznie, holott legjobb tudomása szerint nem követett el semmi rosszat; mindezek közt őrlődve ugyanúgy vágyik megrendült hite megtartására, s ugyanúgy *nem* önámítás árán, mint e költemények lírai alanya.

Ugyanakkor a jóbi vonatkozás inkább csak kiegészítheti, mintsem helyettesítené az eddigi értelmezéseket, hiszen e versek büntudatát és a bűn mibenlétének keresését nem alaptalanul szokták az egzisztencializmus (főként Camus) filozófiájával rokonítani vagy Kafka regényeire és elbeszéléseire visszavezetni.⁵⁹ Kafka egyes műveit, legfőként A KASTÉLY-t, József Attila ekkorra már bizonyíthatóan olvasta, amellet 1931-ben ő hívta föl Németh Andor figyelmét egy pszichoanalitikus elemzésre Kafka elbeszéléseiről,⁶⁰ s ekkoriban „mélyen magába élte a sajátosan értelmezett eredendő bűn kafkai problematikáját”.⁶¹ Ekkor a költő és baráti köre éppen az emberi bűnösség vonatkozásában olvashatott volna Kafka műveinek jóbi problematikájáról, ugyanis e kapcsolatot pár évvel azelőtt Martin Buber folyóiratában, a *Der Morgen* 1929. évi 1. füzetében derítette föl Margarete Susman DAS HIOB-PROBLEM BEI FRANZ KAFKA című úttörő tanulmánya, érezhetően buberi szellemben, lényeges pontjain buberi fogalmakkal. Azonban nincs nyoma annak, hogy ezt akár maga a költő, akár a Kafka-művekért rajongó Németh Andor ismerte volna, hiszen Németh jóval később (1947-ben) franciául megjelent Kafka-könyve (KAFKA OU LE MYSTÈRE JUIF) kifejezetten zsidó témaválasztása ellenére sem utal Jóbra, végül amikor emlékirataiban erős Kafka-hatásról beszél József Attila költészetében,⁶² szintén nem említi, hogy ennek a JÓB KÖNYVÉ-hez akár közvetve bármi köze lehetne. Ez a szál azóta is kimaradt a szakirodalomból, s többek közt talán ezzel függ össze, hogy miután versei bűnképzetét és bűnösségélményét megvizsgálták már teológiai, filozófiai, valamint pszichoanalitikus szempontból, s elemezték Kafka, Dosztojevszkij és Baudelaire műveivel összehasonlítva, 1999-ben még mindig úgy látszott, hogy az „*eddigi számottevő eredmények ellenére sem tudunk kielégítő magyarázatot adni a Tudod, hogy nincs bocsánat vázolt bűnképzetére, s ezért a szöveg eddig ostromolt talányossága nem kis mértékben felelős*”.⁶³ Mivel az ilyen versek sajátos értéke épp fokozott talányosságukban rejlik, kielégítő magyarázatot a jóbi tapasztalat fényében sem várhatunk, de bevonása az értelmezési lehetőségek közé legalábbis árnyalhatja e költészet visszatérő gondolatainak eddigi filozófiai értelmezését.

Bevonása mellett szól, hogy már egy korai vers is érintkezik JÓB KÖNYVÉ-vel, holott több vonatkozásban szembehelyezkedik a jóbi magatartással. A KESERŰ NEKIFOHÁSZKODÁS (1922) imádkozója Jóbbal ellentétben sorscsapásokért, vére ontásáért, akár haláláért fohászkodik Istenhez, s ugyancsak Jóbbal ellentétben nem sorsa igazságosságát firtatva vagy bűn esetén megbocsátást várva („*Vágy üss agyon hát, csak törődj velem / S én nem kérdem, hogy nincs-e kegyelem*”), ráadásul az itt megszólított Isten, még mindig Jóbéval ellentétben, nem a jó bánásmódot cserélte rosszra („*Ó, szörnyű Isten, látogass meg engem! / Jóságod ugyanis mindhiába lestem*”), mindazonáltal jóbi a megbizonyosodást adó személyes találkozás sóvárgása, szemtől szembe, mégpedig akár a meglátogatás (azaz közvetlen büntetés) árán. (Ez a hasonlóság későbbi versekben is fel-felvillan: Jób ugyanúgy megbizonyosodásra, Istennel való személyes találkozásra vágyott, bármi áron, mint a kései József Attila-versek lírai alanya, aki szeretné, ha Isten felbukna az árból, és kezére csapna mennyikövével.) Még jelentősebb érintkezési pont a versbeli fohász első kérésének megfogalmazása („*Azt, amit adtál – megvan épen – vedd el*”), mely kísértetiesen emlékeztet Jób kezdeti megadó sorselfogadására: „*Az Úr adta, az Úr vette el. Ál-*

dott legyen az Úrnak neve!” (1,21) Ugyanez a jellegzetes motívum sokatmondóan összefügghet az ESZMÉLET X. versszakának nemrég sztoikus (Marcus Aurelius-i) és egzisztencialista (heideggeri) hasonlóságaiiban vizsgált⁶⁴ létértelmezésével, amely szerint csak az lehet „*meglelt ember*”, aki mindig készen áll megkapott élete visszaszolgáltatására, „*ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrizi meg*”. Itt már (a korábbi verstől és persze JÓB KÖNYVÉ-től eltérően) nincs kifejtve, hogy honnan vagy kitől kapja életét, majd kinek adja vissza, s valószínű, hogy a „*meglelt ember*”-nek ezzel a talányos kifejtetlenséggel, talán kifejthetetlenséggel éppúgy együtt kell élnie, mint annak tudatával, hogy bármikor eljöhét a visszaadás perce; mindamellett a visszaadás kényszerének igenlése még ugyanaz, mint a KESERŰ NEKIFOHÁSZKODÁSBAN volt, s a hiánytalan visszaadásért való megőrzés, épségben tartás mozzanata is közös. (A korai versben még a bibliai talentumok is szóba kerültek, nem egészen hagyományyszerűen, hisz azokat Jézus példázata szerint nem elegendő épen megőrizni.) Ezúttal többről van szó, mint amikor József Attila alkalmilag „*ráfelejthezett*” a BIBLIA egy-egy kifejezésére; a kifejezésen túl egy magatartásezsményre felejtkezik rá, amely tartósan foglalkoztatja, s azért értelmezi át a maga számára, mert fontosabb neki a saját (létértelmezési és költészeti) szükséglete, mint az átvett motívum sértetlensége.

Bűn és büntelenség ügyében még inkább elkél Jób tapasztalata. Elvégre barátai vádjával szemben Jóbnak ismételtén át kellett gondolnia, egyáltalán *lehet-e* ő vagy bárki teljességgel büntelen, nincs-e mindenkinek valamilyen bűne, s a tetteiben büntelen egyénnék nem az ember voltából eleve következő bűnéért kell-e bűnhődni. Bildád erre céloz, amikor fölteszi neki a szónoki kérdést: „*Hogy-hogy lehetne igaz a halandó Isten előtt, hogyan lehetne tiszta, a ki asszonytól született?*” (25,4) Hiszen, teszi hozzá, Isten szemében még a hold sem ragyogó, a csillagok sem tiszták, nemhogy a halandó ember, aki féreg. (25,4–6) Elifáz ugyanezzel példálózik: lehet-e igaz vagy tiszta bármely halandó a teremtője előtt (4,17), hiszen ha Isten még az angyalaiban is talál hibát, mennyivel inkább a porra alapozott sárházak lakóiban, a molyként szétnyomható emberekben (4,18–19). Hogyan is lehetne hibátlan az asszonytól született halandó, hajtogatja második beszédében Elifáz, amikor romlottságában úgy nyeli a hamisságot, mint a vizet? (15,14–16) Mindkét barát azért erősítgeti ezt, mert a theodicea logikáját követő előfeltevésük szerint bajok csakis büntetésként érhetnek bennünket, tehát *kell*, hogy *valamilyen* bűnünk legyen. Maga Jób, barátai érveinek elfogadó vagy ironikus megisméltése közt ingadozva, ismételtén úgy teszi föl kérdésüket, mintha számára sem volna kétséges a válasz. „*Igaz, jól tudom, hogy így van; hogyan is lehetne igaz a halandó ember Istennél?*” (9,2) „*Ki adhat tisztát a tisztátalanból? Senki.*” (14,4) De ő mindezt csak mintegy Isten szemszögéből mondja, a lelke mélyén továbbra is ragaszkodva ártatlanságához, lesz, ami lesz. „*Ha igaznak mondanám magamat, a szájam kárhozthatna engem; ha ártatlannak: bűnössé tenne engemet. Ártatlan vagyok, nem törődöm lelkemmel, útálok az életemet.*” (9,20–21) Ettől azután haláláig nem akar tágítani többé, mert önfeladásnak, önmaga elárulásának érezné, hogy olyasmit fogadjon el, amiről nem tudták meggyőzni. „*A míg lelkemet ki nem lehelem, ártatlanságomból magamat ki nem tagadom. Igazságomhoz ragaszkodom, róla le nem mondok...*” (27,5–6) Végül az Úr igazat ad neki, de e végkifejletnél jellemzőbb maga a belső, tudati konfliktus, a büntelen bűnösség alanyi érzete, amely nem véletlenül hasonlít mind József Attila egyes verseinek, mind Kafka regényeinek és elbeszéléseinek világára. Ugyanis a nem értett bűnösség alaphelyzete, kép- és gondolatvilága Kalkánál egyáltalán nem független JÓB KÖNYVÉ-től, s bár naplóiban, jegyzetfüzeteiben vagy leveleiben ő maga nem említi e kapcsolatot, regényei és elbeszélései szá-

mos értelmező szerint (a vallásfilozófus Martin Bubertől az irodalomtudós Northrop Frye-ig) a JÓB KÖNYVE kommentárjaként olvashatók.

Ugyanakkor látnunk kell a határokat, amelyeken belül összehasonlításaink érvényesek. Éppen a bűnösség etikai vonatkozásai kapcsán lehet figyelmeztetés, hogy József Attila már pályája elején (1923-ban) újfajta művészetéről jövendölt, mely istenhitre épül, de már távol áll az Ószövetség erkölcsi képzeteitől. „*Most művészetbeli megújulás előtt állunk, amit elég keserves lesz keresztülvinni, mert még nincs meg az új ethika, ami pedig még Krisztus ethikájától is sokban fog különbözni. Én úgy képzelem el, hogy circa olyan arányban tér el az új testamentumtól, amilyen arányban az új testamentum az ótól. [...]* Ez összefügg szervezen az Isten-hittel és itt figyelmeztetem Ödön bátyámat arra az álomra, [...] hogy én az Isten új és igazi valójában fogom megmutatni.”⁶⁵ Törekvésének később számos jelét látjuk, például amikor (1936-ban) átértelmezi az eredendő bűn ószövetségi alapú (Ádám és Éva bűnbeeséséből származó) teológiai fogalmát. „*Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte [...] A másik fajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk. Az ilyen bűn ellen nem elég nem-büntetéssel küzdeni, az ilyen bünt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak.*”⁶⁶ Elsődlegesen újszövetségi szellemű átértelmezés, egy ponton mégis értelmezői kapcsolatba hozható a bíróság által nem büntetett erkölcsi normaszegések jóbi problémájával.⁶⁷ Mivel a hagyományos képzetvilágnak nem átvételéből, hanem átdolgozásából építkeznek, József Attila költészete jogosan értelmezhető bibliai vagy éppen ótestamentumi összefüggésben, de csak ha odafigyelünk a különbségekre. Például a TUDOD, HOGY NINCS BOCSÁNAT címének és vele azonos kezdősorának értelmezési kísérleteihez⁶⁸ hozzátehetjük, hogy Jób szinte ugyanezt állapította meg keserűen („és tudom, hogy ezt tökélted el magadban: [...] bűnöm alól nem mentesz föl engem”, 10,13–14), de ő Istenhez szól; ugyanígy az „*Atyát hívtál elesten / embert, ha nincsen isten*” sorokból legfőbb az első illik Jóbra is, hiszen ő legkeserűbb pillanatában sem tételezi fel, hogy nincs Isten; ugyanígy az „*Emlékezz, hogy hörögtél / s hiába könyörögtél. / Hamis tanúvá letél, / saját igaz pörödnél*” sorokból meg a hamis tanúság nem illik az ő esetére, hiszen nagy pörében végül maga az Úr ad igazat neki, vele szemben három barátja nyilatkozatait ítélve hamisnak, közülük Elifáznak mondván: „*Haragom felgerjedd ellened és barátaid ellen, mert nem szóltatok felőlem igazán, mint az én szolgám, Jób.*” (42,7) Mint ebből látható, József Attila költészetének vizsgálatakor is hasznos figyelmeztetés lehet, hogy a bibliai elbeszéléseket még nem hatotta át olyan ismeretelméleti szkepszis, mint Henry James, Robbe-Grillet vagy éppen Kafka egy-egy művét, hiszen ha csak pillanatokra is, de előbb-utóbb mindig feltárult bennük a tökéletes (isteni) tudás láthatára;⁶⁹ ámde addig, amíg ez a pillanat el nem érkezett, vagy akár annak ellenére, hogy már elérkezett, a bibliai történetek egyes szereplői meglepően közel juthattak modern alakmásaik problémavilágához. Ha a bírósági tárgyalás részben azért lehetett színhelye és alapmetaforája József Attila EGY BÜNTETŐTÖRVÉNYSZÉKI TÁRGYALÁS IRATAIBÓL című befejezetlen (71 sornyi) versének, mely valószínűleg nem sokkal a LEVEGŐT! után (1935 végén vagy 1936 elején)⁷⁰ íródott, mert A PER hatott rá,⁷¹ akkor okvetlenül szükséges hozzátenni, hogy e regény egyik ősmintája, a JÓB KÖNYVE, az emberi bűnösség vagy büntelenség nagy kérdésének szótárát olyannyira a bírósági tárgyalás köréből vette, hogy a korabeli joggyakorlat számos műszava megőrződött benne,⁷² s Kafka regényét egyesek épp az ide tartozó fogalmai alapján hasonlították hozzá.⁷³ Ahogy a cethal egykor Jónást, Kafka műve Jób könyvét rejtette magában, s így József Attilához észrevétlenül jóbi problémákat, motívumokat és nyelvezetet közvetített, amelyek verseiben felismerhetők, s kettős eredetükre vallanak.

„Szívünk míg vágyat érlel / nem kartoték-adat”: a lélektani adatgyűjtés mint felügyelet

Másfelől Jób mondhatni tudományos kísérletsorozat tárgya, hiszen szilárdsági terheléspróbák egymásutánjának vetik alá: a Sátán ismételt ösztönzésére az Úr rendre beleegeznek abba, hogy kipróbálják, mennyi szenvedést kell rámérni ahhoz, hogy az istenfélő türelem mintaképe elforduljon Istenétől, fellázadjon, s elátkozza saját megszületését. Az Úr a Sátánnal minden újabb stádium után értékeli az adatokat, ki-ki a maga előfeltevése és bizonyítani kívánt végkövetkeztetése szerint. A JÓB KÖNYVE keretjeleneitében már minden lényeges elemével együtt van a foucault-i észrevétel, hogy a megfigyelés nemcsak a közvetlen fegyelmzés eszköze, hanem a *tudomány* is, melynek rendszerezve megismerő tevékenysége ugyancsak a rendben tartást, sőt kordában tartást szolgálja. Mivel a megfigyelések adatainak rögzítése nemcsak a titkosrendőrség, hanem a bürokrácia és a modern tudomány módszere is, s aktákat a közigazgatás hivatalnokai, kartotékokat pedig tudományos kutatók is készítenek az osztályozás, minősítés, diagnózis stb. adatai számára, többértelmű és jelentőségteljes a LEVEGŐT! idevágó panasza („Aktákba írják, miről álmodoztam”), elemi tiltakozása („Szívünk míg vágyat érlel / nem kartoték-adat”), az adatok jogtipró felhasználásának előrejelzése („nem sejtetem, mikor lesz elég ok / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg”), valamint az egész gondolatmenetet átható szorongás attól, hogy az embert megfigyeltté válása megfigyelői kezére adja, s kartotékadatokká válása éppúgy megsemmisítheti önrendelkezési jogát, ezáltal méltóságát, mint a karhatalommal megfélemlített képviselőválasztások. (Innen érthető, hogy egy jogászai értelmezés szerint József Attila az információs kor előérzetében „adatvédelmi tárgyú verset írt” az információs önrendelkezési jog megsértései ellen.)⁷⁴ Bármennyire hasznos célú és üdvös hatású lehet az adatgyűjtés, amíg például az orvosi rendelők törzslapjai csupa olyan adatot őriznek rólunk, amelyek egészségünket hivatottak szolgálni, s nem juthatnak illetéktelen kezekbe, miközben előmozdítják a tudomány fejlődését (mégpedig nem csak az orvostudományét: Foucault jól látta, hogy a szociológiai tudás eredete is az orvosi vizsgálat és adatfelvétel gyakorlatában keresendő),⁷⁵ azért éppen a JÓB KÖNYVE példázza, hogy mi történik, ha az ismeretgyűjtő megfigyelések és kísérletek akár csak ideig-óráig sátáni hatalom befolyása alá kerülnek.

Ugyanakkor a LEVEGŐT! aggodalma az adatok illetéktelen és kártékony használatának másféle okát is sejteti, s ebben egy másik ószövetségi példa ellenképe: míg a zsoldáros azért magasztalta az Urat, mert az mindenről tud és mindent ért, ami az emberrel történik (139,12–14), az „Aktákba írják, miről álmodoztam, / s azt is, ki érti meg” kétségbe vonja, hogy az adatok feldolgozója el tud jutni az álmok megfejtéséig. Sőt itt derül ki, hogy az „Aktákba írják, miről álmodoztam” Kosztolányinál olvasható előzménye, a „Beírtak engem mindenféle Könyvbe”, szintén panaszos ellentétébe fordította ugyanezt a magasztaló zsoldárt, melyben a zsoldáros hálát adott az Úrnak, hogy előre látta az ő leendő anatómiáját, megszületésének folyamatát, és mindent előre beírt róla könyvébe. „Nem volt elrejtve előled az én csontom, mikor titokban formáltattam és idomúttattam, mintegy a föld mélyében. Látták szemeid az én alakatlan testemet, és könyvedben ezek mind be voltak írva: a napok is, a melyeken formáltatni fognak; holott egy sem volt még meg közülök.” (ZSOLT 139,15–16) Itt a zsoldáros végül (139,23–24) maga kéri az Urat, hogy vizsgálja meg és tegye próbára, vagyis lényé teljes átvilágíttatását éppúgy nem bánja, sőt egyenesen kívánja, mint adatainak könyvbe írását. Ezzel szemben a LEVEGŐT! tiltakozása szerint a megfigyelt adatok rögzítése állati meghatározottságú tárgyá fokozza le az embert, semmibe véve a lényegéhez tartozó értelmét és szabadságát; hasonlóképpen már a BE-

ÍRTAK ENDEM MINDENFÉLE KÖNYVBE megszólaló alanya is azért tiltakozott adatainak könyvbe íratása ellen, mert saját személyével így már nem önmaga rendelkezik, hanem az adatolás határozza meg, elszemélytelenítve („*Nem az enyém már a kezem, a lábam / és a fejem, az is csak egy adat*”), azaz elvéve a személyes önmeghatározás jogát. Kié legyen a minősítés joga, másoké vagy magunké: a rendelkezésért folyó küzdelem emlékeztet a társadalomtudományok későbbi „*define or be defined*” jelszavára: határozd meg magad és világot, különben óhatatlanul mások fognak meghatározni. Többek közt ezért akarta József Attila a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-ben saját maga összegyűjteni és könyvbe (füzetbe) írni lelki adatait: hogy kiválogatásukról és megformálásukról maga dönthesse, ne legyen tárgyként kiszolgáltatva mások szempontjainak vagy szakértelmének, azaz uralhassa a személyiségéről kialakuló összképet. Lélektani, hermeneutikai, egyúttal létfilozófiai kérdés, hogy analitikusai elvárásait itt mennyire sikerülhetett kizárnia döntéseiből, s hogy a LEVEGŐT!-ben vissza tudhatta-e szerezni a külső tekintetektől független, szuverén önmeghatározás jogát, amire vágyott.

Nem könnyű, talán nem is megválaszolható kérdés, mert kapcsolódik ahhoz a filozófiai (részben lélektani) problémához, hogy a más tekintetében és tudatában való megjelenésünkre, illetve ottani számon tartatásunkra mint másikért való létünkre szükségünk van, mégpedig saját tudatunk és magunkért való létünk érdekében. Eszerint létünk fenomenológiájának önellentmondása, hogy a külső tekintetekre bizonyos mértékig rá vagyunk utalva, holott a más által látva levés egyúttal értelmezhető szolgáltatba kényszerülésnek, sőt szolgává lényegülésnek. (Hegel ebben az összefüggésben foglalkozott az úr-szolga viszony tudati modelljével, Sartre pedig többek közt e hege-li gondolatmeneten próbált finomítani.)⁷⁶ Megkockáztatom, hogy ennek a tudati függőségnek vagy szolgáltságának lappangó érzetét hozza belőlünk felszínre, majd ezt fokozza gyötrelmig, ha a minket látó tekintetről eleve tudjuk, hogy az ellenőrző hatalomé, amelyben nem bízunk többé, azaz (Jób tapasztalata szerint) egy kérdéseinkre nem válaszoló, kegyetlenné vált természetfölötti hatalom szüntelenül néző tekintetét érezzük magunkon (30,20–22), vagy egy világi hatalom ugyancsak (Foucault szavával) uráló és felügyelő tekintetét, „*un regard dominateur et surveillant*”,⁷⁷ mely az előbbi helyébe került. A helyátvétel nyelvi jele, akár jelképe lehet, hogy a tekintet jelzőjeként megjelenő *dominateur* ugyanarról a töről származik, mint a hajdani latin *dominus* (‘úr’), amivel a VULGATA fordítói az őszövetségi Istent (JHWH) egyrészt mint a mindent látó tekintet gazdáját jelölték („*Dominus in caelo thronus eius oculi eius vident [...] filios hominum*”, Ps 10,5; Károlinál: „*az Úr trónja az egekben; az ő szemei látják [...] az emberek fiait*”, ZSOLT 11,4), másrészt mint végső Urat, azaz törvényhozó, uralkodó és gondviselő hatalmat („*Dominus enim iudex noster Dominus legifer noster Dominus rex noster ipse salvabit nos*”; Károlinál: „*Mert az Úr a mi bíránk, az Úr a mi vezérünk, az Úr a mi királyunk, ő tart meg minket!*” ÉSA 33,22). Jób arra vágyik, hogy bár azonnal meghalt volna születése után, mert akkor most ott lehetne, ahol a szolga már szabad az urától (3,19), s innen csak látszólag vannak távol elemzett költői szövegeink, amelyek kézzelfoghatóbb vonatkozásban emelnek panaszt a szolgaság miatt. Amikor a LEVEGŐT! alanya szerint csak az áhított szabadság által megszüendő újfajta rend válthatná ki az embert alávetettségéből, vagy amikor Illyésnél az újkor fegyence úgy érzi, ő maga készíti szolgasága kötelekeit („*bilincseit a szolga / maga így gyártja s hordja*”), s még sírjánál is a zsarnokság várja, sőt majd haló porában is „*neki szolgál*”, akkor közvetve mindez náluk is összefügg állandó megfigyeltetésük érzetével, s a bürokratikus vagy tudományos adatfelvétellel alig kevésbé, mint a rendőrségivel. Kosztolányinál a „*bús férfi*” még a bürokrácia hivatalaiban zajló nyilvántartásról beszélt, Illyés versében a megfigyelés már eleve a meg-

félemlítés, fogva tartás, gyötetés, elpusztítás és utólagos kisajátítás ellenséges célját szolgálja; a kettő között József Attila versében már titkosrendőri módszerekkel (telefonhallgatással) zajlik, és törvényszéki vádemeléséhez készül (vagy annak számára is hozzáférhető), de tudományos célt is szolgál az adatgyűjtés.

Amiket és ahogyan a LEVEGŐT! világában aktákba és kartotékokra írnak, az módszerességével és formalizált szempontjaival („*mikor, miért, kinek*”, „*miről*”) legalább annyira hasonlít a tudományos adatfelvételhez, mint a rendőrségihez, s e megfigyelő, osztályozó és minősítő tevékenység kategóriái ugyanúgy behatárolják, sőt mintegy előformálják az adatok értelmezését, ahogy majd éppen a József Attila életét, halálát, sőt költészetét tárgyaló pszichológiai, rendőrségi vagy irodalomtudományi tanulmányokra nyomja rá bélyegét a „*betegség*” öröklődő kategóriája.⁷⁸ Ami a versben felidézett adatgyűjtésből nem a rendőrségnek készül, abban leginkább a pszichiátriára ismerünk. Az álomelemzés József Attilának kezeltetése idején saját tapasztalata lehetett, s versében a „*ki érti meg*” életrajzilag összefügghet azzal, hogy a költő előzőleg 1931-től két évig Rapaport Samuhoz járt, aki végül megírta neki, hogy nem tud segíteni rajta, majd 1935-ben és 1936-ban hasonló tanácsstalanságot érezhetett Gyömrői Edit viselkedésén, aki nem mondta ugyan a szemébe, de föltehetőleg nem is tudta eléggé leplezni, hogy gyógyíthatatlannak találta.⁷⁹ Nyilván ezért akarta a költő időnként saját kezébe venni a magára vonatkozó adatok gyűjtését és értelmezését; ezért is jellemző, hogy a SZABAD ÖTLETEK-et sem pszichológusa kérésére, hanem önmegfigyelés és ön-elemzés céljából írta.⁸⁰ Levelezésében a pszichoanalízis gondolatához egyszerre társul a fájdalmas kiszolgáltatottság, heves önállósulási vágy és (mégis) a kezeléshez mint támaszhoz való ragaszkodás váltakozó vagy egyidejű érzése, amelynek feszültségét csak növeli és összpontosítja az indulatátvitel, miután reménytelenül beleszeret szép fiatal analitikusába. Amikor 1935 tavaszán Gyömrőit arra próbálta levélben rábeszélni, hogy hetenként egyszer járhasson hozzá, érveléséből kirajzolódik a jellegzetesen ellentmondásos mintázat. „*Azt hiszem, hogy az ajánlott modus vivendi kivételével nincs semmi, ami megszüntetné azt a különben valósággal igazolt érzésemet, hogy teljesen ki vagyok szolgáltatva. Ha Maga ebbe nem megy bele, akkor még végül is magamtól állok lábra.*”⁸¹ *Még végül is magamtól állok lábra:* mennyire más értelmű ez a kifejezés ahhoz a hamarosan versben leírt-hoz képest, amely az immár Istentől remélt felsegíttetés elmaradását nem cserbenhagyásnak fogja tekinteni, hanem biztatásnak, sőt biztosítóknak: az Úr lenézett rá, s noha a közvetlen segítséget megtagadta, ez bizonyosan jó jel („*Ez a szabadság adta értémem, / hogy lesz még erő, lábraállni, bennem*”); a gondviselői szem transzcendens visszahelyezése és a theodicea ősrégi (már a JÓB KÖNYVÉ-ben igen fejlett) logikájához való visszaterés nemcsak azt jelzi, hogy a tudomány általi felügyelet itt nem tudta megadni, amire az egyénnek szüksége volt, hanem hogy a pszichoanalízis igénylésének lélektana esetenként mennyire hasonlíthatott a valláséhoz.

„*Porom felett megáll*”; „*ott áll / eleve sírodnál*”: a végkifejlet jóbi látomásának ellenpárja

Érdemes bibliai fénytörésben újraolvasni az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL emlékezetes befejezését: „*mert ahol zsarnokság van, / minden hiában, / e dal is, az ilyen hű, / akármilyen mű, // mert ott áll / eleve sírodnál, / ő mondja meg, ki voltál, / porod is neki szolgál.*” Az utóbbi négy sor feltűnően hasonlít, szinte mint fényképre a negatívja, a JÓB KÖNYVE talán legtöbbet magyarázott és vitatott versére, amely Károli Gáspár fordításában így szól: „*Mert én tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára az én porom felett megáll.*” (19,25) Közös a két szövegben, hogy valaki áll a sírnál, az elhunyt *pora* fölött, beszél az elhunyt-

ról, kimondja róla (más-más előjelű) *létösszegző ítéletét*. E közös alaphelyzetű két jelenetnek épp ellentétes a jelentősége: Illyésnél a „*minden hiában*” végső szemléltetéseként jelenik meg a zsarnokság megszemélyesítője a sírnál, ezzel szemben Jób számára itt a végső hit bizonyosságát szolgálja a tudat, hogy majd a megváltója áll ott, végül pedig istenét is látni fogja: „*És miután ezt a bőrt megvágják, testem nélkül látom meg az Istent.*” (19,26) (Az utóbbi tagmondatban „*testem nélkül*” helyett „*testemből*” is jogosan választható fordítás, s nyilván ezért eredeztették innen József Attila ISTEN című versének „*a testem akkor is őt látta*” sorát.)⁸² Csak látszólag zavarja Jób 19,25 és az illyési zárójelenet (akár negatív) megfeleltetését, hogy aki Illyés versében a sírnál áll, az megszólal, beszél az elhunytáról, minősíti életét, ellenben az idézett Jób-szövegben csak „*megáll*” a halott pora fölött; a Károli-fordítás utóbbi igéje ugyanis nem mérvadó, mert az eredetiben szereplő *jaqum* ige jelentése éppen a hivatalos megszólalás előkészítő mozzanatára utal: 'fellép valaki ügyében', 'feláll, hogy hivatalos beszédet mondjon', 'szólásra emelkedik'. Ennyiben a jelenetet világosabban szemlélteti a Szent István társulati BIBLIA fordítása („*Tudom jól, él ügyem szószólója, ő lép majd föl utoljára a földön*”), melyben a szószóló föllépése hivatalos megszólalásra utal, mégpedig a halott ügyének képviseletében. Szempontunkból kétszeresen sajnálatos viszont, hogy itt meg eltűnik a halott pora s egyáltalán a por motívuma. Egyrészt az eredetiben itt használt *al-afar* jelentése 'por felett' vagy 'poron', s noha birtokos személyrag híján nem okvetlenül kell az elhunyt tetemére vonatkoztatni, sőt elvileg csakugyan jelentheti egyszerűen, hogy „a földön”, a por motívuma Jób beszédeiben többféle szerepet kap („*mint valami agyagedényt, úgy készítetted engem, és ismét porrá tennél engem?*” 10,9; „*hasznalóvá lettem porhoz és hamuhoz*”, 30,19; „*bánkodom a porban és hamuban*”, 42,6), Elihunál része a meghalás szóképezés („*Elhervadna együtt minden test és az ember visszatérne a porba*” 34,15), ezért kihagyása a változatok rendszerét szegényíti. Másrészt Illyésnél is épp ez a főnév és egy (általánosított jelentésű) birtokos személyrag utal arra, hogy a sírnál halotti beszédet mondogó zsarnokság a maga hatalmát fogja erősíteni: „*porod is neki szolgál*”.

Kérdés azonban, hogy *ki* áll majd Jób poránál, illetve hogy Illyés versében a sírnál *ki* helyett lép föl és beszél a megszemélyesített zsarnokság. Miután a vers történéseinek látható vagy rejtett alanya mindvégig a zsarnokság volt, mindenütt jelenvalóan „*ahogy rég istened sem*”, s kémei és felügyelői Isten szemének mindent számon tartó tekintete helyét foglalták el, vajon amikor végül „*ott áll / eleve sírodnál*”, kinek a helyét bitorolja? Jób 19,25-ben a héber *goél* szót Károli és Káldi egyaránt „*megváltó*”-nak fordítja, ezáltal Jézus előképét vagy akár közvetett megjövendölését látatva benne, a VULGATA szintén *redemptornak* fordítja, s a nyugati fordítások többsége ugyanazzal a szóval jelöli, mint az újszövetségi Megváltót, az ettől eltérők közül a francia JERUSALEM BIBLE „*Défenseur*”-nek (védőnek), az angol ANCHOR BIBLE „*vindicator*”-nek nevezi, a NEW OXFORD BIBLE egyaránt megengedi a *Redeemer* (Megváltó) és a *Vindicator* fordítást. A szóválasztás rejtett tétje, mely a nagy vagy kis kezdőbetű dilemmáján is érződik, hogy Jób szerint ember vagy Isten áll majd sírjánál. Ezúttal az eredeti héber szó alapján sem lehet eldönteni, hogy 19,25 még emberre utal-e, eltérően 19,26-tól, mely már egyértelműen Istenre; jöllehet a *goél* családügyi alapjelentésében emberre vonatkozott, nevezetesen a legközelebbi élő férfi rokont jelölte, aki hivatta volt helytállni az elhunytért, mindenben átvenni képviseletét (bosszút állni érte, magához váltani földjét, feleségül venni özvegyét, és utódot nemzeni neki), ugyanez a szó metaforikusan átvive Istenre is szokott utalni mint az egyénnek vagy az egész népnek *goéljére*, szószólójára, védőjére, bosszúállójára, megváltójára. Isten tehát a családügyi *goél* égi mása, gondviselői alak-

jának arányaiban hatalmassá növelt változata, ezért a megszemélyesített zsarnokság, aki Illyés versében a halott ügyének képviselője helyett a maga hatalmi érdekeit képviselve áll a sírnál, és mondja beszédét, JÓB 19,25 fényében *mindenképp* egy transzcendens alakmással rendelkező, Istenhez is méltó archetipikus szerep alantás bitorlójának látszik. Illyés versének írásakor, 1950-ben, a temetéseken elhangzó hivatalos sírbeszéddek csak a politikai hatalom téziseit visszhangozhatták, s mivel a rezsím hithű vagy megfélemlített alattvalóira bízták elmondásukat, eleve nem tudhattak igazságot szolgáltatani az elhunytnak, ahogy a sírbeszéd műfaji hagyományához illett volna. A reformkori magyar nyelvben még e hagyománynak megfelelő átvitt értelemben is előfordult a *valakinek sírjára állni* kifejezés, éppen a JÓB 19,25-höz közeli, 'halála után pártját fogni, az elhunyt ügyét képviselni, érdemeit tanúsítani' jelentéssel; Döbrentei Gábor írta 1832-ben Kölcseynek, az előző évben elhunyt Kazinczyra emlékezve: „*megmaradok ezutánra is abban, a' miben az Öreggel ellenkeztem [...], de mivel Ő ajánla engem Erdélybe hol kedvesen éltem, sírjára állok, felejttem igazságtalanságait, 's a' hála hozzája felkiált hogy a' miben érdeme van, [...] azt nemesen kivalljam*”; ha itt a sírra állás mint igei metafora egy (hajdani vagy elképzelt) szertartás jelenetét őrzi, akkor Döbrentei talán ennek logikája szerint egészítette ki önkéntelenül az áldozás metaforájával: „*Kazinczy rajtam sok igazságtalanságokat követett el [...], de Ő vivén engemet Erdélybe, jó helyemre, sírjára állok, 's levélírói érdemét megismervén, áldozva jó tévőmnek, megmaradva egyéb iránt tettei 's írása felől lévő vélekedésemben.*”⁸³ Aki e kifejezésben a sírra áll, hogy az elhunyt érdemeit nagylelkűen, saját egykori sérelmeit félretéve méltassa, az még ugyanannak a szerephagyománynak az örököse, amelynek földi vagy égi képviselőjétől Jób a maga ügyének végső igazolását remélte, s amelynek megcsúfolása Illyés versének zárószóiraiban a blaszfémia végső példája lesz.

Mi több, az EGY MONDAT végkövetkeztetése, hogy „*minden hiában*”, a leghűbb mű sem seghető, mert még a halálban is a zsarnokság „*mondja meg, ki voltál*”, s ezáltal és ettől fogva „*porod is neki szolgál*”, a lehető legkeserűbb válasz Illyés költészetének egyik legfontosabb kérdésére, mely az ÓSZÖVETSÉG prófétai szerephagyományából ered, és a nemzeti költő hivatása függ tőle: van-e, illetve hogyan lehet esély ellenállásra, azaz meg nem félemlített, manipulálhatatlan s a hatalom által utólag sem kisajátítható tiltakozásra? Illyés már költői pályafutása kezdetétől eljegyezte magát ezzel a hagyománnyal; ennek tudatosságára jellemző A PRÓFÉTA című korai verse, mely 1931-ben jelent meg a *Nyugalban*. A vers lírai alanya elfogadja Illés prófétai nőörökségét mint egy életmodell őstípusának szimbólumát, ugyanis prófétai költőszerepre vágyik, amely maga az ellenállás („*Igen, így szeretnék már én is / élni, örök sugalmazásban, / örök tiltakozásban, örök / hadakozásban a világgal. // S örök világitásban! éles, / szavakat pergetve mint lángot*”), végül Illés mintájára szeretne távozni, hogy tanítását utólag se lehessen meghamisítani: „*S ugy szeretnék már én is múltni / e világból, egy lángolásban. / Egy villanás és ne maradjon / áruló hamu se utánnam.*” Áruló hamu se, a jelzős szerkezet mindkét jelentésében, vagyis egyfelől semmi, ami egykori életéről árulkodhatna, másfelől semmi, ami árulóvá lenne tehető, azaz aminek erőszakos vagy fondorlatos átértelmezésével az örök tiltakozót utólag a hatalom szolgálatába kényszeríthetnék. Áruló hamu nélkül távozni: a költő vágyalmát két évtizeddel később cáfolja a „*porod is neki szolgál*” belátása, azaz hogy halála után a rezsím ugyanúgy ki tudja majd sajátítani, ahogy életében tette. (Bár A PRÓFÉTA hamuról beszélt, az EGY MONDAT pedig porról, a magyar irodalomban ezek összetartozása a HALOTTI BESZÉD „*ysa pur es chomuv uogmuc*”-ja óta folyamatosan érződik; a fogalom pár ószövetségi eredetét jelzi két tagjának alaki hasonlósága [*afar*, illetve *éfer*],

ismétlődő társításuk [GEN 18,27; JÓB 30,19; JÓB 42,6] és együttes szerepük a gyászoslásnál [EZ 27,30].) A PRÓFÉTA a bibliai Illés (Baál kultusza elleni) tiltakozására vezetvi vissza az ellenállás írói-költői ethoszát, amely néhány évvel később Babits HA NEM VAGY ELLENÁLLÁS című versében (1936) az egyetlen méltó magatartássá válik („Mert semmi vagy, ha nem vagy ellenállás”); Illyés versében a tiltakozást ugyanúgy isteni sugallat hivatott szavatolni (aki itt beszél, „örök sugalmazásban” akar élni), ahogy majd Babitsnál a szintén prófétai szerepmintájú JÓNÁS IMÁJA (1939) kéri, hogy szólhasson, „mint Ő sugja, bátran”.

Amikor azért folyik a küzdelem, hogy kié lesz az utolsó szó, a másik végső minősítésének joga, a művészé vagy a zsarnokságé, s az EGY MONDAT úgy utal magára, mint (az igaz eszményekhez) hűséges műre, amelynek üzenetét a zsarnokság utólag mégis felül fogja írni, természetes módon jelentkezik a megmásíthatatlanul kőbe vésett üzenet vágya. Nem véletlen, hogy Jób is ilyet szeretne 19,23–24-ben, közvetlenül mielőtt a goél, majd az Isten pártfogói megjelenésére gondol végső reménységül. „Oh, vajha az én beszédeim leíratatnának, oh, vajha könyvbe feljegyeztetnének! Vasvesszővel és ónnal örökre kősziklába metszetnének!” (Mivel a „könyvbe feljegyeztetnének” *vejuhaqu* igéje bevésésre utal, itt a *széfer* főnév nem könyvet vagy tekercset jelent, hanem kőből készült emléktáblát, sztélét, ami csak kidolgozottságában tér el a természetes sziklától, amire a következő mondat utal.) A hatalom utólagos meghamisító szándékának ugyanígy, a kő szilárdságával akar ellenállni az EGY MONDAT-nál későbbi (föltehetőleg a 60-as évek elején írott) és diadalmasabb végkicsengésű KŐ-TEKINTET, amelyben az engedelmességet kényszerülő egyén mondhatni prófétai jóvendöléssel fenyegeti meg a hatalmon levőket. „Főt hajtok. Jó. De félek, / iszonyú ára lesz / a kő-tekintetben, mit / szemem rátok szögez; // mit küld már odaátról / a végleg-nyílt s konok / zord szembogár; amit már / nem én kormányozok.” Ahogy Jób abban bízott, hogy bőre szétszaggatása után testéből vagy teste nélkül látja majd az Istent (19,25–26), e vers alanya attól várja majdani elégtételét, hogy megkövült (és már általa sem uralható) tekintete megszegyeníti egykori leigázóit. Míg az EGY MONDAT azt érzékeltette, milyen borzalmas mindig és mindenütt a felügyelő hatalom szeme előtt élni, itt a hatalomnak kell félnie halott áldozata tanúi és bírói tekintetétől. A vers második része is érdekes összefüggésbe hozható mind a JÓB KÖNYVÉ-vel, mind az EGY MONDAT-tal: „Egy macska nem nyivákol, / egy kigyó nem neszez: / néma halálom így lesz / örökre zengzetes. // Visszatér majd a hűség, / szaglász, síromra ül / s üvölt az üres égre / etethetlennül.” Míg az EGY MONDAT befejezése hiábavalónak nevezte minden „ilyen hű” dal megírását, a KŐ-TEKINTET záróstrófája szerint a „hűség” visszatér, és nem lehet többé lekenyerezni; míg az EGY MONDAT végső jóslata szerint a zsarnokság megszemélyesítője már eleve, megelőzhetetlenül ott áll majd a sírnál, hogy a hatalom nevében mondjon ítéletet az elhunytól, a KŐ-TEKINTET-ben a hűség (kutya képében?) a sírra ül, hogy a hatalom elleni tiltakozását üvöltse.

Mindezt már az EGY MONDAT értelmezésekor megvilágító összefüggésbe lehet hozni JÓB 19,25–26 bibliai őshelyzetével, amelyben Jób bizton számított arra, hogy pora felett majd pártfogója emelkedik szólásra ügye képviselőjében, ő maga pedig holtában, leszaggatott bőre, sőt talán teste nélkül is meglátja majd istenét; ehhez képest kap sajátos többletjelentést, hogy a KŐ-TEKINTET alanyának jóvendölése szerint a hűség majd „az üres égre” üvölt, azaz (ha értelmezhetem így) egy már Isten nélküli égre. Továbbá itt a halott némán vádló kő-tekintete „örökre zengzetes” lesz, ami lényeges pontokon érintkezik Jób vágyával, hogy szavai vasvesszővel „örökre kősziklába metszetnének”. (19,24) (A transzcendens felhangjaitól teljesen meg nem fosztható „örökre” jelentőségét növeli, hogy Jób ezt kifejező héber szava más magánhangzókkal írva ’tanú’ jelentésű vol-

na;⁸⁴ Jób csakugyan azért vésetné kőbe szavait, hogy elpusztíthatatlan tanúként képviseljék ügyét az utókor előtt, szemben például az emlékezetre bízott tanítások hamiszerű átmenetiségével [13,12] vagy az emberi élet árnyékszerű mulandóságával [14,1–2].) Amikor a KŐ-TEKINTET-ben megszólaló alany arra figyelmezteti a hatalmon levőket, hogy rájuk szegezett pillantása az utókor ítélőszéke előtt tanúskodni fog mindarról, amit vele tettek, rendkívül érzékeny idegre tapint: mint a verset tartalmazó DÖLT VITORLA című kötet (1965) kiadástörténeti dokumentumaiból tudjuk, 1964 tavaszán a megjelentetés feltételeiről (voltaképpen a kihagyásra ítéendő versek listájáról) tárgyaló értekezleten a Szépirodalmi Kiadó illetékes szerkesztőségének vezetője, „Illés Endre figyelmeztette a résztvevőket [...] arra, hogy a kézirat viszontagságos sorsának könnyen európai méretű visszhangja támadhat, végül [...] kijelentette azt is: nem szeretné, de nem is vállalja, hogy az anyagban lévő egyik vers jóslata és figyelmeztetése bármilyen vonatkozásban illethesse őt, mert ő tisztán és feddhetetlenül akar megállni a versbeli »zord szembogár« tekintete előtt”.⁸⁵ Néhány hónappal a „komor hangú” és eredménytelen értekezlet után, amikor Illés arról értesült, hogy kérhetik a kiadás engedélyeztetését, egy különösen éber kiadói munkatárs ELLENŐRZŐ SZERKESZTŐI JELENTÉS című (magánszorgalomból írott) feljegyzésben számolt be a Kiadói Főigazgatóságnak „eszmei-politikai” aggályairól, ellenezte a kézirat nyomdába adását, mert „a versek érzelmi töltése elsődlegesen közéleti ellenzéki séget, a mai politikától való elfordulást sugároz”, kihagyásra javasolt egy tucatnyi költeményt, köztük a KŐ-TEKINTET-et, hozzáfűzve, hogy a kézirat egészét sem tartja „eszmeileg megnyugtatónak”.⁸⁶ Eszerint a prófétai beszédaktus versben is tud hatni, s (az elmélet atyjának elképzelésével ellentétben)⁸⁷ nem kevésbé veendő komolyan, mint a hétköznapi nyelvben: bár a versbeli fenyegető jóslat a szerző halála utánra szól, láthatólag már életében nyugtalanította azokat, akik a megjósolt vádló tekintetet magukon érezték.

Záróstrófájának jövőbe tekintésével („porod is neki szolgál”) az EGY MONDAT is legföljebb csak látszólag adja föl a reményt („minden hiában”), s ellentétben a BARTÓK (1955) esztétikai meggyőződésével, miszerint „ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja”, ez közvetve sem old föl semmit, hanem inkább lelki ellenállásra sarkall. Közvetve ugyanerről beszél az 1965-ös DÖLT VITORLA című kötetben az ÖRÖK MŰVEK VILÁGA, ha kihalljuk a Giotto egy képe előtti hódolás beszédhelyzetéből: „Minden igazi mű: ellenállási fészek, / átvett híd, tüzelő erőd / detronizálni a zsarnok időt – / Lobogjatok, gyönyörű fölkelések. // [...] ti, őrtüzek, hazát / szerző szabadságharcaink.” Mintha az EGY MONDAT sírjelenete épp a tehetetlenség érzékeltetésével utalna vissza a múlt egyetlen olyan pillanatára a versben, amikor lett volna mód változtatni: „s már körben lángol / erdőtüz gyufaszázból, / mert mikor ledobtatd; / el nem tapodtatd”, s ezáltal mégiscsak emlékeztetne felelősségünkre. Most már magad is zsarnokság vagy, teljesen átjár a beléd ivódott elnyomó rendszer, de nem vagy eredendően az, nem kellett (volna) szükségképpen azzá válnod, és lélekben nem szabad elfogadnod. Nemhiába tartották ezt a forradalomban megjelent verset 1956 után a tiltott művek listáján, s nemhiába akarták elhallgattatni az emberi személyiség végső lefokozásának, megfigyelt tárggyá változtatásának tanúját, gyorsan belátván, hogy nem használhatják ki egy korábbi politikai rendszer látleteleként értelmezve, amit a LEVEGŐT! esetében megtehettek. Azonban tiltólistára kerülése jelzi, hogy a „porod is neki szolgál” még ideig-óráig sem vált teljesen valóra, ugyanis Illyés EGY MONDAT-át a hatalom nem tudta szolgálatába kényszeríteni; sőt, 1950 és 1956 közti lappangása, majd kéziratossá terjedése (már 1950-től, eleinte csak a legszűkebb bizalmas körben, majd egyre tágabban)⁸⁸ és külföldi megjelenése jelzi az örök és mindenható égi, illetve egy mulandó és viszonylagos földi hatalom nyilvánvaló különbségét: a versben teljhatal-

múnak láttatott felügyeleti rendszer hasadékein maga a vers mégis át tudott törni. Mégpedig nem csak mint az 1950-es évek és bármely más kor elnyomó rendszerének tiltakozó leleplezése törhetett át, mintha szökött rabként hozna hírt egy titkos fegyencleletről, hanem az ilyen üzenetnél sokkal gazdagabb jelentésvilágával együtt. Így történelmi és politikai vonatkozásai mellett olyan utalásrendszerként is olvashatjuk, amely az emberi helyzet bibliai értelmezéseivel és magyar költői művekkel összefüggésben fontos új jelentéseket tartogat. Ugyanígy nem szorult bele ellenálló társadalmi szerepébe a LEVEGŐT! sem, s mint már a költő belátta írása közben, politikai bökvers helyett teljes költeménnyé vált.⁸⁹ Ezért vezethet ma mindkettő a JÓB KÖNYVÉ-től Kafkához, Babbitshoz, Kosztolányihoz, Sartre-hoz, Foucault-hoz. S ezért segíthet mindkettő túlélni nemcsak a tegnapi vagy bármikori politikai elnyomás levegőtlenességét, hanem az igazi költemények hiányának azt a másfajta, rejtélyesebben pusztító légszomját is, amelyet Illyés KÖLTŐK EGYMÁS KOZT című verse idézett föl 1956. október 20-án, pár nappal a forradalom kitörése előtt. „*S ha költő hallgat, belekékül, / mint kinek fogy a levegője / s vele sápadnak mind, zihálva, / kiknek ő volna nyíló szája. / Különös bibliát-idéző / ragály! – De birodalmak estek, / nem kapva lélekzetnyi verset.*”

Jegyzetek

- 46.** Vö. Péter László: ÖRÖKKÖN ANNA! (1982) = UÓ: JUHÁSZ GYULA: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK, Argumentum, é. n. (a továbbiakban: PÉTER É. N.), 353–355.
- 47.** Péter László: A SZABAD JÖVŐ LOVAGJAI, illetve ANNA ÖRÖK = PÉTER É. N., 333, 343.
- 48.** Babits Mihály: AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETE, szöveggond. és jegyz. Belia György, Szépirodalmi, 1979, 85. Babits és a JÓB KÖNYVE viszonyát az OKTÓBERI AJTATOSSÁG keletkezéstörténeti jegyzetében Kelevéz Ágnes világította meg; ezúton köszönöm, hogy még publikálatlan szövegét felhasználhattam.
- 49.** Ascher Oszkár: A „HÚSVÉT ELŐTT”-TŐL A „JÓNÁS KÖNYVÉ”-IG = BABITS EMLÉKKÖNYV, szerk. Illyés Gyula, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T. [1941], 251.
- 50.** Cs. Szabó László: MÉRLEG, Nyugat, 1941. 7. sz. 475–490.
- 51.** JELENITS 2000, 361.
- 52.** Kulin Ferenc: Ó MONDJA MEG, KI VOLTÁL? AZ EGY MONDAT... ÉS UTÓÉLETE, Magyar Szemle, Új folyam XVI, 2007/1–2. sz., 7–25, 2007/3–4. sz., 7–23, 2007/5–6. sz., 15–26, az összehasonlítást lásd 2007/5–6. sz., 25–26.
- 53.** BIBLIA. ISTENNEK AZ ÓSZÖVETSÉGBEN ÉS ÚJSZÖVETSÉGBEN ADOTT KIJELENTÉSE, ford. a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószö-
- vetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága, a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1975.
- 54.** N. H. Tur-Sinai: THE BOOK OF JOB: A NEW COMMENTARY, Jerusalem, Kiryath Sepher Ltd., 1957, 240–241; Marvin H. Pope: JOB: A NEW TRANSLATION WITH INTRODUCTION AND COMMENTARY, New York, Doubleday & Company, Inc., 1965, 109–110.
- 55.** Ezúton köszönöm dr. Bányai Viktóriának, hogy a 2006/2007. tanév során az ELTE Hebraisztikai Tanszékén bevezetett a bibliai héber nyelvbe, számos történelmi kérdésben útbá-igazított, s lektorálta jelen dolgozatomat.
- 56.** Vasy Géza: A SZÁMADÓ – A KÖLTŐ-SZEREPE A KÉSEI ILLYÉS-VERSEKBE = UÓ: ILLYÉS GYULA ÉVSZÁZADA: TANULMÁNYOK, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1998, 91.
- 57.** SÁRKÖZY 1996, 25.
- 58.** József Attila: SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE, közlési Stoll Béla, Atlantisz, 1990, 9.
- 59.** Vö. Bori Imre: A „SEMMI ÁGÁN” = UÓ: HUSZONÖT TANULMÁNYA: A XX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMRÓL, Újvidék, Forum, 1984, 115–130; Rába György: KUNYHÓ ÉS KASTÉLY (JÓZSEF ATTILA ÉS FRANZ KAFKA) = UÓ: CSÖND-HERCEG ÉS A NIKKEL SZAMOVÁR, Szépirodalmi, 1986 (a továbbiakban: RÁBA 1986), 227–243; Beney Zsuzsa: Jó-

ZSEF ATTILA ÉS FRANZ KAFKA = FINTA–SIPOS 2006, 151–156.

60. Hellmuth Kaiser: KAFKAS INFERNO: EINE PSYCHOLOGISCHE DEUTUNG SEINER STRAPPHANTASIE, *Imago: Zeitschrift der Psychoanalyse auf die Natur- und Geisteswissenschaften*, XVII (1931), 41–103; vö. Németh Andor: EMLÉKIRATOK = Uő: A SZÉLÉN BEHAJTVA: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK, s. a. r. Réz Pál, bev. Déry Tibor, Magvető, 1973 (a továbbiakban: NÉMETH 1973), 649.

61. Rába György: KUNYHÓ ÉS KASTÉLY (JÓZSEF ATTILA ÉS FRANZ KAFKA) = RÁBA 1986, 228, 239.

62. Németh Andor: EMLÉKIRATOK = NÉMETH 1973, 649.

63. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA, KOFONA Kiadó, 1999 (a továbbiakban: TVERDOTA 1999), 206.

64. Tverdota György: TIZENKÉT VERS: JÓZSEF ATTILA ESZMÉLET-CIKLUSÁNAK ELEMZÉSE, *Gondolat*, 2004, 220–245.

65. József Attila Galamb Ödönhöz, 1923. december 8. = JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE, s. a. r. Fehér Erzsébet, Akadémiai, 1976 (a továbbiakban: FEHÉR 1976), 43.

66. József Attila: SZERKESZTŐI ÜZENET = Uő: ÖSSZES MŰVEI, III. CIKKEK, TANULMÁNYOK, VÁZLATOK, s. a. r. Szabolcsi Miklós, Akadémiai, 1958, 184–185.

67. Stuart Lasine: THE TRIALS OF JOB AND KAFKA'S JOSEF K., *The German Quarterly*, Vol. 63 (Spring, 1990), No. 2, 187. Vö. Fohrer, Georg: THE RIGHTEOUS MAN IN JOB 31 = ESSAYS IN OLD TESTAMENT ETHICS, ed. James L. Crenshaw and J. T. Willis, New York, KTAV, 1974, 13–17; Dick, Michael Brennan: JOB 31, THE OATH OF INNOCENCE, AND THE SAGE, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 95 (1983), 48–53.

68. TVERDOTA 1999, 206–207.

69. Alter, Robert: THE ART OF BIBLICAL NARRATIVE, H. n., Basic Books, 131, 158.

70. Vö. STOLL 2005, III, 219.

71. Rába György: KUNYHÓ ÉS KASTÉLY (JÓZSEF ATTILA ÉS FRANZ KAFKA) = RÁBA 1986, 229–230.

72. Vö. Saadah, Ben Joseph Al-Fayyumi: THE BOOK OF THEODICY: TRANSLATION AND COMMENTARY ON THE BOOK OF JOB, ford. L. E. Goodman, New Haven, London, Yale University Press, 1988, 35.

73. Vö. például Stuart Lasine: THE TRIALS OF JOB AND KAFKA'S JOSEF K., *The German Quarterly*, Vol. 63 (Spring, 1990), No. 2, 187–198.

74. Majtényi László: A FENYEGETETT ÉN: AZ INFORMÁCIÓS KOR ELŐÉRTETE JÓZSEF ATTILA EGYIK NAGY VERSÉBEN, *Holmi*, XVIII. évf., 2006/2, 169.

75. Foucault, Michel: L'OEIL DU POUVOIR = FOUCAULT 1954–1988, II, 194.

76. Hegel: A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJA, ford. Szemere Samu, Akadémiai, 1973, 101–107; SARTRE 2006, 297–301.

77. Foucault, Michel: L'OEIL DU POUVOIR = FOUCAULT 1954–1988, II, 195.

78. Vö. Bodor Béla: JÓZSEF ATTILA – AZ ESZMÉNYI ÉS A LÉTEZŐ, *Holmi*, XIX. évf., 2007/5, 662.

79. BESZÉLGETÉS GYÖMRŐI EDITTEL = Vezér Erzsébet: MEGŐRZÖTT ÖREG HANGOK: VÁLOGATOTT INTERJÚK, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004 (a továbbiakban: VEZÉR 2004), 181–182. Vö. József Attila levelei Gyömrői Edithez, 1935. április 14., 1936. október 28., 1936. november 9. = FEHÉR 1976, 310, 337–342, 343–344.

80. BESZÉLGETÉS GYÖMRŐI EDITTEL = VEZÉR 2004, 182–183. Vö. Kelevéz Ágnes: AZ ÍRÁS FOLYAMATÁTÓL A LÉTREJÖTT SZÖVEGIG: A SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE A GENETIKUS TEXTOLÓGIA SZEMSZÖGÉBŐL, *ItK*, XCVI. évf., 1992/3, 327–336.

81. József Attila Gyömrői Edithez, 1935. április 14. = FEHÉR 1976, 310.

82. Scheiber Sándor: JÓZSEF ATTILA ISTENES VERSEINEK TÁRGY- ÉS KÉPZETTÖRTÉNETI HÁTTERE = SÁRKÖZY 2005, 149.

83. Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. február 20-án, illetve április 14-én. Köszönöm Szabó G. Zoltánnak, a KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI SZOROZATSZERKESZTŐJÉNEK, hogy e még kiadatlan leveleket rendelkezésemre bocsátotta.

84. Ebach, Jürgen: SCHRIFT UND GEDÄCHTNIS = Hanno Loewy, Bernhard Moltmann, eds.: ERLEBNIS – GEDÄCHTNIS – SINN: AUTHENTISCHE UND KONSTRUIERTE ERINNERUNG, Frankfurt a. M., New York, Campus Verlag, 1996, 101–121.

85. DOMOKOS 1996, 166–168.

86. DOMOKOS 1996, 169.

87. Austin, J. L.: HOW TO DO THINGS WITH WORDS, eds. Urmson, J. O., Sbisà, Marina, Oxford, New York, Toronto, Melbourne, Oxford University Press, 1980, 9, 22, 104–105.

88. Vö. Csoóri Sándor: EGY MONDATRÓL – KÉT TÉTELLEN = „ÖRÖK MŰVEK VILÁGA” TISZTELGÉS ILLYÉSNEK, vál., összeáll., szerk. Tasnádi Gábor, főtök Fejér Zoltán, *HOGYF Editio*, 76–77.

89. Vö. IGNOTUS 1989, 231–232.

Jean Starobinski

MANON*

Lőrinszky Ildikó fordítása

A MANON¹ első felvonásában az amiens-i fogadó udvarán Des Grieux a kocsit várja, mely hazaviszi édesapjához. Ezt mondja: „*Enfin, demain soir au plus tard, j’embrasserai mon père!*” (Végre, legkésőbb holnap este magamhoz ölelem atyámat!) „*Je le sens, il m’attire / Et je lui tends les bras!*” (Érzem, ahogy magához hív, s én a karomat nyújtom felé!) Fiúi szeretettől eltelt szívvel megfordul, és meglátja Manont. A lány egyedül üldögél egy kőpadon. Egyetlen pillantás elég volt: a villámgyors varázslat az egész világot átalakította. Az apa képét egy szinte még gyermeklány arcának szépsége homályosította el. Erkölcsi szempontból az apa tekintélyének megcsúfolása áll az opera háttérben. Az ismeretlen leány, aki a fiú tekintetét magára vonta, ettől kezdve a szerelem egyedüli és kizárólagos tárgya. Megjelenése – „*Est-ce un rêve?*” (Álom ez?) – új korszakot nyit Des Grieux életében: „*D’où vient ce que j’éprouve? On dirait que ma vie va finir... ou commence! [...] Il me semble qu’une main de fer me mène en un autre chemin et malgré moi m’entraîne devant elle!...*” (Honnan származik, amit érzek? Mintha életem véget érne... vagy most kezdődne! [...] Úgy érzem, hogy egy vaskéz más útra kényszerít, és akaratom ellenére odahúz e leány elé!...)” Meilhac és Gille nagyon egyetlen szövegkönyve igen meggyőzően adja vissza a szerelmi sokkhatás pillanatát: a hős érzi, hogy élete új irányt vett, s nem tudni, merre tart. Prévost abbé 1731-es regényében Des Grieux egyetlen hosszú mondatban meséli el, hogy élete miként lépett új korszakba: „*Ez a lányka oly lenyűgöző hatást tett rám, hogy én, aki eddig sohasem gondoltam a különbségre nők és férfiak között, még sohasem néztem nőre férfiszemmel, én, akit mindenki csodált okossága és tartózkodása miatt, egyszerűen egész testemben felgyúltam, s már-már önkívületbe estem.*”²

Még mielőtt egyetlen szót váltottak volna egymással, Manon a „szíve[m] királynéja” (uo.) lett. Micsoda pillanat! Des Grieux ekkor fedezi fel az érzékek világát s benne a szerelmet, amelyről – mielőtt megismerszik – kiderül, hogy tárgya jövätehetetlenül magához láncolja. A regény nem törődik a felesleges részletekkel, csak annyit árul el, hogy Manon egyedül maradt az udvaron. Ott üldögél elveszetten, az utolsó szabad pillanatban, mely még az övé lehet, mielőtt kolostorba vonulna. Magánya azonban azé a megfellebbezhetetlen hatalomé is, mely egyedül uralkodik mindenek felett.

A szerelem hatalma

Ugyanez történt Dantéval és Beatricével, Petrarzával és Laurával és oly sok más költővel, akik szerelmi szonettekét írtak. A szerelem első látásra minden fennkölt szenvedély első jele. Azt, amit a költői hagyomány Amor nyilainak, Venus varázslatainak tulajdonított, itt egy fogadó közönséges díszletei között ismeri meg egy teológiai tanulmányokat folytató, szorgos fiatal diák, akit a máltai lovagrendbe szánnak: akkor, amikor kiszáll a postakocsiból, és lassan elcsitul az utasok lármás sürgés-forgása. Az ég megnyílt, de ott, ahol a véletlen keveri a kártyákat, elvegyítve az utasokat és a járókelőket.

* Részlet Jean Starobinski: LES ENCHANTERESSES (A VARÁZSLÓNÓK) című kötetéből. A magyar fordítás az Európa Könyvkiadó gondozásában fog megjelenni.

Azt is mondhatnánk, hogy a színhely egy állomás, ha a történetet XX. századi keretbe ültetjük át, mint Henze az 1952-es BOULEVARD SOLITUDE-ben: egy közterület az érkező és induló vonatok folytonos zűrzavarával szent helyé változott, mert mindent elsöpörő szenvedélynek adott életet.

Honnan származik a szerelem hatalma? Mi a csábítás titka? Miért válik a szenvedély azzá a „leküzdhetetlen” erővé, amelyről Des Grieux beszél a regényben? Más történetekben, mindenekelőtt Trisztán nagy mítoszában a bájjal a magyarázat – és tudjuk, milyen zene születik majd a kelta elixírből. Prévost regényében Des Grieux csak Manon „bájjáról” (*charme*) beszél. Ez a szó unos-untalan visszatér, és az elbeszélő nem is érzi szükségesnek, hogy pontosabb portrét vázoljon fel. Manon „bájos” („*charmante*”), a természet „végtelen bájjal” (i. h. 241) („*fonds inépuisable de charmes*”) halmozta el. A kifejezést itt ősi jelentése szerint kell értenünk. A szó etimológiai forrásához visszanyúlva hallanunk kell a varázsigét, a latin *carment*, a bűvös formulát, melyet a boszorkánynők tudtak kimondani, hogy rabul ejtsék az emberek szívét, vagy a tisztásokon tánccra perdítsék a holdat. Prévost abbé, aki egy szókincstárat is összeállított,³ a következőképpen határozza meg a *charme* szót: „A szó elsődlegesen varázslatot vagy valamilyen természetfeletti erő hatását jelenti. [...] Mindenre használjuk, ami képes rabul ejteni a szívet és a szellemet.” Manont úgy lehet zenei formába öltöztetni, hogy egy másik nyelvre fordítjuk le a bájjait. Prévost 1750-es kézikönyvében a „bájjal” (*philtre*) szót is megtaláljuk, és a szócikk nem kis meglepetésünkre a „(bű)báj” (*charmes*) címszóhoz utal bennünket: „Bájjalnak valójában csak azt tekinthetjük, amikor az egyik nem azonnali hatást gyakorol a másikra, vagy kizárólag a természetes ösztön révén, mely egymás felé vonzza őket, [...] vagy a szépség, a szellem és más erények bűverejének köszönhetően, mely egyszerre hat az érzésekre és a képzeletre.”

Az érzékek és a képzelet

Az érzékek. A regényben mindenhatóak. A Des Grieux által kifecsegett titkokat az első olvasók azonnal észrevették. A cenzúra szigorúan lesújtott: a hős kicsapongásaira, Manon kerülő útjaira és visszatéréseire az erős testi kötelék a magyarázat. Az elbeszélésben soha nem látunk meztelen testet, de az egész szöveget erotikus rezgés járja át.

A képzelet. Nem lehet elválasztani az érzékektől. Manon tudja, hogy képes rabul ejteni a képzeltet. Leleményes Kirké. „Százszor rossz annak, aki hálómba kerül” (188.) – írja Des Grieux-nek, amikor éppen megcsalja. Miből fakad Manon hatalma? Nincs rajta álarc. Egyszerűen szép, változó, megfoghatatlan. Mi kell a képzeletnek ahhoz, hogy kötődjön valamihez vagy elszakadjon tőle? A „nem is tudom, mi”, a „szinte semmi” – mondták a klasszikusok. A „*semmi*” (*rien*) az a szó, melyet az első elbeszélő először idéz a regény prologusában. Meglepődik, milyen nagy tömeg verődött össze a pacyi fogadó előtt. Kérdősködni kezd. Az egyik poroszló, aki a deportált nők menetére vigyáz, ezt válaszolja: „– *Semmi, uram* – [...] –, *egy tucat örömlány*...” (146.) A regényben minden ebből a kíméletlen „*semmiből*” indul, mely szabad teret nyit a képzelet előtt. Renoncour, a világtól visszavonult nemesember észreveszi a lánccra vert, rongyokba öltözött Manont, és megállapítja: „*az arca [air] és külseje annyira nem illett foglalkozásához, hogy bárhol találkoztam volna vele, mindenhol előkelő hölgynek nézem*”. Des Grieux ott állt a közelben. „*Úgy látszott, teljesen elmerült gondolataiban*.” (147.) Az *air* szó,⁴ melyet Prévost folyton összekapcsol a bájjal, azt a megfoghatatlan fényt jelenti, mely egyszerre sugárzik a megpillantott arcból és a lenyűgözött néző képzetéből. A Saint-Sulpice társalgójában Manon másodszor is meghódítja azt, akit megcsalt, azt, aki önmagát csapja be, amikor az isteni kegyelemben keres védelmet: Des Grieux belátja, hogy mindig is a

szeretett nő rabszolgája maradt. Nem kellett más, mint hogy Manon megjelenjen: „*Le-írhatatlan meglepetésemre Manont találtam ott... Ő volt, kívánatosabb és szépségesebb, mint amilyennek valaha is láttam. Tizenhét éves elmúlt már, a szavak erőtlenekek szépségét lefesteni. A testet öltött szerelem sem lehetett volna vonzóbb, finomabb, gyönyörűsegebb. Úgy éreztem, mintha varázslat játszana velem.*” (170. k.)

„*Nevem Manon*”

A darab még egy ínyencséget tartogat az érzékek és a képzelet számára: Manon nevét, e két szótagból álló, kedves, családias becenevet, mely megtéveszti a fület, és törbe csalja az értelmet. A francia anyanyelvű hallgató számára a név a *Ma* (az enyém) birtokos névmási jelző és a *non* (nem) tagadószó együttesét jelenti, vagyis azt, amit birtokolni szeretnénk, és ami birtoklási vágyunknak ellenáll. Ez a két szótag kényszerképzetként tartja fogva Des Grieux-t, aki hiába veti szemükre álnokságukat a tragikus hősök szónokias stílusában – „*Perfide Manon! Ah! perfide! perfide!*” (Álnok Manon! Ó, álnok, álnok!) –, ettől még ugyanúgy a rabjuk marad. Az álnokság a be nem tartott ígéretet jelenti, a személyazonosságot tűnékennyé tevő állhatatlanságot: a kiejtett hangalak, a név – Manon – ugyanakkor megteremtí a szüntelen azonosság látszatát. Des Grieux úgy ismételteti a nevet, mintha ezzel visszatarthatná a szeretett nőt, aki folyton kicsúszik a keze közül. A regényíró és a zenészek érezték, hogy ki kell emelni a pillanatot, amikor az ismeretlen leány – aki már ekkor Des Grieux „*szívének királynéja*” – elárulja a nevét. Ez a legbecesebb adomány: „*Szívemben oly édes érzések támadtak, amelyeknek létezéséről eddig sejtelmem sem volt.*” (154.) – jelenti ki Des Grieux az első közösen elköltött vacsorát felidézve. „*Bódító melegség áradt szét egész testemben. [...] Manon Lescaut kisasszony – mert így mutatkozott be a lány – nagyon elégedettnek látszott a hatással, amit szépsége tett rám.*” (154.) Massenet (a szövegkönyvírók segítségével) ügyesen kihasználta a névben rejlő hatást. Hallani lehet, amikor a hősnő így vigasztalja magát: „*Voyons, Manon, plus de chimères...*” (Manon, térj észhez, ne ábrándozz tovább...) Des Grieux tehát joggal mondhatja neki: „*Et je sais votre nom.*” (És tudom a nevét.) A válasz pedig a rím kedvéért születik, könnyed tükörjátékot teremtve: „*On m'appelle Manon...*” (Manonnak hívnak.) Mire azonnal megszólal a visszhang: „*Manon!*” A név által teremtett bűvös körben hangzik el Des Grieux lírai felkiáltása:

„*Enchanteresse
Au charme vainqueur!
Manon, vous êtes la maîtresse
De mon coeur!*”

„*Női varázsa
A porba vet,
Manon, győzött, már leigázta
Szívemet!*”⁵

Az 1893-as MANON LESCAUT-ban Puccini is kihasználja a névben rejlő játékot: „*Mi chiamano Manon.*” (Manonnak hívnak.) Egy ilyen mondat olyan jól viszi a hangot! Olyan lényt varázsol elénk, aki hamarosan csak emlék marad. Két évvel később a BOHÉMÉLET-ben a mondat új életre kel: „*Mi chiamano Mimì.*” (Miminek hívnak.) Vegyük észre, hogy a névben, melyet egy gyönyörű hang szólaltat meg, mások hangját halljuk. Sem Ma-

nonnak, sem Miminek nincs saját neve: mindketten arról beszélnek, hogyan szólítják őket mások. Manon éppen attól van megfosztva, amivel az ember a leginkább képes meghatározni lényegi *azonosságát*: másokhoz tartozik, létét az határozza meg, ahogy mások hívják. Ez nyilvánvalóan annak a passzivitásnak a bizonyítéka, melyet sok évszázados hagyomány tulajdonított a nőknek. A csábítónő, az ellenállhatatlan „varázslónő”, akinek „bűbája mindent legyőz”, csak a másoktól kapott becenév által létezik. A szerzők azt kívánták, hogy az opera végén – önmagától mintegy eltávolodva – Manon maga jósolja meg a saját halálát: „*Et c'est là l'histoire de Manon Lescaut.*” (S eddig tart Manon Lescaut története.) A zenének tehát azt kellett érzékelhetővé tennie, hogy egy sugárzó és törekeny teremtést hogyan sodort magával a sors, amely fölött nem volt hatalma.

„*Már nem az én hangom?*”

Manon ösztönösen hódít, mintha nem is törekedne erre. Nem használ semmiféle győzelmi taktikát. Elég, ha egyszerűen igent mond. Nyoma sincs nála annak a számításnak, amely Laclos Merteuil márkinőjét jellemzi a *VESZEDELMEK VISZONYOK*-ban. Csakhogy ez a gyermeklány, aki szinte öntudatlanul gyakorolja hatalmát, teljes, visszavonhatatlan, végérvényes uralmat szerez Des Grieux felett. A fiatalember egy csillag befolyásának, sorsszerű rendelkezésnek engedelmessé válik, amellyel képtelen szembeszegülni. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy MANON LESCAUT ÉS DES GRIEUX LOVAG TÖRTÉNETE két passzív lény szenvedélyes találkozásából születik. A Manon szeszélyének engedelmessé válik mindenről lemond: feltétlen parancsnak tekinti a lány könnyeit, mulatságait, és mit sem törődik azzal, ami a társadalom szemében züllöttségnek számít. Az apai tekintély által eredetileg kijelölt út, a papi hivatás már semmit sem jelent a számára. Manon miatt a lovag lemond minden olyan előnyről, melyet a társadalom felkínálhatna a számára. A regényben Des Grieux így érvel: az áldozatok, melyek lehetővé teszik, hogy a szerelem gyönyöreiben találja meg a Paradicsomot, érnek annyit, mint azok, melyeket a vallás követel meg, sokkal kétesebb előnyökért: „*Manon kedvéért a mennyországot is otthagytam volna.*” (183.) „*Az egész világegyetem elpusztulhatna, az sem érdekelné.*” (220.) „*Manon a dicsőségem, a boldogságom, minden kincsem.*” A tanulmányok, a házasság, a családtól kapott évjárdék vagy az egyházi javadalmak – a jólét biztosítékai – már nem gyakorolnak semmiféle vonzerőt. A Manonhoz ragaszkodó Des Grieux a társadalmi megsemmisülést választja – vagyis a kölcsönöket, a mindennapok bizonytalanságát, a hamiskártyázást, a csalást, a lopást, a gyilkosságot. Mellékesen jegyezzük meg, hogy Massenet operájában kevés szó esik a lovag törvényszegéseiről és az értük járó büntetésről: Des Grieux csak apró vétkeket követ el. A kétes ügyekbe keveredő fiatalember mindig azt gondolja, hogy kijut a csávából.

Csakhogy miközben azt hiszi, hogy ő csapja be a többieket, őt csapják be. Manon háromszor is megcsalja, Des Grieux azonban mindig talál érveket arra, hogy felmentse a lányt, vagy elfelejtse az őt ért sérelmet. Vagyis kitart a hazugság mellett, nem engedi, hogy lehulljon szeméről a hályog. Nemes érzelmeire hivatkozik, a sors igazságtalanságát kárhóztatja, s ezzel fel is menti magát. Egy olyan világban, ahol senki sem munkával jut pénzhez, legfeljebb a kocsisok meg a lakájok (akik alkalomadtán maguk is elcsenik, amit lehet), a gazdagok ostobasága akár jogos kárpótlást is jelenthetne. Csakhogy sajnos a gazdagok az erősebbek. Elég, ha panaszt tesznek a rendőrfőnöknél. A király poroszlója az ő szolgálatukban állnak: a fiatal szeretők bukása elkerülhetetlen... A XIX. századi librettók gondosan elkendőzték a börtönpézidókat, melyek a pár tör-

ténetét elbeszélő regényben rendszeresen visszatérnek. Csak azt a végső pillanatot örökítik meg, amikor Manon is feláldozza magát: akkor tér meg az igaz szerelemhez, amikor már késő.

A rendetlenség vonzereje

Vajon tényleg egyedül Manon okolható Des Grieux kicsapongásáért? Egyedül a szerelem a hibás? A regényt úgy is lehet értelmezni, mint Walter E. Rex, aki szentségtörő módon felteszi a kérdést, vajon tényleg olyan szent volt-e ez a szenvedély.⁶ Végső soron az is elképzelhető, hogy ez az örület, ezek a botrányos kalandok mindenekelőtt a követendő szabály elleni gyűlöletet, a rend ellen való tiltakozást, „az ellentét vonzását” fejezik ki. Lehet, hogy Manon csak ürügy a fiatal nemes számára, akinek túlságosan is pontosan jelölték ki az útját, és Des Grieux elsősorban azért követi ezt a „szirént”, mert így megszabadulhat az apai értékeknek való alávetettségtől. Des Grieux lázadása abban áll, hogy teljesen lemond a saját akaratáról, és hagyja, hogy a bűn fertőjébe is magával rántsa Manon fivére – ez a hamiskártyás, csaló és kerítő gonosz angyal, aki nevetséges módon testőregyenruhát hord. Egy ilyen ör figuráján keresztül a közrend leplezetlenül a szemünk elé tárja mindazt a rosszat, amit magában rejt. A fennálló rend haszonélvezői annyira erkölcstelenek, hogy viselkedésük minden kicsapongást igazol. Micsoda felsőbbrendűséget érezhet az a fiatalember, aki a „nagy visszaautasítást” választja, amikor az uralmon lévő hatalmasoknak csak azon jár az agyuk, hogyan szerezzenek gyönyört maguknak, s ezt még csak nem is titkolják, sőt, egyáltalán nincsenek tekintettel azokra a szerencsétlen teremtésekre, akiket megaláznak!

Bármilyen fontos szerepet játszik is azonban az apa és a társadalmi rend iránti titkos gyűlölet, tény, hogy Manon nagyon is létezik. A XIX. században sok olvasó véli majd úgy, hogy „ismeri a fajtáját”. Ő az egyik első olyan hősnő, aki a rokokó korszak érzékenységét fejezi ki: azt a bizonytalan, csapongó, szeszélyes életérzést, mely ugyanolyan könnyen váltja ki a nevetést, mint a könnyeket... A két nagyon fiatal szerelmes történetének tragikumát az okozza, hogy Manon, akin Des Grieux oly elvakultan csügg, maga is függő helyzetben van. Az ő függőségében több az önzés és a gyermeki vonás. Az emberek nem sokat számítanak a szemében. A mulatság, a gyönyör, a meglepetés fontos a számára, melyet a gazdagság számtalan, végtelenül kifinomult formában kínál. Ebből viszont az következik, hogy Manon és Des Grieux szerelmében nincs igazi kölcsönösség, s ez a helyzet csak közvetlenül a tragikus epilógus előtt változik meg. Des Grieux visszaemlékezés közben feltépi a már begyógyult sebet: „*Manon szenvedélyesen szeretett szórakozni, én meg szenvedélyesen szerettem őt*” (175.), „*szórakozásra és mulatságra volt szüksége... A szórakozások adta elfoglaltságra [...] olyannyira szüksége volt, hogy ennek hiányában sem érzéseire, sem vonzalmaira nem lehetett legkevésbé sem számítani*”. (183. k.)

Manont színházba, operába kell vinni; szereti a játékot, a társaságot, a boulogne-i erdőben tett sétákat; szereti az ékszereket, az ínycsiklandó ételeket; természetes, hogy irtózik a nyomortól, mert a nélkülözéssel véget érnek a mulatságok, melyekről nem tud lemondani. Montesquieu nemes egyszerűséggel „szajhának” nevezi.⁷ De ha így ítéljük meg a kérdést, mennyi szajha volt abban a században, amelyben az érzékiség szabta meg a törvényt! Manon úgy igényli a mulatságot, mint egy gyerek, és azt példázza, milyen szorongás fogja el a tudatot, ha nincs lekötve. A korabeli filozófia szerint a lélek csak akkor van tudatában létezésének, amikor érez valamit. Az érzések viszont kérész-életűek, hamar kimerülnek, s a lélek visszatér a semmibe, vagyis az unalom örvényébe. Új izgatószerrekre van szüksége ahhoz, hogy ínséges helyzetéből kikerüljön, és me-

gint érezze, hogy létezik. Így aztán az ember a már felemészített múltat hűtlenül maga mögött hagyva a véletlen találkozásoktól várja az újabb izgalmat, mely ugyanígy csak a pillanat töredékéig fog tartani, s a tünékeny gyönyörben, mely olyan, mint az éjszaka sötétjében felszikkázó fény, átadja magát az ismeretlennek. A léha öröm pillanatai heves érzelemkitörésekkel váltakoznak. A Saint-Sulpice társalgójában Manon felkiált, s szavai jóslatértékűek: „*meg akarok halni...*” (171.) Nem sokkal ezután azonban látjuk, amint harsány kacagásban tör ki, amikor idős szeretője ékszerekkel halmozza el, miközben Des Grieux – Manon fivérének szerepében – a jámbor diákot játssza.

Visszhangok sora

Prévost regényében egy korábbi korszak vallásos és tragikus retorikájának paródiáját, torz visszhangját halljuk. A DES GRIEUX LOVAG TÖRTÉNETE az ellenállhatatlan szenvedélyről szóló racine-i és janzenista mítoszok modern változatát teremti meg. A témát a romantikusok is feldolgozzák. MANON-értelmezésükben – mivel a jelennek szólt – akadnak félreértések és torzítások. A régi rendről festett képet megszépítette a távolság, a Manon csáberejéről szóló történet azonban mit sem veszített varázsából. Liszt sírt, amikor elolvasta. Bizonyára érezte benne a már-már hősies kihívást, az életvágyat és a halál sürgetését is. A későbbi Liszt abbé hogyan is tudott volna ellenállni azoknak a megindító soroknak, melyekben a volt abbé, Des Grieux a Saint-Sulpice társalgójában lezajlott találkozásról számol be? „*Megborzongtam, mint az utas, akít elhagyott vidéken ér utol az éjszaka, s úgy érzi, mintha ismeretlen világba tévedt volna; titkos rémület fogja el...*” (171.) A történet valóságosságát Musset is dicséri a NAMOUNA első énekében (LVII. versszak):

*„Hogyhogy Manon az első lehelettel
Annyira eleven, hamisítatlan ember,
Hogy ismerős nekünk, képmást látunk belé?”⁸*

Az ifjabbik Dumas a fenti sorokat visszhangozza: „*A hősnő annyira életszerű, hogy úgy érzem, mintha ismertem volna.*” Annyira életszerű, hogy újra kell írni a történetét, a kor félvilági díszletei közé áthelyezve. A szerző vallomása szerint A KAMÉLLÁS HÖLGY A MANON témájának modern változata. A CARMEN (1847) megjelenésekor Saint-Beuve úgy látja, hogy Mérimée elbeszélése egyszerűen Prévost regényének átírata. „*Ez a Carmen nem más, mint egy választékosabb ízléssel megformált Manon Lescaut, aki a bűn útjára csábítja a maga Des Grieux lovagját; ez utóbbi ugyanolyan elvakult szerelmes és ugyanolyan gyenge, mint az eredeti volt, bár egészen más anyagból gyúrták.*”

Jean Sgard megjegyzi: A KAMÉLLÁS HÖLGY 1850-es színpadi változata alapján készült TRAVIATA (1853) sikere kellett ahhoz, hogy a MANON LESCAUT-ból – a regény epizódjait leegyszerűsítve – operákat komponáljanak.⁹ 1830-ban megbukott az a balettpantomim, amelynek zenéjét Scribe szövegkönyve alapján Halévy komponálta. 1856-ban azonban Auber is kedvet kap a témához, és Scribe megint munkához lát. A darab rossz kritikát kap: csak egy „kacagóária” érdemli ki az elismerést. Még az egyik utolsó részletet emelték ki – a hősnő halálát a luisianai sivatagban – ahol a kritikusok szerint az opera oratóriumhoz illő mélységet ért el. A téma továbbra is várta zeneszerzőjét: Massenet (1884), Puccini (1893) és Henze (1952) fogják egymás után életre kelteni a tünékeny hősnőt.

Egészen biztosak lehetünk afelől, hogy Massenet sem tudott ellenállni a hősnő csábításának: zenéje szokatlan magaslatokra hág, mihelyt Manon megjelenik a színen, és

különösen akkor, amikor Des Grieux szerelmet vall neki. Massenet-nak sikerült rendkívül erőteljes drámai hatást elérnie azzal az ellentéttel, mely a társalgóban felhangzó szerelmi kettős és a játékterem pokla között feszül. A lapos szövegkönyv számos helyen arról árulkodik, hogy Meilhac és Gille igencsak összecsapták a munkát. Lescaut és Brétigny kettősét csak elviselni lehet: „*Entre lurons et bons garçons, c'est ainsi qu'on traite une affaire!*” (Bevaló, derék fickók így intézik egymás közt az ügyeket!) Az ensemble-okhoz és a balettekhez Massenet jó érzékkel vígoperába illő zenét komponált. Hatásos ellentétet teremtett a keringő és a letűnt korokat idéző gavotte között. A műben annak a tudatos stíluskeverésnek az első, még óvatos jeleit láthatjuk, melyet Richard Strauss fog kiaknázni a CAPRICCIO-ban, csak hogy Massenet-nál nyoma sincs a német mester iróniájának, aki a cikornyás bókokat rendszerint komikus mellékszereplők szájába adja. Massenet operája mindenesetre kimozdít bennünket a hétköznapokból: 1884-es zenéje a XVIII. századot, az úgynevezett „édes élet” korszakát idézi fel, melyet a Goncourt fivérek rövid kis képekben elevenítettek meg. Massenet MANON-jának szedett-vedett bája könnyen visszatetszést kelthet. Ami a kosztümöket illeti, Manon és a menüett-táncosok blúzát, frizuráját és derékvonalát mintha Mallarmé 1874-ben megjelentetett LA DERNIÈRE MODE (AZ UTOLSÓ DIVAT) című kötetének illusztrációi alapján tervezték volna. A zene arra kényszeríti a két groteszk élvhajhászt, Guillot-t és Brétignyt, hogy frakkot és klakk kalapot öltsenek magukra.

Massenet-nak (vagy Meilhacnak) az az ötlete támadt, hogy a játéktermi jelenetben Musset NAMOUNA-jának lelkesült sorait adja Des Grieux szájába: „*Manon! sphinx étonnant, véritable sirène! Coeur trois fois féminin!...*” („*Manon! döbbenetes szfinx, született szirén vagy! Háromszor női szív!...*”)¹⁰ Lehet, hogy jobb híján folyamodtak ehhez a megoldáshoz, de az eredmény mindenképpen zavarbaejtő. A hős ugyanis egy olyan költő szavait idézi, aki a regényt elevenítette fel, s így az operába bekerül a sóvárgás és az emlékezet dimenziója. Ez pedig azt jelenti, hogy a zenemű furcsa kerülő úton visszatér a regény egyik alapeleméhez, melyet nehéz, sőt szinte lehetetlen volt a színpadon megjeleníteni egy olyan korszakban, amikor az előadó-művészet még nem ismerte a *flashback* mai technikáját. Mit látunk Prévost-nál? A lovag visszatér New Orleansból, ahol Manon meghalt, és elmeséli a történetét Renoncournak: a múltat felelevenítve életre kelt egy halottat; Jean Sgard kifejezésével élve egy árnyat követ „*az emlékezet labirintusaiban*”.¹¹ A gyászoló narrátor egy olyan Eurüdikére emlékezik, akivel elment a világ végére. Szívében továbbra is jelen van: az elbeszélés a szavak erejével visszahívja az életbe. Az operát nyugodtan színpadra lehetne állítani úgy, hogy először Renoncour és Des Grieux párbeszédét látnánk a függöny előtt vagy a színpad valamelyik sarkában, aztán a lovag otthagyná beszélgetőpartnerét, hogy eljátssza a szerepét a felidézett történetben. Jegyezzük meg, hogy bár az opera egészében véve nem visszaemlékezésként állítja elének a cselekményt, Massenet minden zenei eszközt felhasznált annak érdekében, hogy a múlt megidézését hangsúlyozza. A tematikus visszatérések felelevenítik a fogadó udvarán játszódó pillanatot, az első találkozás és az azonnal lánggra gyúló szerelem mámorát. A kezdet bűvöletét kifejező dallamvonal visszatér két későbbi jelenetben: a Saint-Sulpice társalgójában és Manon haláltusájakor. A zeneszerző nehezen szabadult ettől az emléktől, mert tíz évvel később, 1894-ben az egyfelvonásos PORTRAIT DE MANON (MANON KÉPMÁSA) című darabban a megöregedett, ám semmit sem feledő Des Grieux-t festi elének – ami lehetővé teszi, hogy a vígoperai témák szinte hiánytalanul visszatérjenek.

Vajon a kor követelménye volt ez? A szövegkönyvírók Massenet kérését teljesítették? A leghíresebb áriák érzelmessége mindenesetre a felidézett emlékekből fakad. Az „*Adieux, notre petite table!*” (Isten veled, asztalkánk!) kezdetű híres ária a bánat gyengédségével lep-

lezi a Manon által elfogadott, aljas üzletet. A Saint-Sulpice-ben elhangzó „*Ah, fuyez, douce image!*” (Ó, tűnj el, édes kép!) még Manon megjelenése előtt megeleveníti a szerelmi ábrándképet. Prévost ezt írta: „*már-már azt hittem, hogy örökre megfedkeztem bájos és álnok kedvesemről*”. (170.) Az opera színpadán Des Grieux csak ennyit mond: „*Je pris ses mains dans les miennes*.” (Kezét kezembe fogtam.) Massenet kitágítja az emlékezet dimenzióját, és a következő szavakat adja Manon szájába:

„*N'est-ce plus ma main que cette main presse?
N'est-ce plus ma voix?
N'est-elle pour toi plus une caresse,
Tout comme autrefois?
[...]
Ne suis-je plus moi?
N'ai-je plus mon nom?
Ah! regarde-moi! Regarde moi!
N'est-ce plus Manon?*”

„*Más kéz enged most a kezednek?
Másé ez a hang?
Másé volt, amely úgy megejtett,
Emlék lenne csak?
[...]
Más lettem talán?
Nevem feladom?
Ó, nézz ide rám! Nézz ide rám!
Ez már nem Manon?*”¹²

A dallamosan áradó szavak a múltat felidézve megismétlik a kezdeti csábítás varázsát, majd lélekbe markolóan csendülnek fel újra a halál pillanatában. A végkimerülés eksztázisában a szenvedély visszatér a kezdetéhez, ahhoz a villámcsapásként felfénylő „semmi”-hez, mely mindent eldöntött. Ez nem is történhetett másként. Az operának azt kellett dicsőítenie, amit a zene tett hozzá a regényhez: a hang ellenállhatatlan bűverejét. „*Már nem az én hangom szól?*”

Jegyzetek

1. Jules Massenet: MANON, 1884.
2. Abbé Prévost: MANON LESCAUT. Szerk. F. Deloffre és R. Picard. Párizs, Garnier, 1965. Magyarul Antoine-François Prévost: MANON LESCAUT ÉS DES GRIEUX LOVAG TÖRTÉNETE. In: HÁROM FRANCIA SZERELMES REGÉNY. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984. 152. Kolozsvári Grandpierre Emil fordítása.
3. MANUEL LEXIQUE, 1750.
4. A francia *air* többjelentésű szó: lehet arc, arckifejezés, külső, mód, modor stb., de daltam vagy ária is.
5. N. Kiss Zsuzsa fordítása.
6. Walter E. Rex: THE ATTRACTION OF THE CONTRARY. Cambridge University Press, 1987.
7. Montesquieu: LE SPICILÈGE, 578. In: OEUVRÉS COMPLÈTES. Párizs, Nagel, 3 köt. 1950–1955. Lásd II. köt. 853.

8. N. Kiss Zsuzsa fordítása.

9. Jean Sgard: MANON AVEC OU SANS CAMÉLIAS. In: LITTÉRATURE ET OPÉRA. Szerk. Philippe Berthier és Kurt Ringger. Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 1987.

10. N. Kiss Zsuzsa fordítása.

11. Jean Sgard: L'ABBÉ PRÉVOST: LABYRINTHES DE LA MÉMOIRE. Párizs, P. U. F., 1986.

12. N. Kiss Zsuzsa fordítása.

Jónás Tamás

NÉGY ÉVSZAK EGY LENGYEL LÁNYRA

éveknek féktelen szánján
messzire vitte a tél
ott hagytam pedig a lánynál
magamat aki kevély
szélcsendben tűrte hogy csaljak:
elhagyjam amikor ő
hold alatt párolgó harmat
tőlem lett igazi nő
hagyta hogy el hagyjam veszni
első nagy sikeremet
nem lehet fontosabb semmi
szeretni aki szeret

az évek virágzó fái
elillatozták a lányt
nem próbált visszatalálni
ha mégis: másra talált
krakkóban ülök azóta
buszozom vonatokon
rám kormozódik a csókja
le már azt nem csókolom
ott állok wavel a parton
bámul a visztula rám
nagy a fény de nyitva tartom
szememet csukva a szám

az évek avarhalomján
kopasz fák sétálnak át
az idő játékos kombájn
már learatta Olát

HELYCSERE

szívem agyában zöld vihar
agyam szívének holdja van
moszatos zöld szavak viharja
öv a világ a hold a csatja
lombom, te zöld, szerelmem rezget
szavak papírja lett az agy
út menti rohanó kereszték
háborújában kriszta vagy
keresztény csat jézusra templom
agyam szívem nem én vagyok
telefonomból prosti csend szól
a galambok is csak angyalok
betonná sérült végtelenben
delfingalambok úsznak át
szívemben még vödörnyi tenger
rohadó boldogság szagát
úgy őrzi mint az ég a földet
bizományi a naftalint
ha nem mozdulhat meg se többet
helyet cserél szív s agy megint

MEGÍRTAM MÁR

Nem írom meg az alkonyokat,
félek újrateremteti őket.
Bár érdekesek, ahogy összemézezik
a bamba, vaksi tetőket.
Ahogy befolyik a fény, élém, a falra.
Aznapi gondjait kirajzolja,
s kamaszlánggal felmaszatozja, mit ő tett.

Nem írom meg a kormos kályhát,
a konyha közepén megálló hideget.
A padlásport csiklandó fénycsóvát,
s ahogy figyeltük, álmos gyerekek.
Nem írom meg anyámat. Ő se akarná.
Ahogy leült a székre, a zöldre, a falnál.
Megírtam már. Ahogy hallgatott, ahogy nevetett.

Nem írom meg a szájakat.
Arcok nélkül véstem agyamba
a hússosat, a nyitottat, az alvót,
s a fehérét, mi megremegett minden szavamra.
A kis pihéket, az ívek lágy hídjait,
ami, ha sokáig nézed, hallgatni tanít.
Nem! Minden száj lángoló szavanna.

Nem írom meg a véletlent.
Időmet, ahogyan össze- és visszakavarta.
Istent se írom meg. Nem pazarlom
a szavaim minden avarhalomra.
Az elhallgatást írom. A hiányban ragyogó pompát.
Ami megvan, elmúlik: felépítik és lebontják.
Óröm szavaim. Valami félkész alkalomra.

Salman Rushdie

VILÁGNAK MENEDÉKE

Greskovits Endre fordítása

Nagy Akbar új „diadalvárosának” kísérteties homokkő palotái hajnalban úgy festettek, mintha vörös füstből volnának. A legtöbb város szinte már születésekor azt a benyomást kelti, hogy örökkévaló, de Szíkrí mindig olyan lesz, mint a délibáb. Ahogy a nap a zenitre emelkedett, a hőség bunkósbotja a kőlapokat verte, minden emberi fület megsüketített, úgy remegett tőle a levegő, akár egy rémült antilop, és elmosta a hártárt a jőzanság meg a mámor, a képzeletbeli és a valóságos közt.

Még a nagymogul is képzelésbe merült. Királynék lebegtek szellemként a palotáiban, rádzsput és török ágyasok kergetőztek egymással. E fejedelmi személyek közül az egyik nem létezett. Képzelt feleség volt, akit Akbar álmodott meg úgy, ahogy a magányos gyermekek álmodnak maguknak képzeletbeli barátokat, és a sok élő, bár lebegő hitves jelenléte ellenére a nagymogul arra a véleményre hajlott, hogy az igazi királynék a fantomok, a nem létező kedves pedig az igazi. Nevet is adott neki, Dzsódhának hívta, és senki emberfia nem mert ellentmondani neki. A női lakrész visszavonultságában, a palota csendes folyosóin Dzsódhá befolyása és hatalma nőtt. Tánzsén, a nagy muzsikusz írt dalokat hozzá, és maga a perzsa Abdusz Szumad mester festette le egy álom emlékéből úgy, hogy soha nem látta az arcát, de a nagymogul, amikor megpillantotta a művet, összecsapta kezét a lapról ragyogó szépség láttán.

– Eltaláltad a megszólalásig – kiáltotta, mire Abdusz Szumad megnyugodott, és már nem érezte úgy, hogy a feje túl gyengén illeszkedik a nyakához; s miután a nagymogul festőjének e látnoki művét kiállították, az egész udvar valóságosnak tudta Dzsódhát, és a legelőkelőbb udvaroncok, a *Navaratna*, azaz a Kilenc Ékkő tagjai, mind elismer-

ték nem csupán a hölgy létezését, hanem szépségét, bölcsességét, mozdulatainak kecsességét és hangjának lágyságát is. Akbar és Dzsódhbái! Ah, ah! Ez a kor szerelmi története.

A város végre elkészült, épp időben a nagymogul negyvenedik születésnapjára. Tizenkét hosszú, forró évig építették, de az uralkodónak egy darabig az volt a benyomása, hogy erőfeszítés nélkül, mintegy varázsütésre emelkedik évről évre. Amíg az új fővárosban tartózkodott, építési minisztere semmilyen munkálatot nem engedélyezett. Ilyenkor a kőművesek szerszámai elnémultak, az ácsok nem vertek be szögeket, a festők, mozaikkészítők, függönyözők és faragók mind eltűntek szem elől. Mindent az öröm párnázott ki. Csak az élvezet hangjai hallatszottak. A táncosok bokacsörgői édesen visszhangoztak, a szökökutak csilingeltek, és a zseniális Tánshén halk muzsikáját sodorta a szellő. Verseket suttogtak az uralkodó fülébe, és csütörtökönként bágyadt játék folyt a *pacsiszi* udvaron, ahol rabszolgai helyettesítették a sakkfigurákat. A lefüggönyözött délutánokon, a surrogó *pankhák* alatt a szerelem nyugodt időszak a következett.

Nincs olyan város, amely csak palotákból áll. Az igazi város, amely fából, sárból, trágyából, téglából és kőből épült, ott kuporgott az uralkodói rezidencia hatalmas vöröskő lábazata alatt. Negyedei emberfajták és mesterségek szerint oszlottak meg. Emitt az ezüstművesek utcája, ott a forró levegőjű, csattogó fegyverkovácsműhelyek, amott meg, abban a harmadik síkatorban a karkötő- és szövetboltok. Keletre a hindu kolónia, azon túl pedig, a városhal mentén a perzsa negyed, amögött a turániak körzete és még azon is túl, a Péntek-mecset óriási kapujának szomszédságában azoknak a muzulmánoknak a házai, akik Indiában születtek. A környéket a nemesek villái tarkították, ott állt az a műterem és írószoba, amely máris híres volt országszerte, egy zenepavilon és egy másik épület a táncelőadásoknak. Az alacsonyabb rendű Szíkrík többségében nem nagyon volt idő a téltenségre, és amikor a nagymogul hazatért a háborúkból, a hallgatás parancsa szinte fojtogatta a vályogvárost. A csirkéket levágásuk pillanatában el kellett némítani, nehogy megzavarják az uralkodók uralkodójának nyugalalmát. A szekérkerék csikordulása a kocsis megkorbácsolásához vezetett, és ha az illető üvöltött a csapásoktól, a büntetés csak súlyosbodott. A szülő nők visszafojtották kiáltásaikat, és a piac némajátéka valamiféle tébolydára emlékeztetett. „Amikor az uralkodó itt van, mindannyian megőrülünk – mondták az emberek, majd a mindenütt jelen lévő képek és beszűgők miatt sietősen hozzátették: – az örömtől.” A vályogváros imádtá uralkodóját, egyre bizonygatta, hogy imádják, bizonygatta szavak nélkül, mert a szavak abból a tiltott anyagból, a hangból születtek. Amikor a nagymogul újabb hadjáratba indult – soha véget nem érő (bár mindig diadalmas) csatáiba Gudzsarát és Rádzsaszhán, Kábul és Kasmír seregei ellen –, akkor a csend börtöne kitarult, trombiták meg hurrák harsantak, és az emberek végre elmondhattak egymásnak mindent, amit hosszú hónapokon át kénytelenek voltak elhallgatni: *Szeretlek. Anyám meghalt. Finom a levesed. Ha nem fizetted ki az adósságot, eltöröm mind a két karodat. Drágám, én is szeretlek.* Mindent.

A vályogváros szerencséjére a katonai ügyek gyakran elszólították Akbart. Tulajdonképpen többnyire távol volt, és távollétében a tolongó szegények zsvaja és a szabadjára engedett építómunkások lármája nap mint nap bosszantotta a tehetetlen királynékat. A királynék egymás mellett feküdtek és nyögdecseleltek, s hogy mivel terelték el egymás figyelmét, miféle szórakozást találtak egymásban elfüggönyözött lakrészükből, azt itt nem írjuk le. Csak a képzeletbeli királyné maradt tiszta, ő mondta el Akbar-nak, mekkora nélkülözést szenvednek az emberek, amiért a túlbuzgó hivatalnokok nyugalmat akarnak teremteni neki. Amint a nagymogul ezt megtudta, hatályon kívül

helyezte a parancsot, kevésbé szigorú építési minisztert nevezett ki, s ragaszkodott hozzá, hogy végiglovagoljon a város utcáin, ahol ezt kiáltotta az elnyomott alattvalóknak:

– Emberek, csapjatok akkora lármát, amekkora tetszik! Az élet zajos, és a túl nagy zaj annak a jele, hogy az élet szép. Mindannyian ráérünk majd hallgatni, amikor meghalunk. – A városban vidám ujjongás tört ki.

Aznap derült ki, hogy újfajta uralkodó ül a trónon, és hogy semmi a világon nem marad a régiben.

Az országban végre béke honolt, de a nagymogul lelke sosem volt nyugodt. Éppen most tért vissza legutóbbi hadjáratából; leverte a szúrati senkiházikat, de a menetelés és a háború hosszú napjai során elméje ugyanannyit küszködött filozófiai és nyelvészeti talányokkal, mint amennyit katonaiakkal. Abul-Fath Dzsálaluddín Muhammad, az uralkodók uralkodója, akit gyerekkora óta a „nagy” jelentésű Akbar néven ismeretek, később pedig a kifejezés tautológiája ellenére neve így egészült ki: a Nagy Akbar, a nagy nagy, a nagyságában nagy, a duplán nagy, aki oly nagy, hogy a címében szereplő ismétlés nem csupán illendő, hanem szükséges is, mert csak így lehet leírni dicsőségének dicsőségét, hogy ő a nagymogul, a porlepte, harcban megfáradt, diadalmas, elgondolkodó, hízársra hajlamos, kiábrándult, bajszos, költői, buja egyeduralkodó, aki túlságosan fenséges, túlságosan világot uraló és mindent összevetve túlságosan *sok* ahhoz, hogy egyetlen emberi lény legyen – e mindent árként elborító uralkodó, e világok elnyelője, e sokfejú szörny, aki csak többes szám első személyben beszél magáról, azon elmélkedett hosszú, fárasztó hazaútján, amelyen legyőzött ellenségeinek feje kíséerte lezárt cserépkorsókban, hogy milyen zavarba ejtő lehetőségeket rejt magában az egyes szám első személy, az „én”.

Ő, Akbar, sohasem nevezte magát „én”-nek, még bizalmas körben sem, még dühében vagy álmában sem. Ő „mi” volt – mi más is lehetett volna? Ő volt a Mi definíciója, megtestesülése. Beleszületett a többes számba. Amikor azt mondta, „mi”, természetesen és őszintén úgy gondolt magára, mint aki megtestesíti minden alattvalóját, minden városát, földjét, folyóját, hegyét és tavát, valamint határain belül az összes állatot, növényt és fát, az odafent repülő madarakat, a maró, alkonyati moszkítókat és a névtelen szörnyeket alvilági barlangjaikban, amelyek lassan rágják a dolgok gyökereit; úgy tekintett magára, mint minden győzelmének végösszegére, mint akiben ott lapul lefejezett vagy csupán rendreutasított ellenfeleinek jelleme, összes tulajdonsága, történelme, sőt még a lelke is; ráadásul úgy tartotta, hogy ő népe múltjának és jelenének tetőpontja, jövőjének hajtóereje.

Ez a „mi” jelenti az uralkodói létet – ám a közemberek, engedte most közel magához a gondolatot a méltányosság és a vita érdekében, alkalmasint kétségtelenül szintén többes számban gondolnak önmagukra.

Tévednek? Vagy (ó, micsoda csalárd gondolat!) ő téved? Talán az énnel e közösségi elképzelése jelenti azt, hogy az ember lény a világban, akármilyen lény; egy ilyen lény végső soron elkerülhetetlenül lény más lények között, a dolgok lényiségének része. A többes szám talán nem uralkodói kiváltság, talán nem is az ő isteni joga. Érvelhet tehát úgy, hogy mivel egy uralkodó gondolatai kevésbé fennkölt és kifinomult formában, de kétségkívül tükröződnek alattvalói gondolkodásában, ennek megfelelően elkerülhetetlen, hogy akik felett uralkodik, azok szintén „mi”-nek tekintsék magukat. Ők talán olyan többes számú entitásnak látják önmagukat, amelyet ők, gyermekeik, anyjuk, nagynénéik, munkaadóik, hit- és munkatársaik, klánjuk és barátaik alkotnak. Ők is több énnel látják magukat, az egyik énjük gyermekeik apja, a másik szüleik gyer-

meke; másnak tekintik magukat, amikor a munkaadójukkal beszélnek, és másnak, amikor otthon vannak a feleségükkel – röviden mindannyian egy zsák én, amely majd kireped a sokaságtól, akárcsak ő. Nincs tehát lényeges különbség az uralkodó és az alattvalók közt? És eredeti kérdése most új, meghökkentő formában fogalmazódott meg: ha sokénú alattvalóinak sikerül egyes számban gondolniuk magukra, akkor ő is lehetne „én”? Lehet olyan „én”, aki egyszerűen csak önmaga? Hol rejlenek ezek a csupasz, magányos „én”-ek a föld rengeteg „mi”-je alatt? Ez a kérdés megrémítette, miközben fehér lován lovagolt hazafelé rettenthetetlenül, verhetetlenül és – el kellett ismernie – pocakosodva; és amikor ez éjszaka ötlött fel benne, akkor nem könnyen tudott elaludni. Mit mondjon, amikor Dzsódhával találkozik? Ha egyszerűen azt mondaná, hogy „megjöttem” vagy „én vagyok”, vajon Dzsódhá nem venné-e a bátorságot, hogy egyes szám második személyben szólítsa meg, ahogy a gyerekeket, szeretőket és isteneket szokás? És mit jelentene ez? Hogy ő olyan, mintha Dzsódhá gyermeke lenne, vagy istenszerű, esetleg egyszerűen egy olyan szerető, akit ő is álmodik, akit ugyanolyan szenvedélyesen álmódott életre, ahogy ő álmódta Dzsódhát? Lehet, hogy ez a kis szó, ez a *te* a nyelv legizgatóbb szava? „Én”, mondogatta a bajsza alatt. *Itt vagyok „én”*. „Én” szeretlek. *Gyere ide „hozzám”*.

Egy utolsó ütközet zavarta meg a hazafelé úton folytatott elmélkedését. Még egy senkiházi hercegecskét le kellett vernie. Kerülőt kellett tennie a Káthiávár-félszigetre, hogy eltíporja Kucsh Nahín megátalkodott ránáját, a semmi királyát, a nagyszájú és még nagyobb bajsú fiatalembert (a nagymogul hiú volt a bajuszára, és rossz néven vette a versenytársakat), a feudális uralkodót, aki képtelen módon szeretett a szabadságról beszélni. Kinek és minek a szabadsága, hümmögte a nagymogul. A szabadság a gyermekek képzelgése, nőknek való játék.

Soha senki sem szabad. Serege úgy vonult a Gir-erdő fehér fáí közt, akár a némán közelgő dögvész, és Kucsh Nahín szánalmas kis erődje, amely a fák zizegő tetején látta a halál beköszöntét, lerombolta tulajdon tornyait, kitűzte a megadás zászlaját, és behódolva kegyelemért könyörgött. A nagymogul gyakran nem végezte ki legyőzött ellenfelét, hanem egyik lányát feleségül vette, és megvert apósának állást adott: jobb egy új családtag, mint egy rothadó hulla. Ezúttal azonban letépte a pökheni rána szép arcáról a bajuszt, és miszlikbe szabdalta a puhány álmodozót – saját kezűleg, a tulajdon kardjával, ahogy a nagyapja is tette volna, majd visszavonult a lakosztályába, hogy remegjen és gyászoljon.

A nagymogul szeme ferde vágású és nagy volt, s úgy tekintett a végtelenbe, ahogy egy álmodozó, ifjú hölgy vagy egy tengerész, aki a szárazföldet lesi. Telt ajka nőiesen csücsörödött. Ám e lányos vonások ellenére nagyszerű férfitpéldány volt, hatalmas és erős. Gyerekkorában pusztá kézzel ölt meg egy nőtény tigris, aztán tettétől zavarodottan örökre lemondott a húsevésről, és vegetáriánussá lett. Muzulmán vegetáriánus, harcos, aki csak békét akar, filozófus-király: mennyi ellentmondás. Ilyen volt a legnagyobb uralkodó, akit valaha ismert az ország.

A csata utáni mélabúban, amikor az est leszállt a lélektelen halottakra, a vérbe olvadó romos erőd alatt, ahol a közelben apró fülemüle éneke szólt – *biübiü, biübiü*, dalolta –, a nagymogul brokátsátrában vizezett bort kortyolgatott, és véres kezű felmenőin kesergett. Nem akart olyan lenni, mint vérszomjas ősei, még akkor sem, ha ősei a történelem legnagyobb alakjai voltak. Úgy érezte, ránehezdednek a martalóc múlt nevei, amelyek viselőitől az ő neve emberi vér zuhatagaiban eredt: nagyapjától, Báburtól, Ferghána hadurától, aki meghódította, bár mindig megvetette ezt az új területet, ezt

az Indiát, ahol túl nagy a gazdagság és túl sok az isten, Báburtól, a hadigéptől, akinek furcsamód nagy tehetsége volt ahhoz, hogy találóan fejezze ki magát; Bábúr előtt pedig Turán meg Mongólia gyilkos hercegeitől és mindenekelőtt a hatalmas Temüdzsintől – Dzsingisz kántól –, akinek köszönhetően neki, Akbarnak, el kellett fogadnia a *mongul* nevet, *mongolnak* kell lennie, holott nem az, vagyis nem érzi magát annak. Ő... *hindusztáni*. Az ő hordája se nem arany, se nem kék, se nem fehér. Magát a „horda” szót is csúnyának, trágárnak, durvának hallotta. Nem akart hordákat. Nem akart forró ólmot önteni legyőzött ellenségei fülébe, és nem akarta halálra zúzni őket az asztal alatt, amelyen a vacsoráját eszi. Unta a háborúkat.

Eszébe jutott gyermekkorá tanára, egy perzsa *mír*, aki azt mondta, hogy aki békében akar élni önmagával, annak békében kell élnie mindenki mással is. *Szulh-i-kul*, teljes békében. Ő nem akart kánságot. Ő országot akart.

Kucsh Nahín fiatal, karcsú és sötét ránája szörtelen és vérző arccal letérdelt Akbar lába elé, és várta a végzetes csapást.

– A történelem ismétli önmagát – mondta. – Hetven éve a nagyapád is így ölte meg az én nagyapámat.

– A mi nagyapánk – felelte a nagymogul a szokásnak megfelelő fejedelmi többesben, mert nem ez volt a megfelelő alkalom ahhoz, hogy az egyes számmal kísérletezzék: ez a nyomorult nem érdemi meg a kiváltságot, hogy tanúja legyen – barbár volt, akiben költő lakott. Mi viszont költő vagyunk, akinek barbár múltja és barbár haditettei vannak, amelyekről irtózunk. Így bebizonyosodik tehát, hogy a történelem nem ismétli önmagát, hanem előrehalad, s hogy az Ember képes a változásra.

– Különös megjegyzés ez egy hóhértól – mondta az ifjú rána halkán. – De a Halállal fölösleges vitatkozni.

– A te időd eljött – bölintott a nagymogul. – Úgyhogy mielőtt elindulsz, mondd el nekünk őszintén, miféle Paradicsomra számítasz, amikor átlépsz a fátylon.

A rána fölemelte megcsonkított arcát, és a nagymogul szemébe nézett.

– A Paradicsomban az „istentisztelet” és a „vita” szó egy és ugyanaz – jelentette ki. – A Mindenható nem zsarnok. Isten házában minden hang szabadon beszélhet, hiszen ily formában nyilvánul meg odaadása.

Idegésítő, szenteskedő fiatalember volt, ez kétségtelen, Akbar azonban bosszúsága ellenére meghatódott.

– Megígérjük neked, hogy az istentiszteletnek e házát itt, a földön építjük fel – mondta a nagymogul. Aztán egy *Allah akbar*, azaz „Isten nagy” vagy esetleg „Isten Akbar” kiáltással lenyisszantotta a nagyképű kis pojáca pimasz, didaktikus és ezért hirtelen feleslegessé váló fejét.

A rána megölését követő órákban a nagymogult megszállta a magány ismerős démona. Valahányszor valaki egyenrangúként beszélt vele, ő felbőszült, és ez fogyatékos-ság, tudta jól. A király dühe mindig fogyatékos-ság; egy dühös király olyan, mint az az isten, aki hibákat vét. És itt rejtőzött benne egy újabb ellentmondás. Ő nem csupán barbár filozófus és a nyafkák gyilkosa, hanem egoista is, a szolgálkúség és a talpnyalás rabja, aki azonban sohasem vágyott olyan világ után, amelyikben pontosan azt az embert tudná megtalálni, aki egyenrangú vele, akivel fivéreként találkozhatna, akivel szabadon beszélhetne, ahol taníthatna és tanulhatna, örömet adhatna és kaphatna, olyan világ után, amelyben lemondhat a hódítás kárörvendő kielégüléséről a társalgás szelídebb, mégis kimerítőbb öröméért. Létezik-e ilyen világ? Milyen úton lehet elérni? Van-e ilyen ember valahol a világban, vagy éppen most végezte ki? Mi van, ha a bajszos

rána volt az egyetlen? Most kaszabolta le az egyetlen embert a földön, akit szerethetett volna? A nagymogul gondolatai borgőzősek és érzelősek voltak, szemét részeg könnyek homályosították el.

Hogy lehet belőle olyan ember, amilyen lenni akar? Az *akbar*, a nagy? Hogyan?

Nem volt kivel beszélgetnie. Földüket testőrét, Bhakti Rám Dzsaint kiharcolta a sátorból, hogy nyugodtan ihasson. Az olyan testőr, aki nem hallja gazdája karattyolását, áldás, de Bhakti Rám Dzsain már megtanult a szájáról olvasni, ami sokat levont az értékéből, mert ily módon ugyanúgy hallgatózott, mint mások. Az *uralkodó megőrült*. Ezt mondják: mindenki ezt mondja. A katonái, a népe, a feleségei. Valószínűleg Bhakti Rám Dzsain is ezt mondja. Nem vágták a képébe, mert óriási férfi és hatalmas harcos volt, mint az ősi mesék hősei, azonkívül az uralkodók uralkodója is, és ha egy ilyen be akar golyózni egy kicsit, akkor kik ők, hogy vitatkozzanak? Az uralkodó azonban nem őrlött meg. Az uralkodó nem volt elégedett a léttel. Arra törekedett, hogy valamivé váljék.

Nos, legyen. Megtartja az ígéretet, amelyet a halott káthiávári hercegecskének tett. Diadalvárosának szívében megépíti majd az istentisztelet házát, a vita helyét, ahol mindenki mindent mindenkinek elmondhat minden témáról, akár Isten nemlétéről és az uralkodók elűzéséről is. Alázatot tanul majd abban a házban. Nem, most nem tiszteséges önmagához. Nem „tanul”. Inkább emlékezteti magát, és előássa azt az alázatot, mely ott lapul mélyen a szívében. Ez az alázatos Akbar talán az ő legjobb énje, akit száműzetésben töltött gyermekora körülményei teremtettek meg, s akit most felnőtt pompa vesz körül, mégis megvan még; ez az én nem győzelemben, hanem vereségben született. Mostanában minden a győzelemről szól, de a nagymogul mindent tudott a vereségről. A vereség volt az apja. Neve Humájún.

Nem szeretett az apjára gondolni. Apja túl sok ópiumot szívott, elvesztette a birodalmát, és csak akkor szerezte vissza, amikor úgy tett, mintha síítává lett volna (és elkötyavetyélte a Kohinoor gyémántot), úgyhogy a perzsa király adott neki sereget, amellyel harcolhatott, és miután visszaszerezte trónját, csaknem azonnal meghalt, mert legurult a könyvtár lépcsőjén. Akbar nem ismerte apját. Ő maga Szindben született, miután Humájún kikapott Cshauszánál, majd elmenekült Perzsiába, s magára hagyta fiát. *Tizennégy hónapos fiát*. Akit apja fivére és ellensége talált meg és nevelt fel, a kandahári Aszkarí bácsi, a vadember Aszkarí bácsi, aki maga ölte volna meg Akbart, ha a közelébe férközhet, ami nem ment, mert a felesége mindig az útját állta.

Akbar élt, mert nagynénje úgy akarta. És Kandahárban megtanították a túlélésre, a harcra, a gyilkolásra meg a vadászatra, és sok mást is tanult anélkül, hogy tanították volna, például hogy miképp vigyázzon magára, hogyan tartsa a száját, nehogy kimondja azt a nem megfelelő dolgot, ami miatt esetleg megölik. Az elveszettek, a vesztés méltóságát, meg hogy miképp tisztítsa meg a lelkét, és fogadja el a vereséget, hogy miképp engedjen, és kerülje el annak csapdáját, hogy túl erősen kötődik valamihez, és általában a magárahagyatottságot, különösen az apátlanságot, az apák kevésségét, az apátlanság kevésségét és a kevesek legjobb védekezési módjait a többekkel szemben: a befelé fordulást, az előrelátást, a ravaszságot, az alázatot és a jó perifériás látást. A kevésség sok leckéjét. A kisebbedést, amelyből a növekedés indulhat.

Voltak azonban olyan dolgok, amelyeket senki sem tanított meg neki, és amelyeket sohasem tanult meg.

– Mi vagyunk India uralkodója, Bhakti Rám Dzsain, de nem tudjuk leírni a tulajdon átkozott nevünket! – ordította testőrének hajnalban, amikor az öreg segített neki tisztálkodni.

– Igen, ó, legáldottabb személyiség, sok fiú atyja, sok feleség ura, a világ uralkodója, a föld meghódítója – mondta Bhakti Rám Dzsain, miközben átnyújtott egy törülközőt. Az uralkodó felkelésének órája a hízelgés órája is volt egyben. Bhakti Rám Dzsain büszkén viselte az első osztályú hízelgő rangját, és mestere volt a halmozott talpnyalás néven ismert cirkalmas, régi stílusú iskolának. Csak az olyan ember tud halmozottan hízelegni, aki kiválóan emlékszik a túlzott magasztalás barokkos kifejezéseire, a kellő ismétlések mennyiségére és a sorrend megfelelő pontosságára. Bhakti Rám Dzsain memóriája tévedhetetlen volt. Órákon át tudott talpat nyalni.

A nagymogul látta, hogy tulajdon arca oly fenyegetően tekint rá a meleg víz felületéről, akár a végzet előjele.

– Mi vagyunk az uralkodók uralkodója, Bhakti Rám Dzsain, de nem tudjuk elolvasni a tulajdon törvényeinket. Ehhez mit szölsz?

– Igen, ó, bírák legigazságosabbika, sok fiú atyja, sok feleség ura, a világ uralkodója, a föld meghódítója, minden teremtményének gazdája, minden létezés összefogója – felelte Bhakti Rám Dzsain, belemelegedve feladatába.

– Mi vagyunk a legfelsőbb ragyogás, India csillaga, a dicsőség napja – mondta a nagymogul, aki maga is tudott egyet-mást a hízelgésről. – Mégis abban a szaros porfészekben nevelkedtünk, ahol a férfiak azért baszták a nőket, hogy gyerekeik legyenek, a fiúkat meg azért, hogy férfi legyen belőlük... úgy nevelkedtünk, hogy figyeltük a támadót, aki lesben állt, és a harcost, aki szemből rontott ránk.

– Igen, ó, vakító fény, sok fiú atyja, sok feleség ura, a világ uralkodója, a föld meghódítója, minden teremtményének gazdája, minden létezés összefogója, legfelsőbb ragyogás, India csillaga, a dicsőség napja – felelte Bhakti Rám Dzsain, aki lehet, hogy süket volt, de azt tudta, hogyan fogadja a célzást.

– Hát így kell nevelkednie egy uralkodónak, Bhakti Rám Dzsain? – mennydörögte a nagymogul, és dühében átesett a mosdóedényen. – Írástudatlanul, a seggét féltve, vademberként... ilyennek kell lennie egy fejedelemnek?

– Igen, ó, bölcsék bölcse, sok fiú atyja, sok feleség ura, a világ uralkodója, a föld meghódítója, minden teremtményének gazdája, minden létezés összefogója, legfelsőbb ragyogás, India csillaga, a dicsőség napja, az emberi lelkek ura, népe sorsának kovácsa – felelte Bhakti Rám Dzsain.

– Úgy teszel, mintha nem tudnál az ajkunkról olvasni! – üvöltötte a nagymogul.

– Igen, ó, látnokoknál többet látó, sok fiú...

– Kecske vagy, akinek el kéne vágni a torkát, hogy megehessük ebédre a húsát.

– Igen, ó, isteneknél könyörületesebb, sok...

– Anyád egy disznóval baszatta meg magát, hogy megszülhessen téged.

– Igen, ó, minden beszélőnél világosabban beszélő, s...

– Mindegy – mondta a nagymogul. – Most már jobban érezzük magunkat. Menj. Távozhatsz.

És itt volt megint Szíkrí, a vörös palota ablakaiban fényes selymek lobogtak zászlóként, s úgy szikrázott a hőségben, akár valami mákonyos látomás. Itt volt végre az ott-hon a maga kevély páváival és táncos lányaival. Ha a háború szaggatta világ a nyers igazság volt, akkor Szíkrí gyönyörű hazugság. A nagymogul úgy tért haza, ahogy a dohányos tér meg a pipájához. Ő volt a varázsló. E helyen új világot varázsol, valláson, területen, rangon és törzsön túli világot. A világ legszebb női itt vannak, és mindannyian a feleségei. Az ország legragyogóbb tehetségei itt gyűltek össze, köztük a Kilenc Ékkő, a legragyogóbbak kilenc legragyogóbbika, és az ő segítségükkel nincs olyan, amit ne

tudna megvalósítani. És itt van Bírbal, a legjobb a kilenc közül, aki a legjobbak legjobbika. Az első számú minisztere és az első számú barátja.

Az első számú miniszter és a kor legnagyobb szelleme a Hiran Mínárnál, az elefántfogak tornyánál üdvözölte. A nagymogulból előbújt a kisördög.

– Bírbal – kérdezte, miközben leszállt a lováról –, válaszolnál egy kérdésünkre? Már régen várunk arra, hogy megkérdezzük.

A legendás szellemű és bölcsességű első miniszter alázatosan meghajolt.

– Ahogy óhajtod, *Dzsahánpanáh*, világnak menedéke.

– Nos tehát – mondta Akbar –, melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás?

Bírbal azonnal válaszolt:

– A tyúk.

Akbar meghökkent.

– Honnan tudod olyan biztosan? – tudakolta.

– *Huzúr* – felelte Bírbal –, azt ígértem, csak egyetlen kérdésre válaszolok.

Az első számú miniszter és a nagymogul a városfalon állt, nézték a köröző varjakat.

– Bírbal – tűnődött Akbar –, mit gondolsz, hány varjú van a birodalmunkban?

– *Dzsahánpanáh* – felelte Bírbal –, pontosan kilencszázkilencvenkilencezer-kilencszázkilencvenkilenc.

Akbar gondolkodóba esett.

– Tegyük fel, hogy megszámloltjuk őket – mondta –, és mi van, ha többen vannak?

– Az azt jelenti – felelte Bírbal –, hogy eljöttek hozzájuk a barátai a szomszédos királyságból látogatóba.

– És ha kevesebben vannak?

– Akkor a mieink közül mentek néhányan világot látni.

Egy nagy nyelvész várakozott Akbar udvarában, egy távoli nyugati földről érkezett látogató: egy jezsuita pap, aki folyékonyan beszélt és vitázott több tucat nyelven. Megkérte rá a nagymogult, hogy derítse ki, mi az anyanyelve. Amíg a nagymogul a feladaton tűnődött, első számú minisztere megkerülte a papot, és hirtelen kegyetlenül farba billentette. A pap egy sor káromkodást hallatott – de nem portugálul, hanem olaszul.

– Figyeld meg, *Dzsahánpanáh* – mondta Bírbal –, hogy amikor valakinek sértéseket kell mondania, akkor mindig az anyanyelvét választja.

– Ha ateista lennél, Bírbal – kérdezte a nagymogul első számú miniszterét –, mit mondanál a nagy világvallások hívőinek?

Bírbal hívő bráhmín volt Trivikrampurból, de habozás nélkül válaszolta:

– Azt mondanám nekik, hogy véleményem szerint ők is ateisták egyben; én csupán eggyel kevesebb istenben hiszek, mint ők.

– Hogyhogy? – kérdezte a nagymogul.

– Minden hívőnek jó okai vannak arra, hogy a sajátján kívül más istenben ne higgyen – mondta Bírbal. – Úgyhogy ők maguk szolgáltatnak nekem okot arra, hogy én egyikben se higgyek.

Az első számú miniszter és a nagymogul a Khvábgáhnál, az álmok helyénél állt, és az Anúp Talaónak, az uralkodói medencének, a páratlan medencének, a minden lehetséges medence legjobbjának csendes víztükrét nézték, amelyről azt mondták, hogy amikor a birodalom bajban van, a víz figyelmeztet erre.

– Bírbal – mondta Akbar –, mint tudod, kedvenc királynénk sajnálatos módon nem létezik. Bár mind közül őt szeretjük a legjobban, az összes többenél jobban csodáljuk, és még az elveszett Kohinoornál is többre értékeljük, ő vigasztalhatatlan. „Még a leg-

csúnyább, legrosszabb természetű hárpia feleséged is hús-vér asszony”, mondja. „A végén nem tudok majd versenyre kelni vele.”

Az első számú miniszter ezt tanácsolta a nagymogulnak:

– *Dzsahánpanah*, meg kell mondanod neki, hogy pontosan *a végén* lesz a diadala nyilvánvaló mindenki előtt, mert a végén egyik királyné sem fog nála jobban létezni, ő viszont egy életen át élvezzi a szerelmedet, és hírneve korszakokon át ível majd. A valóságban tehát, bár igaz, hogy nem létezik, az is igaz, hogy ő az, aki él. Ha nem létezne, akkor amott, a nagy ablak mögött senki sem várna arra, hogy visszatérj.

Dzsódhára a nővérei, a feleségtársak nehezteltek. Hogyan választhatja a hatalmas uralkodó egy olyan nő társaságát, aki nem létezik? Amikor a nagymogul elmegy, akkor legalább Dzsódhának sem kéne jelen lennie; neki nem lenne dolga, hogy a valóságosan létezőkkel lebzseljen. El kéne tűnnie, mint a jelenésnek, ami valójában, be kéne csusszannia egy tükörbe vagy egy árnyékba, és ott maradnia. Hogy nem teszi, következettek az élő királynék, az olyan nevetlenség, amilyenre az embernek számítania kell egy képzeletbeli lénytől. Hogyan cseperedhetett volna úgy fel, hogy megismerje az illetet, amikor egyáltalán nem cseperedett fel? Tudatlan kitaláció, és megérdemli, hogy semmibe vegyék.

A nagymogul rakta őt össze, füstölögtek, még hozzá úgy, hogy mindannyiuktól lopott hozzá tulajdonságokat. A nagymogul azt mondja, ő a dzsódhpuri herceg lánya. De nem az! Az egy másik királyné, és nem a lány, hanem a hűg. A nagymogul abban is hitt, hogy kitalált kedvese az anyja elsőszülött fiának, régen várt elsőszülött fiának, aki azért fogant, mert megáldotta egy szent, az a szent, akinek hegyi kunyhója mellett e diadalváros épült. De Dzsódhá nem Szalím herceg anyja, mivel Szalím herceg igazi anyja, Rádzskumár Hírá Kunvári, akit Mariam-uz Zamáni néven ismernek, az améri Bhármal rádzsa lánya, a Kaccshváh család tagja, és ezt ő szomorúan el is mondja mindenkinek, aki meghallgatja. Tehát: a képzeletbeli királyné határtalan szépsége az egyik hitvestől ered, hindu vallása egy másiktól, mérhetetlen vagyona pedig egy harmadiktól. A vérmérsékletét azonban Akbar teremtette meg. Egyetlen igazi asszony sem ilyen, ennyire tökéletesen figyelmes, ennyire igénytelen, ennyire végtelenül szolgálatkész.

Ő maga a lehetetlen, a tökély fantáziaképe. Félték tőle, mert tudták, hogy lehetetlen lévén ellenállhatatlan, és hogy az uralkodó ezért szereti őt a legjobban. Gyűlölték, mert ellopta a történetüket. Ha meg tudták volna ölni, megölik, de amíg a nagymogul rá nem un, vagy maga meg nem hal, addig Dzsódhá halhatatlan. A nagymogul halála nem volt elképzelhetetlen, de a királynék egyelőre nem képelték el. Egyelőre némán viselték fájalmukat. „A nagymogul megőrült”, morogták befelé, de józanul tartózkodtak attól, hogy kiejtsék e szavakat. És amikor az uralkodó embereket gyilkolászva vágatott valahol, magára hagyták a képzeletbeli hitvest. Sosem mondták ki a nevét. *Dzsódhá*, *Dzsódhái*. Egyedül bolyongott a palotában. Magányos árny volt, akit áttört kőfalak mögött pillantottak meg. Szövet volt, amelyet a szellő lebbent fel. Éjszakánként a Páncs Mahal kis kupolája alatt állt, onnan leste a láthatáron az uralkodót, aki őt valóságossá tette.

Dzsódhá tudta, hogy nagy hírű férjének boszorkányság lappang a vérében. Mindenki hallott Dzsingisz kán szellemidézéseiről, arról, hogy állatokat áldozott, titokzatos gyógyfüveket használt, és hogy a fekete mágia segítségével sikerült nyolcszázezer utódot nemzenie.

Mindenki hallotta azt a mesét, hogy Tamerlán, miután meghódította a földet, megpróbált a csillagokig emelkedni, hogy meghódítsa a mennyet is. Mindenki ismerte a

történetet, hogy Bábur megmentette a haldokló Humájún életét, mert a betegségük körül járkálva eltérítette a Halált a fiútól az apához, így áldozva fel magát, hogy fia élhessen. Ezeket a Halállal meg az Ördöggel kötött sötét paktumokat örökölte a férje, és Dzsódhá léte bizonyította, mennyire erősen járja át az uralkodót a mágia.

Az igazi élet álomból való megteremtése emberfeletti teljesítmény, amely az istenek előjogait bitorolja. Abban az időben Szíkríben hemzsegtek a költők és a festők, azok a páváskodó egoisták, akik maguknak követelik a nyelv és a kép hatalmát, hogy gyönyörű valamiket varázsoljanak üres semmiből, de se költő, se festő, se muzsikus, se szobrász még csak a közelébe sem jutott annak, amit a nagymogul, a tökéletes ember elért. Az udvarban nyüzsögtek az idegenek is, pomádézott külhoniak, viharvert kereskedők, keskeny arcú nyugati papok, akik csúnya, taszító nyelven hengegtek hazájuk, istenük, királyuk fenségével. Amikor a nagymogul megmutatta Dzsódhának hegyeik és völgyeik képét, amelyet magukkal hoztak, Dzsódhá a Himalájára meg Kasmírra gondolt, és csak nevetett azon, hogy a külföldieknek milyen nyomorúságos elképzelésük van a természeti szépségről, kacagott a *vaal*jaikon meg az *aal*pjaikon, ezeken a félszavakkal kifejezett féldolgokon. Királyaik vademberek, istenüket meg egy fához szögezték. Mihez kezdjen ő ilyen nevetséges alakokkal?

Azért jöttek, hogy keressék a... pontosan mit is? Semmit, aminek haszna van. Ha egy kis bölcsesség szorult volna beléjük, világosan látnák utazásuk hiábavalóságát. Az utazás értelmetlen dolog. Elmozdítja az embert arról a helyről, amelyben létének értelme van, és amelynek értelmet ad cserébe azért, hogy neki szenteli az életét, s olyan tündérországokba vezérli, ahol az ember jelenléte tökéletes képtelenségnek látszik.

Igen: ez a hely, Szíkrí, tündérország volt nekik, ahogy Dzsódhá sem tudta felfogni az ő Angliájukat és Portugáliájukat, az ő Hollandiájukat és Franciaországukat. A világ nem egyetlen egész volt.

– Mi az ő álmuk vagyunk – mondta a nagymogulnak. – És ők a miénk.

Szerette az uralkodót, mert ő sohasem hessegette el a véleményét, sohasem ütötte agyon fenséges kezével.

– De képzeld el, Dzsódhá, hogy felébredhetünk mások álmaiban, és megváltoztathatjuk őket, és megvan a kurázsink, hogy meghívjuk őket a miénkbe – mondta a férfi, miközben egy este a *gandzsifá* kártyát csapkodták. – Mi van, ha az egész világ egyetlen éber álom lesz? – Dzsódhá a férfit, amikor az éber álmokról beszélt, nem nevezhette képzeltgőnek, mert ő vajon mi más lenne?

Soha nem hagyta el a palotát, amelyben egy évtizeddel ezelőtt felnőttként született annak a férfinak, aki nem csupán a teremetője, hanem a szeretője is volt. Igaz: ő a felesége és a gyermeke is lett egyben. Ha elhagyná a palotát, legalábbis mindig így gyanította, a varázslat megtörne, és ő megszűnne létezni. Talán megtehetné, ha a nagymogul ott lenne mellette, hogy hitének erejével életben tartsa, de ha egyedül van, esélye sincs. Szerencsére nem vágyott rá, hogy eltávozzék. A falakból és függönyökből készült folyosók labirintusa, amely összekötötte a palotaegyüttes különböző épületeit, minden utazási lehetőségről gondoskodott. Ez volt az ő kis univerzuma. A hódítók érdeklődése nem hajtotta máshová. Hadd legyen a világ másoké. Ez a köerődítmény az övé.

Múlt nélküli asszony volt, nem volt története, illetve csak olyan, amilyennel az uralkodó jónak látta felruházni, és amelyet a többi királyné keserűen kétségbe vont. Önálló létezésének kérdése, hogy van-e neki ilyen, újra meg újra felmerült, akár akarta, akár nem. Ha Isten elfordítaná arcát teremtményétől, az Embertől, vajon az Ember egyszzerűen megszűnne-e létezni?

Ez volt a kérdés nagyvonalú változata, de őt az önző, kicsinyes változat nyugtalanította. Vajon akarata független-e attól a férfitől, aki őt a létezésre kényszerítette? Vajon csak azért létezik-e, mert e férfi felfüggesztette a hitetlenségét az ő létezésének lehetőségét illetően? Ha e férfi meghal, vajon élhet-e ő tovább?

Érezte, hogy gyorsabban ver a pulzusa. Valami történni fog. Érezte, hogy erősödik, hogy szilárdul. *A férfi közeledik.*

A nagymogul belépett a palotába, és ő érezte közelgő vágyának erejét. Igen. Valami történni fog. Érezte lépteit a szívében, látta őt önmagában, ahogy egyre nő, miközben feléje halad. Ő volt a férfi tükre, mert az uralkodó így teremtette meg, de önmaga is volt egyben. Igen. Most, hogy a teremtés befejeződött, szabadon lehet az a személy, akit a férfi teremtett, szabadon, mint mindenki más, a határokon belül, amelyeket természetük alkot. Milyen erős lett hirtelen, mennyire vérrel és haraggal teli. A férfi korántsem uralkodik fölötte korlátlanul. Neki csak következetesnek kell lennie. Soha nem érezte még következetesebbnek magát. Természete úgy zúgott benne, mint az ár. Ő nem szolgálalkú. Nem szereti a szolgálalkú nőket.

Először is leszidja. Hogy maradhat távol ilyen sokáig? Távollétében neki sok csel-szövással meg kellett küzdenie. Itt mindenki megbízhatatlan. A falnak is füle van. Megharcolt mindennel, és biztonságban megőrizte a palotát az ő visszatéréséig, megbirkózott a személyzet apró, önző árulásaival, megzavarta a falakra tapadó, kémkedő gyíkokat, lecsendesítette az összeesküvő egerek nyüzsgését. És mindezt úgy, hogy egyre halványabbnak érezte magát, miközben az életben maradásért folytatott küzdelem szinte minden akaraterejét lekötötte. A többi királyné... nem, a többi királynét nem fogja megemlíteni. A többi királyné nem létezik. Csak ő létezik. Ő is varázsló. Varázsló a maga erejéből.

Csak egy férfi van, akit meg kell igéznie, és ő itt van. Nem fog elmenni a többi királynéhoz. Ahhoz megy, aki örömet szerez neki. Aki tele van vele, az iránta érzett vágyával, azzal a valamivel, ami történni fog. Ő a férfi vágyainak mestere. Ő tud mindent.

Nyílt az ajtó. Dzsódhá létezett. Halhatatlan volt, mert a szerelem teremtette meg.

A férfi kokárdás aranyturbánt és aranybrokát kabátot viselt. Úgy viselte meghódított földjének porát, akár egy hadi érdemrendet. Szégyenlős vigyor ült az arcán.

– „Én” gyorsabban akartam hazaérni – mondta. – „Engem” feltartottak. – Valami zavar és bizonytalanság volt a beszédében. Mi a baja?

Dzsódhá úgy határozott, nem vesz tudomást erről a rá olyannyira nem jellemző habozásról, és folytatja, ahogy eltervezte.

– Szóval, „akartál” – mondta, miközben szálegyenesen állt köznapi ruhájában, és selyem fejkendővel takarta arca alsó felét. – A férfi nem tudja, mit akar. A férfi nem azt akarja, amiről azt mondja, hogy akarja. A férfi csak azt akarja, amire vágyik.

A nagymogult zavarba ejtette, hogy Dzsódhá elengedi a füle mellett az egyes számot, amellyel megtisztelte, amelyet arra szánt, hogy Dzsódhá elájuljon az örömtől, s amely legújabb felfedezése és szerelmének kinyilvánítása volt. Zavarba ejtette és kicsit felbosszantotta.

– Hány férfit ismertél, hogy ilyen jól értesült vagy? – kérdezte homlokát ráncolva és közelebb lépve hozzá. – Férfiakat álmodtál magadnak, amíg „én” távol voltam, vagy találtál olyan férfiakat, akik örömet szereztek neked, és akik nem álmok voltak? Vannak olyan férfiak, akiket „nekem” meg kell ölnöm? – Ezúttal Dzsódhá biztosan észreveszi a névmás forradalmi, erotikus újdonságát. Most biztosan megérti, amit mondanak akar.

Dzsódhá nem értette. Azt hitte, tudja, mi kelti fel a férfi vágyát, és csak a szavakra gondolt, amelyekkel megszerezheti őt magának.

– A nők kevesebbet gondolnak a férfiakról általában, mint a férfiak túlnyomó többsége képzelet. A nők ritkábban gondolnak a tulajdon urukra, mint ahogy uruk hinni szereti. A nőknek kevésbé kellene a férfiak, mint a férfiaknak a nők. Ezért olyan fontos egy jó asszonyt lekötni. Ha nem köti le az ember, akkor biztosan megszökik.

Nem öltözött ki a fogadására.

– Ha babákat akarsz – mondta –, menj át a babaházba, ahol várnak rád, cicomázzák magukat, nyávognak és húzgálják egymás haját. – Ez hiba volt. Most megemlégette a királynékat. A férfi szemöldöke összeszaladt, tekintete elborult. Dzsódhá rosszat lépett. A varázs csaknem megtört. Tekintetének minden erejét a férfira zúdította, és ő visszatért hozzá. A mágia működött. Felemelt hangon folytatta. Nem hízelgett a férfinak. – Máris úgy festesz, mint egy öregember – mondta. – A fiaid azt fogják hinni, a nagypjuk vagy. – Nem gratulált a diadalaihoz. – Ha a történelem más utat követett volna – mondta –, akkor még mindig a régi istenek uralkodnának, azok az istenek, akiket legyőztél, a sok végtagú, sokfejű istenek, akik a büntetés és a törvények helyett történetekkel és tettekkel vannak teli, azok az istenek, akik a cselekvés istennői mellett állnak, a táncoló istenek, a nevető istenek, a villámcsapások és a fuvola istenei, az a sok-sok isten, és ez talán javítaná a helyzetet. – Tudta, hogy gyönyörű, és most, amikor leeresztette vékony selyemfátylát, és felfedte szépségét, a férfi elveszett. – Amikor egy fiú megálmodik egy nőt, nagy mellet és apró agyat ad neki – mormolta Dzsódhá. – Amikor egy uralkodó elképzeli egy feleséget, rólam álmodik.

Mestere volt a karmolás hét fajtájának, amely a körmök segítségével fokozza a szerelem élvezetét. Mielőtt a férfi elindult hosszú útjára, megjelölte őt a Három Mély Nyommal, amelyet jobb kezének három ujjával ejtett a hátán, mellkasán és heréjén: hogy emlékezzék rá. Most, hogy a férfi hazatért, borzongásra készíthette, szó szerint felállíthatta a szőrszálaikat úgy, hogy körmeit az arcára, az alsó ajkára és a mellkasára helyezte, pedig nyomot sem hagyott rajtuk. Vagy megjelölhette egy félhold alakú nyommal a nyakán. Lassan belenyomhatta körmeit a férfi arcába. Végrehajthatta rajta a Nyúlugratást, megjelölve mellbimbójának udvarát anélkül, hogy bárhol másutt érintette volna a testét. Élő asszony nem volt olyan jártas a Pávaláb kényes műveletében, mint ő: hüvelykujját a férfi bal bimbójára helyezte, másik négy ujjával pedig „körbesétált” a mellkasán, és hosszú körmeit, ívelt, karomszerű körmeit, amelyeket erre a szent pillanatra várva őrzött és élesztett, belevájta a nagymogul bőrébe, és olyan nyomot hagyott velük, amelyet a páva, amikor a sárban sétál. Tudta, mit fog mondani a férfi, miközben ő e dolgokat műveli. Elmondja majd, hogy harci sátra magányában lehunyta szemét, utánozta Dzsódhá mozdulatait, azt képzelte, körmei Dzsódhá körmei, s eközben feltámadt benne a vágy.

Várta, hogy a férfi ezt mondja, de ő nem mondta. Valami megváltozott. Türelmetlenséget látott benne, szinte ingerültséget, olyan bosszúságot, amelyet nem értett. Mint ha a szerelmi művészet sok finomsága elveszítette volna bűverejét, és a férfi egyszerűen csak arra vágya, hogy birtokolja őt, semmi többre. Megértette, hogy a férfi megváltozott. És most minden más is megváltozik majd.

Ami a nagymogult illeti, ő mások jelenlétében soha többé nem beszélt magáról egyes számban. Többes számú volt a világ szemében, többes számú még az őt szerető nő előtt is, és többes számú maradt. Tanult a leckéből.

Kiss Judit Ágnes

ANYABANYA

Anya boszorkányt játszik,
Ruhája ócska pléd,
Anya fel akar falni,
S nincs anya, aki véd.

Anya boszorkányt játszik,
A haja százfelé,
Ha kinyitja a száját,
A hang sem az övé.

Anya boszorkányt játszik,
Fogán fotópapír,
Ha mosolyogni próbál,
Ijesztőbb, mintha sír.

Anyától, most már látom,
Nem ment meg senki se,
De nem tudom, ha ő az,
Mért félek ennyire?

LAZA DIALÓG

1

Én akartam a szabadságot úgy,
laza gyeplőt, mely dísznek, hogyha van,
egyedül róni félvad tájakat,
tartani és elengedni magam.
Elég e szabadságnak öltözött
magányból! Mostantól valakinek
sajátja lenni vágyom, birtoka,
zöld pázsit, este-reggel öntözött,
erdő, gyümölcsös, kincs, amit soha
(rég vágyta bár) nem szerzett senki meg,
egy napon mégis gazdára talál.
Látod, így lettem a tied, habár
múltam van, sóhajjal telt, mint a börtön –
el már ne hagyj karodból menekülnöm.

2

Te akartad a szabadságot így.
Örökké azt lested, rabul ki ejt,
kinél van béklyó, ütni ki akar.
Én gyöngéd voltam hozzád, és direkt
lazán fogtalak, ha vezettelek.
Egyszer próbáltál volna bízni bennem!
Talán rájössz, hogy arra is van ok.
Elég a mindennapi győzködésből,
sötét lett minden, és fáradt vagyok.
Fáradt vagyok már játszani veled,
élj függetlenül, dacos önmagad
rabjaként, légy gazdátlan vadvirág,
fény, mely saját árnyától is szabad –
időm, az van még mindig várni rád.

SÓHAJ, IMA HELYETT

Jó volna még többet,
Minél több gerezdet,
Inkább az Istennek
Magamból még többet,

Ma egy kislábujjat,
Holnap tán egy méhet,
Átengedni neki
Apró szeletkéket,

Építsen belőle
Hajlékot magának,
Oda meneküljön
Minden kóbor állat,

Jó volna od'adni
Végül az egészet,
Halál ellen nyújtson
Benne menedéket.

Mesterházi Mónika

(M.)

egy napsütötte januári padon
elmeséli megigazulását
néha rám néz hogy értem-e
mintha a törtek összeadását
mondaná válaszra nem vár
elég ha nézek és ha hülyén
nézek elmondja máshogy is
nem elég fölül összeadni
meg alul összeadni
figyelj vegyünk egy tortát
nem érdeklő figyelek-e
csak hogy elmondhassa
mellesleg értem is
embertelen magányát
emberek nyúgja nélkül
berendezett világát

A KUTYA

A kutya bekéredzkedett
az álmomba. Persze nem
az a kutya: helyettesítette
idomított társát. Gondolom,
hogy szabadítsam meg.

Én sem vagyok jól
idomítható. Kialakultak
idomulási szokásaim.
Sőt még a béketűrés is
egyre rosszabbul megy,
a gyáva hidegbéke,
hogy semmi ne változzon
annak érdekében,
hogy ne változzon semmi.

A valóságos kutya,
bár (mint jól tudjuk)
ő is csak helyettes,
ma engedéllyel
megnyalta a kezem.

Oláh Zsófia

ROSSZKEDVŰ VALCER

hűvös és száraz a teste
mindegy mert nem is kereste
senki a szavakat ő sem
tagadni jelen időben
 feszül az arca bőre
 milyen lesz ez jövőre
 keserű ízű vádak
tudja ma már a bánat
senki de néha ő sem
ragadva múlt időben
hűvös és ég a teste
 mindegy már nem kereste
kereste elégszer régen
kutatva hús alatt, mélyen
lepadt róla a húsa
válasszal egyre adósa
 hangulat válogatja
 szíve akár a vatta
 -cukor ha összebábjik
egyik nyár akár a másik
lepad így a húsa
örömmel még adósa
kereste mással régen
konokul vagina-mélyen
ki viszi át őt a partra
mindegy tán ezt is akarta
csak néha tükörbe lesve:
hűvös és száraz a teste

Molnár Krisztina Rita

LEGYÉL PENÉSZ

Legyél penész a házuk oldalán,
mutasd magad,
ne bujdosolj
– akár a régi szolga benn, tudod,
a halgyomor ölén –,
egy kővel dobod meg ablakuk,
cibáld a vállukat,
füttyülj fülükbe, éles hang legyél,

a suttogás se rossz,
ha szívbemarkoló,
a csöndes, árva perc lehetsz,
magány a téli reggelen,
ború galambos ég ködülte homlokán,
a mozdulat oka,
mi tétován, puhán feléd keres,
ha nem,

csináld, hogy orra bukjanak,
sebük, jajuk vigyék eléd,
legyél jelen, velük,
csak értsenek,
csak álljanak eléd,
egyéb utánuk nem marad,
szólj, szólj egy szót,
Uram.

Szeifert Natália

[HA MEGTALÁLNÁLAK]

sétapálcánk lenne és szivaroznánk
a séta kedvéért sétálgatnánk
füstbe lengve kart a karba készakarva
pusztán a séta kedvéért belemarva
a kőbe cipősarokkal

kalapot viselnénk és csókot adnál
a kesztyű és a ruhám ujja közé, hagynám
a szemérmetlenül elővillanó alkaromra
csipkeként illanó alkalomra
csapnál le merészen

a fűszeresnél csokoládét vennék
amíg a kapumig érnék mind megennék
édesen kívánnánk annyi más mellett
jó éjszakát egymásnak és amellet
komiszul nevetnénk

hogyan senki sem veszi észre, hogy
minden éjjel eljön az a pont
amikor szétesik a füst, a kő,
a járda, a fák, az ing, a cipő
és mi rakjuk össze

[KONYHAI JELENETEK BEN GONDOLKODOM]

női segg a konyhában. miért annyira?
befőtt van, savanyúság, meg keserűség
hogyan mindent bevesztek-e?
jövőre már én se férek bele a keretbe
így híznak mi
nézzék

a sütőhöz is le kell hajolni. a legnagyobb
és legasszonyabb magyar nagyasszony
horváth ilona, aki húsz percig veri
fakanállal a tésztát
a kalács-sűrűségűt
péppé

őszlevest főzök neked. pedig idővel
mindenki csak a kifröccsenő olajra
fog emlékezni, amikor bűvészkedtél
a serpenyővel, na, ehhez kellene
az a bizonyos egyensúly
érzék

Váradi Ákos

NEYLON–A–FÁN

Környezetvédelmi lázadás. Megtiport, barna mandala. Száműzetés a szavak örömébe. Sodródás és eloldozás. Interjú a szeméttel. Alarm pour l’alarm.

Vajon kizárólag a részletek iránti fogékonyság hajtotta ezt az írást? Vagy a dominó-sorsú mozaik darabkák rakosgatásánál űzött valamiféle szintézis-oázis elérése is? Tagadhatatlan: a parányi, pointillista porszemek jelentkeznek először, és csak később szélesedik a panoráma. A külvárosi pokolba való éber alámerülés során láthatjuk: a felsorakozó Apróságok nem épp most szöktek egy közeli Nüánsz-keltetőből, hanem évek óta körülöttünk nyüzsögnek. Csatárláncba verődve segítségért kiáltoznak; egymás háttára állva megpróbálnak túlmutatni önmagukon.

A környezetvédelemhez való humánus hozzáállást sokan összekeverik a prűd erkölcsi pirongatással. Ennél azonban többről van szó. Az irdatlan szeméthalommal való első szembesülés igen kényelmetlen, sőt sokkoló. Hárító mechanizmusok beindulása után érdektelenné, unalmassá válhat a téma. Később, ha a mocskok már a küszöbre nyomakodik, dühítővé válik, és hebrencs tettekre készíti a több cikluson áthajszolt népet. Valahányszor eljutnak a harmadik fázis végére, dönteniük kell: regresszió vagy progresszió? Sajnos a visszaesés a gyakoribb, és a bőrkeményedés növekedése. Hozzászokni a mobil-átjátszók keresztműzéhez, és arcizomrándulás nélkül nyugtázni, ha felebarátunk lapítatlanul, üresen dobja egy műszaki cikk erős, nagy dobozát a közös konténerbe (mely lapítottan sem oda való). Tesszük ezt mindaddig, míg a Tarot 16-osa ki nem lök minket a toronyból, vagy az időjárás „időtíprássá” nem változik: a mi időnket minőségileg és mennyiségileg is elpusztító ítéletté.

Az írás nyomon követi a szenny útját, újra felhasználja elágazó témáit, majd nyomát veszi, megelőzi, ott hagyja, végül (f)eloldozza. Az alakmódosult főhős helyesen írva *nylon* vagy *nejlon*; tépett változatai a szövegben az út viszontagságai során nyúltak meg, illetve sérültek.*

Láttál már nejlon-cafatot
félcsupasz ágra csavarodottan lobogni?
Ismeretlen neylonzacskót ismerős fán?
Ahogy belevirágzott a tavasz,
és sehogy sem tudott elszakadni onnan?

Szél tépte neylon, ágak, csonkok által fogva,
semmilyen szél el nem szakít onnan;
Csak még jobban megtépáz, míg el nem rejti a május.
Rongyod akkor már nem oly szemet szűrő lesz majd.
Önmagából kifordítod a nyelvet is,
ahogy a lég téged is visszájára tegez.

* Közleményünk egyebekben is híven követi a szerző olykor rendhagyó helyesírását. (A szerk.)

Miért nem szedtek le még idejében egy seprűnyéllel?
 Vagy tűzoltólétráról mentve a szemétre?
 Minden teátro-envirális mozdulatot nélkülözve.
 Miért kellett végignéznie a buszmegálló népnek,
 hogy elvérezz a zárt osztályon, tövises magányodban?
 Mely hónapok alatt rájuk is köszöntél zizegve százszor.

Te egy helyben forgó kakas, kinek izgága nyaka
 folyton lesi, honnan az éles kés, mi hamar amnesztiát adna.
 Repedtre ordíthatod magad, hogy „Nézzétek,
 milyen ügyes a mozgékony lég, hogy ide felvitte sorsomat!”
 Nem állnak meg, csak az óvodás:
 „Nézd, anya, sálat vett az akác! Milyen furcsa sál!”
 „Nem akác az, kicsim, platán; még csonkítatlan platán.”

Fejek fölé alázott zászló, lebegsz szemlesütve, látom, sebesült
 lyukak rajcsúroznak palástodon: átfúj rajtuk a tehetetlen szél.
 Ha felírat nélkül rohansz is zátonyod felé,
 mint tövis nélkül gördülő ördögsekér, mindegy,
 a fa úgysem perel: „neym ingem, nem veszem magamra”
 – beleragadsz akkor is!

Honnan szalajtottak?
 Valami 'sárlóközpont parklójából szöktél?
 Hadd olvassam tenyeredből sorsod!
 Hosszú út áll már mögötted. Valahogy elügyetlengettek
 gyermek, vagy felnőtt kezek;
 észre sem vettek tán, vagy ha igen, nem léptek utánad,
 és te előnyre tettél szert egy viszonylag nyílt szakaszon.

Dagadt voltál te is, de mégis könnyebb,
 mint a szűkre húzott szemű, széldzsekis járókelők.
 Szabadgyök lett benned a remény, és gyorsan hűlve
 kotródótál odébb a gyulladt lámpájú est sötétjébe.
 Súlyod semmi, mégis vonzol, és magaddal rántasz:
 kotródom hát tovább veled én is múltad bugyraiba.
 Enyhén meleg még szerves kémiából szótt tested – ott,
 ahol korábban fogtak, vagy megérintettek érzéketlen ujjak.
 Nézek utánad, azaz csak néznék: elvesztem a szálat egy időre.
 Fejvonalad megszakadt.
 De nem örökre, hisz' itt jössz megint, másnap reggel,
 energikus maratonod negyedénél, száraz bőrrel bírva még az iramot.
 Jósolni alig merek éjszakádról.
 Mi az a lyuk egyetlen rascettádon? Alig látszik, mégis fájhat.
 Az elveszett kutyáról se rí még le ennyi idő után, hogy reménytelen:
 csak ha már megkergették, és eső verte éhesen.
 Túl hosszan mégse lihegj, messze még bármi antioxidáns.

Sintér nélkül sodródtál távoli, szomszédos
 környékünkre, tört kilométereken át, és
 szállatorlasz is ideig-óráig tartóztatott.
 Majd szélcsendben olajos járdára seggeltél egy másik kerületben,
 és nehezült röptöd szemerkélő eső béklyózta tovább.
 Földközélben rád léptek, távolodva megátkoztak.
 Élénk száradásod változó szélirány követte és egyéb ragacsok.
 Oldalba kapott egy Peugeot (rendszáma NEMA 365),
 de pár méter után cserbenhagyott.

Zsákutca, majd forgószél egy félig zárt U-dvaron.
 Beszállt a társastáncba még néhány levél,
 egy albérlet-kereső cetli (ezen a környéken, sürgősen),
 meg a porral vegyes buszjegy-kripledek.
 Szusszanásnyi pihenő, majd fél körrel odébb
 újra egymás karjaiba szédültek.
 E söpredék mulatságot hagyd már ott!
 A násznép röhög, s te, mint légböngésző vendég,
 galambtollal a pofádban sasszézol az U szája felé.
 Vagy nem így volt?!

Északi boszorkányok fagyos tüdeje kap most beléd,
 hogy a lábad nem éri a földet, majd magadra hagy egyszerűben.
 A lendület visz tovább, nem a belső erő.
 L-alakban fordulsz be hozzánk (ihlet hozott),
 érzed, más itt a huzat, s megpihennél, azt hiszed.
 A célegyenesben lihegve nem sejtéd még rögzített végzeted:
 Hogy pár napi rohanás után stagnálás jön – végtelen.

A FA, mely utadba állt, előző nap megálmodott-e tégedet?
 Nincs választás: ásó, kapa vagy egy amatőr envíró válasszon el titeket!
 De kik ezek itt a szomszédos fákön kinyúlva? A Felismer-
 hetetlenek múzeumában detektívetek tovább tévelyeg:
 Melyik is voltál? Tescoró? Kéktövis?
 Vagy egy másik bolt virított fakó köntösödön?
 Egyáltalán te vagy az, nem egy szipus testamentuma?
 Vásárlók megsegítője a zuhanásban? Egy kitartó hajléktalan?
 Nem, ez lehetetlen, pedig tat tuam maszat.
 Te is sáros vagy, e kelet-nyugati szutrától.

Hónapok múlva, kora tavasszal jártam arra újra, ahol végleg fennakadtál. Azt hittem,
 messziről kiszúrlak, bemesélt, örökbe fogadott árvám, de tévedtem, és torkon raga-
 dott a nem feledett talány. Stabil pasihoz ragaszkodik így némely labilis leány. Folytat-
 va a találgatást, végül valamelyest megoldódott a rejtély. Szibériában megszürkül a leg-
 több „jellem”, egyforma lesz valamennyi elítélt.
 – Átlátszó, profi átlag-nylon? Nem.
 – Könnyen-szakadó, színes bugyolda? Talán.
 – Divaterős, szakadtfülű módi? Nagyon saj-nylom.

– Akkor mi?! Húszliteres hulladékzsák néhány decis maradványa?

Vagy CSOMAGOLÓANYAG voltál?

CSOMAGOLÓ IS LETTÉL!

A rügyek benned csak félve nyílnak, és
megkésett levelek bélelik szégyened.

Kik megúsztak – szomszéd szabad ágak –
most azok tűznek lombba érted százzal:
elfedni mostoha testvérük.

Aztán mégis, végül, te hanyattkronista,
sápadt sátrad alatt kikelt a sáros élet.

S te hirdetted evangéliumod, annak, ki észreveszi.

Vagy csak képzelem, hogy töpörödött, barna levélgnom
innen lentről az a magzat-halom,

amit hajléktalanszürke esőkabátoddal eltakarsz?

Meglehet: nyomorult felöltőd alatt neked is
grúnezöld a lelked, mint a többinek.

Láthatnánk is, ha szemétszák szoknyád szélét kicsit felhajtánánk.

Csak sápadtabb zöld, tők hetessel agyonverve,
'hisz bunkó az adu ma.

Mégsem oda való vagy! Le veled!

Még álszemeket növesztve sem viselhető el szintetikus levél ered.

De az erő, mi odaköt – szorosan rácsavarva csuklód az ágra –
közelről alig, csak messze tőled oldható:
alant, a fák alatt futkosó fejekben.

Új őszt jött. Maréknyi lombod lehullni nem engedted viszont.

Halott csatatér körötte minden ág már,
de te őrzöd gyomrod be nem vett folliszát.

Bolond anakronista, ki jegyzed az időt,
annak ki lekéste a hullást, és sans rene-chance,
csak ázik naphosszat!

Kíntornád egyre tekered, és a testedből facsart
jógahídba bele nem pihensz, csak nagyritkán.

Ugye vágyod a megújulást, az új tavaszt?

Vagy inkább az elmaradt ős-telet,
mely hóval fődte volna be lepled,

és alatta a hervadó levelek szégyenét?

Mert annyira azért nem vagy időszerűtlen,
hogy sárgásbarnára ne cserélted volna alapszíned,
burkolt ifjúságod tompa zöldje után.

Csak meghalni nem tud előregedett csokrod,
ahogy megszületni is alig tudott.

NYÚJTÓZKODTÁL már lentről valami hosszú ízével,
hogy amnesztiát adj egy ilyen hülyének?

Én próbáltam (nem egyszer) elérni kolostori rácsuk,
de oly erős a fogadalmuk,

hogy nyúzott derekuk megnyúlt kínja elszakadt bár,
fejük mű sárkánya maradt mégis a zárda keresztfáján,
tovább fájni a létet.

És engem néztek hülyének,
mint ki szökött gyerekét próbálja
piszkavassal visszaédesgetni.

Más kölkit! Kiröppent, elhagyták, az utca nevelte.

Ahogy ezt a Theodorás palackot is,
amin az előbb majdnem átestem,
mikor lábujjhegyről ágaskodtam egy bottal,
hogymeghaladjam magasságom – hasztalan.

Csak beleszúrni tudtam, és üresjáratban félrerántani.

Hazafelé indulva vissza-visszanéztem a fakó rónába.

Roncs Noyémi integetett:

hiénává alázott leopárd lengett vissza rám.

Combja őzé, bordái keselyű tépte maradék.

Csúnyább volt, mint valaha. Lesütöttem a szemem: az emberiség
közös vétké nyomta vállam, minden lépésnél sajtóbb szíjjal.

Néhány Szentkirályi vagy Kékkúti
származék hevert még arrafelé a fűben.

Méretüknél fogva ezek lapítottan is képtelenek a lapításra,
ellentétben a felszedetlen, taposott akna sörös-dobozokkal,
melyek alattomos csótányok módjára kussolnak a fűcsomók közt,
és nem kotródnak menedékbe, még ha az ember odatoppant se.
Csak a hajlékhatatlanok áldott keze szedegeti őket szorgosan.

Gyorsan leléptem, de iszkolt utánam a gondolat.

A rosszul kitépett kullancs, a lerázhatatlan ügynök képe
rakott fészket bennem. Bogarastul beült a fejembe az egész fa.

De kiarboráltam velük: Később, sötétedés felé,
visszamentem a tethelyre,

és a maradék nájlont is kiöltem-csavartam
a hálásan sóhajtó, nyögdecselő fácska-csókjából.

Miként tettem? A címmagyarázat kitérője után következzem.

Fényes szellők hordaléka volt az első neved, és *Untig elégia egy fennakadt'* a második. Ami mégis megmaradt: kifeszített kötél-idegeiden a száradó háromszavas, a bátran táncoló, átlátszó kötőjeles, a legkisebb harmadik. Két karját az ázott koldus a-betű ahogy jobbra-balra kiterjeszti – középen mélyen meghajlik a zsinag – úgy egyensúlyoz át e förtelmes vándorcirkusz közepén a bohócfigura. A szemantika stabil stégéről a nihilizmus roskatag oázisába. De ahogy felszedem sátorfám, és zsákba dobom *fadarabjaim*, hogy elhagyjam aggodalmaim táborát, úgy mosódik el az egész kemping vendégmunkás témáival együtt. Exeunt! Away! *Fade a rabjaim*. Kifizettem az idomárt, szélnek eresztettem cigány zsonglőrjeim.

Tüskés szemöldökömbe hogy mikor akadt bele először egy vergődő nylon látványra úgy, hogy elszakadni onnan egyhamar nem tudott – nem emlékszem pontosan. Talán a 90-es évek derekán lehetett, nem tudnám megmondani. Előtte is láttam persze csúnya dolgokat, de savköpenyem talán könnyebben védekezett ellenük. Később sze-

membe, éhes képzeletembe és ízlésem kitinpáncélja alá fészkelte magát a magas-
tos–aljas kór, az érzékenység. Csak mikor érte nyúltam, és lefejtettem onnan az anya-
got, mielőtt örületbe fojtotta volna magasabb témákra éhes óráim, akkor szabadultam
meg a szeméttől. Kiirtottam, helyesebben kiírtam magamból a hulladékot. Amit még-
is meghagytam: csak egy tócsányi fekete yin/yang-pötty, egy le nem közölt, hízott vég-
jegyzet, egy transzcendens tintatartó – hogy belémárthassam karmom, ha még hány-
nom kell. Mert egyszerre nem tud magából mindent kiadni az ember.

* * *

Magányos mesterkedés egy közeli lomból hozott faszekrényre állva. Elkalandozások a
szemétszedés közepette. Járókelőben keltett komolyabb hullámok hiánya. Nem is na-
gyon járhatott arra senki. Szürkület felé hajlott, és amúgy se látták volna pontosan,
hogy mit csinál az ürge. Ha mégis voltak a környéken lomha kutyások, megfigyelhet-
ték, alulról hogyan emeli meg a „szedőt” nyolcvan centivel egy kidobott komód, és fe-
lülről milyen szolgálatot tesz „neki” egy rücskös bot.

A tákolmány kétségbeejtő billegése, és az egyensúly megmaradása mégis. Az első
bernáthegyi akciók forró, naiv hite, hogy csak néhány menetnyi csavarodás tartja ott
a légi rabokat, majd az eszmélés, hogy sokkal több. Régi kazettás magnók gyűrik be
olyan alattomosan a szalagot, még mielőtt a nyávogás elkezdődne. Aztán lehet vissza-
csévélni az orsóra kisujjal, vagy cerkával a hosszan leszaladt barna babralint.

Tanáctalan, pihenő pillanatok. Koronán keresztül eget vizslató távolba bámulás.
Zsiráfmagasságban a fatörzsbe vésett írás silabizálása: „a megelőzés fontosabb a szelek-
ti...” (szemek megdörzsölése), nem: „Tomi & Andi” egy megnyúlt szív szögesdrójtjával
körüölölve. Letörölhetetlen szakadás a pitvari ív görbületén, két óra magasságában.
Mégis hogy tartják magukat? Ki tudja?

Lándzsalelkű böködés fölfelé a bottal, kikerülni egy keresztbenőtt ágat. Tétova mé-
lázásban régi sláger dúdolása: „Just a castaway, a nylon lost at sea”... fennakadt egy
szűrős fán... save her loneliness „washed upon our shore”. Bag or bottle, all the shame:
a hundred billion message in a single bottle. I hope that someone gets my... (Police:
Message in a Bottle, 1979.)

Dolgozatjavítások kínjai és kacajai jönnek. Hogy miket képesek egyesek összehor-
dani, elérni, elérni! Kegyelempipák. Vörös nylonjaink hulláma és hiányjele. A pont-
határt még bottal se. Mások meg olyan szépek, hogy a szignónkat is félünk odabigy-
gyeszteni.

Ágaskodtam, és fogást kerestem az ágak közt. Aztán kutyaszarok közt hevert varázs-
pálcámmal először ügyetlenül, majd egészen ügyefogyottan, alig négyszáz szempillan-
tás alatt levezényeltem a kontrafászlizást.

Közben, csodálatos módon, nem bírtam ellenállni annak a természetes kíváncsiság-
nak, mely a titokfejtés alatt egyszer csak totálisan ellepett. Az összpontosítás annyira
behálózott, hogy kilökte elméből mindazt az undort, mely általában a mások mocs-
kában való kényszermunkás túrást kíséri. Igen, még élveztem is az aprólékos kicsoma-
golását az avított holminak, a szélcsendben szinte készségesnek tűnő együttműködését
az elítéltnek, ahogy szedegettük össze (vissza) rég leadott cuccait szabadulása küszöbén.
Tekergettem hátrafelé az évgyűrűkké nem aszalódott hó- meg hétgyűrűket, és eszelős
mosolyt csalt arcomra a fokozatokban feltárulkozó csoda: a szél és a faág belső öntör-
vénye: a szabályszerűség, hogy ugyanaz a szél vissza nem, csak mindig még jobban rá-
tekeri áldozata nyakára a fojtógyűrűket. És hogy mennyi van belőlük, a 360 fokos me-

netekből, és hogy mennyire nem esetleges, hanem céltudatos tervezőmunkának lát-szik ez a devil-design-os díszítgetés; hogy milyen előzékenyen képes nyúlni az anyag, hogy még több átfordulást tegyen lehetővé.

A kötöttfogású módszertan bugyraiba beavatottak tudják: nem olyan egyszerű dolgot írok le túlbonyolítva, mint mondjuk, mutatóujjra pörgetni egy nyakláncot, meg vissza. Az a fajta egyszerűség inkább az olyan „ördögszekerek” megakasztására jellemző, melyek rögtön leszedhetőek, vagy legalábbis elég hamar ahhoz, hogy vészesen be ne ágyazódhassanak. Vagy még inkább a szélnek nem eresztettek; sőt: a meg sem vett vagy el nem fogadott nylonzacskókra! A rákléptekben való „nejlon-hátrálgattatást” viszont más fából faragták. Nézd a csavaranyát, melyen a nehéz hozzáférés miatt csak két részletben tudunk mindig egy-egy menetnyit húzni vagy oldani. Ilyenkor mindig el kell vennünk a villáskulcsot ütközéskor, és másik fogást keresni, hogy befejezzük az ívet. Ágas-bogas műhelyünkben, fenn a fakoronában, akad elég ütköző, bárki láthatja. És a megkapaszkodás sem sima ágon kezdődik. Valami kiálló, tüskés részbe akad bele először a vírus. Ezt a cél előtti megtorpanás utolsó sárkányát is le kell valahogy győznünk. Nehogy ott maradjon a vicsorgó méregfog. Nem baj, ha szétszakad. Végző erőfeszítés-sel, bravúrosan forgatva a kötőtűt a gallyak közt, eloldozzuk karmánk a karomtól, és bokaficam nélkül leugrunk a számlólyról.

Ormóttan szörnyünk zsigereibe ekkor más szögből is belelátva nem ritka felfedezést tehetünk: volt esők sárga nyála luczog benne itt-ott. Vagy haláltusában kifolyt vérsavó, esetleg saját verítékünk a hűlő vérű neylon mélyén. A fene tudja. A döglött sár kány mindkét részét összegyűrjük, hogy kétes szabadulása után rögtön a kukába ítéljük. Milyen ártalmatlan, veszélytelen így, izolálva! A tömegeből kiragadott csirkefogó ártatlan bámulása és védekezése, csavarodása az ember ujjára, hogy nem tehet róla.

Botot a szomszédos bokor tövébe; vällizmok lerázása.
Csuklón esett karcolás lenyalása, és
az elgémberedett nyak köröztetése
a folytonos felfelé nézést követően.
Az emelvény visszacipelése a szemét melletti lomba.
Kéztörlés zsebkendőbe. Hazaút külvárosban.

Nem volt annyira nehéz, de valami mégis letaglóz.
Az emlékek ideiglenes tompulása; élenkülésük
csak hosszú kialvás után majd.
Lófráznak még főmben a fogyó gondolatok,
Kihagynak fogaskerekeim.
Jaques, sans everything.
Flaw-ful foltjai a fáknak.
Ágyba csavarodni tépett lelkeimmel.
Megszabadulni a furcsa sáltól.
Valami megkönnyebbülésfélét azért bizonyára
érezhettem átvérezni a fáradtság
ama szürke gézzel tekert esti óráján,
ahogy vonszolódtam hazafelé.
A büszkeség nem jó szó ide, és a szájalom se pontos.
Talán a homokzsákot cipelő, árvízújtott fásultság a legfakóbb jelző,
mellyel méltán hazakísérhetem ezt a hosszúra nyúlt részt.

Hetekre rá, egy másik fánál, kísérletes hasonlósággal ugyanez lejátszódott volna, ha idejében nem katapultálok a jelenetből. Felébredtem. Vagy félreébredtem. Megtörténik persze azóta is, hogy tétován, olykor lehajolok egy-egy bokor tövébe sodródott termékért, de nem viszem túlzásba. Nem vagyok örült, sem szálnalmas jótét lélek! Egyetlen koldusnak még csak-csak dob az ember, de ha rajzanak rá, lehetetlen derékkal bírni. Valamelyik másik pseudo-parkon vágtam át, tehát, és a gyepen szorgos-laza szemétszedegetésbe kezdtem. Könnyű hátításkám nem volt akadály; munkából vagy suliból tértem haza, esetleg egy szűkös vásárlásból, vagy épp odafelé bármelyikre – mindegy. Kivágtam vagy hét *Smith*-t a gyűjtőbe, s már úgy tűnt, egész tűrhetővé tisztul a kép, mikor a *mátrix* hajlatán, távolabbi bokrok mögül előtűnt még vagy másik négy-öt.

(Betelt az a színes, szelektív konténer, onnan szökhettek a lapítatlanok. Egy kis jóindulattal feltételezhető, hogy olyanok rakták mellé, akik amúgy próbálnának lépést tartani – és nem kritikát, hanem dicséretet érdemelnének. Akik visszaváltós üvegekkel is vállalnák újra a rögzösebb utat.)

Nem folytattam a szociekolást, inkább próbáltam elhúzni a csíkot, mentem tovább utamon. Az előző neylon-szintér közelében ballagtam már – tébolyult vicceken nem rágódva, napi feladatokra koncentráva, posványon átnézve – de csak rátévedt a két szemem arra a gallybarekdt kicsiny vércsére, mely ott lengedezett és károgott az ágon. Ózgida lett újra a kis sete-suta. Abban a magasságban, ahova pesszimista, por-bound ember csak ritka perceiben emeli föl a tekintetét. De nekem a képembe törölte a látványt a táj. Hogy bőrkeményedés nőjön már végre kényes ízemre.

Nem, nem fulladok belétek! Nagyot rúgtam egy ottrekedt aquadóra pille palijába, majd megbántam rögtön: hogy elszakítottam őt open cella-társától. Hisz' mióta ide-dobta-fújta őket a végzet, beszélgettek egymással. A ravaszdi szentkirályi (itt lenn), és a hollóvajszín neyszutyok (ott fönn):

- Te miért ülsz?
- Dezertáltam. Üveg voltam, öncsalásból szemét lettem, nyomorult.
- Én textil voltam. Neymand lettem. Fellebbeztem ide a fára.

Lyukasra tépett szájukon több seb már nem eshetett. Eltaposva visszarúgtam, ott hagytam. Talán nem árt a Minimal Art. Díjnyertes 'királyunk vissza nem váltható. Mások által eldobott, bűnhődő palackok, voltak ott még vagy... temérdekel, megyek tovább, nem állhatok le mindig transzírozni és gyűjtögetni. Zajártalom elég, ha otthon ér, és talpam prése vezeklő roskatag. Zúg a fejem, el innen!

Most ki rabja kinek? A fa a börtönőr, vagy ő az,
aki ül a forrasztó ónnál silányabb,
bár ötvözetben annál tartósabb béklyó alatt?
Saját ketrecem-e mindkettő, vagy idomárjuk, ki alant halad,
s szabadon otthagynak átgyúrt-témájú poklukat, ha akarja,
én vagyok-e egymagam?

Ó nem! Ne hidd, te félig berántott lelkű
Olvasó, hogy menekülhetsz, és hogy
független mozdulattal félredobhatod
az ujjaid közt már neylonná lett, izzadó lapot:
Fogd az ostort, várakozz itt lenn;
én eltűntem, hív még egyszer

a torony, s fönn a rejtelem.
Majd csettints, ha elég e témából,
s leráznád, mi csahol itt szüntelen!

Ó nézd, ahogy húszcentis ujjaim,
mint nejlonszíkok kulcsolják át az összes vasrácsot,
és rázom a betonba ágyazott, mozdulatlan világot!
És nézd, ahogy eltűnök, falon át, akárhogy,
s az otthagyt szalagok
– kar nélkül, hullámba lengve –
hogy rázzák még tovább az If-vastag vasrácsot!
Rozsdás csövekre tekeredő, megtépett scarecrow.
Szalmás rokonát csúfoló, rongyos és ijesztő.

Lentről, a partról, hol rökönnyödben állsz,
kivehetők lassan a csík-replikák:
százhuszá dúsult közben a hasadó urán,
az ablakba tett, lobogó líra-sírám.
Megszöktem magamtól, s tőletek is prizony;
tépett gyíkfarkú csuklóm egy kesztyűbe dugom,
míg ki nem gyógyul belőle a houdini-s iszony.
Ennyi keresztet vinni nem tudok, lerakom.
Integess addig a börtön ablakából incselkedő rojtoknak,
hova a riadt lobogástól most nem száll se galamb, se drótposta.
Message delivered, addressee ignota.

Ó, telt kukák férhetetlen kazla,
mily sok bennetek a taposatlan palack!
A térfogat bohócot csinált minden fölös
flancból, és szájtáti röhögő népet
minden csukhatatlan vicsorgó konténerből is.
Hol nincs helye már a cafatra ismételt kérdésnek,
sem a rozsdásra nyálazott válasz
nem fér meg pizza-kartonok lapos közhelye közt,
ott dagadtabb dobozok is vannak üreges belsővel,
mert tovább használni vevőtök nem tudott.
Ide fért volna meghajszolt barátunk,
a maréknyi összsúlyú neylonely polimű,
(és, kivel szóba állt, Misery, a minire tett mineral ikon,
a gyűjtőt kerülő, reccs-telen bitang)
ha lett volna szíve az itt lakó nyájnak,
az autó-fuldokló, parkoló-polgárnak,
hogy begyűjtse otthon, mi apró és babrálós.
De betelt már minden, és elfújta a szél – hazudjuk,
mert nem ezen múlik, hogy a szökevény kószál, és
fáradtra ragad egy útjába álló, s hozzá
sívarális karokkal undorodva ragaszkodó Árbócon!

Kalózhajó! Felségjelzésed alávaló:
 ahogy a szemüregek helyén kirepedtél,
 ahogy az ágak keresztbenőttek és
 lábszárcsontokká lettek boszorka szoknyád alatt,
 ahogy koponyád sikolt, ha a lég beléd kap,
 és Munch szünidei matinévé lesz vicsorgó pofád közt.
 Orrod helyén bohóclabda virít? Nem: az áruház szlogenje
 sért és hajózik dagadó vitorlával ott, parttalan.
 Hiszen tépsz te, még ha gyökér-horgonyzottan állsz is, Tearia!
 S az embertenger is tép alattad,
 húsz ökölbe szorult csomóval gyomrában halad,
 míg ide-oda forgatja kormánykereked az áramlat.
 De nem a hajó az, hanem a képzetek,
 a kalózok azok, kik le-leugrálnak róla,
 és megcsákyázzák békés óráim, s otthonom.
 Magukkal rántanak, gyomszintre térdelek,
 szerte-szét hevernek, úszva, lebegve,
 átlátszó roncsok a hullámzó porban
 a fűben fuldoklom rajtatok keresztül láthatod
 szétozlik a nyelvtan is roncs őrlőim alatt, hiába csapkodom.

* * *

Miért e dzsungel, hol gondolatim görbült-csőrű ragadzója
 csak cserjeszinten rakhat fészket, és a szirtre sose nézhet?
 Miért, hogy az ihlet bennem csak ganajtúró bogár, mely kizárólag
 hulladéktémákból kaparhatja össze elaprózai botladozásait?
 Miért e gravitáció, melynél lejjebb a szar sem eshet,
 és hímzőfonálhoz szokott varrótúvel,
 Kárpát-szívű sólyomszemmel,
 nevem csak ürülékbe vésethetem?
 Ó, szépség szemete, szemetem szépsége,
 mások szemetének szívfacsaró szépsége!

Szárnyalnék, de csorbult fesztáv béklyózza karmábfúlt testem.
 Szárnyalnék, de ez csak sorrow-nyalás itt lenn.
 Andok-faló lapockám kiterjeszteném, bár
 ne lenne oly szűk e mocskos tisztás! Mert
 rozsdabarna tollam széle balról üres tintapatronba robban,
 jobbról szórólaptartó kéz és hullámtörés korlátozza.
 Elrugaszkodnom sincs miről, hacsak e rakás sorrow-hill nem
 túrható össze aljas Alpokká, trágár Tátrává, melyről sűrűn
 könyökcsapkodva, és karmommal agyaghagyottan,
 egy kiálló, villámsújtott facsonkra juthatok amottan,
 hol a liánból kócosan kibújít arcoddal – kék ég –
 látszol, s lasszót dobsz páradús foglyodnak.

(2004 09 19 – 2007)

Imreh András

ÓVODA

Minek maradna bent? Ha nem szereti,
ha jönne haza már ebéd után,
ha reggel különben is megígértük?
Minek feküdjön egy idegen ágyon,
nyitott szemmel a vasszekrény előtt,
két leszámolhatatlan fekete
báránycájával – veled és velem?
Hogy úgy éljen, ahogy a többiek?
Hogy szabad maradjon a délutánom?
Hogy uzsonnázzon, ha már befizettük?
Nem, én érte megyek, hazahozom,
a zebrán csak fehér csíkokra lépünk,
megkérdzem, hogy mi volt az ebéd,
ha nem tudja, azt mondom: „persze, rég volt”,
itthon együtt meghámozunk egy almát,
lefektetem és olvasok neki
(a Findusz karácsonyát, nyolcvanadszor),
és ha képhez érek, megmutatom,
és ha elalszik, kisettenkedem,
vagy tíz percre mellékucorodom,
a feje mellé teszem a fejem,
és egy óra múlva együtt kelünk fel.
Mit számít, ha közép- vagy hosszútávon
minden rossz lesz, ha most minden nagyon jó?

LÉGGÖMBÖK HÉLIUMMAL

Gumicukorszínű csokor.
Ebéd előtt
letettük őket a plafonra.

Aztán szüret,
ha elég hosszú volt a száruk.
A kicsik néha székre álltak.

Én fejre álltam volna inkább,
hogy közelebb kerüljek,
ha a madzaghoz nem is, a léggömb lényegéhez.

Odabent
oly jámborak, olyan magukba fordulóak:
terhes lányok, csücsöri köldökükkel,

elhúzódnak a szűrős
kaktuszoktól. Ha lépcső van a házban,
felsomfordálnak a legfelső emeletre.

De kint a kertben,
mint a vérszagot kapott véredek,
hiába is kötöttük a csuklónkra a pórázt,

éreztük, úrrá lesz rajtuk a légszomj,
a súlytalanság eufóriája,
és mi is légszomjasan fuldokoltunk,

mint egy felhőkarcoló tetején,
mert máris indultak volna zuhanni
a kék betonba.

Ágai Ágnes

ÁTVÁLTOZÁSOK

Tegnap szerteágaztam. Szerte.
Voltam hangfoszlány,
mely óvatlanul a fülbe mászik,
és ott éteri dallammá magaslik.
Voltam faág,
dús, ernyős lombozattal,
gyökeret eresztettem a földben, széttárt
ujjakkal kapaszkodtam, ráhálóztam magam,
és befontam.
Voltam illat,
kesernyés, finom, tovaszálló,
szipákoló orrok gyönyöre, eloszlottam a légben,
keveredtem holmi közönséges szagokkal,
és senki nem ismerte fel hajdani énem.

Voltam becéző szó,
puha, odabújó, sustorgó simogatás,
a nyelv játéka, perdülő tánca, ritmusa, íze.
Voltam csapadéknak nevezett lé,
pihe formájú hó, darává lazult nedvesség,
majd esőbe fordultam, ráhullottam a házak tetejére,
az utak hátára, és tocsogóvá tettem a földet.
Voltam jármű,
nehézkés testű, lihegő, fujtató
fémállat, melyet betuszkolnak az ól-garázsba,
miután gyomrát teletöltötték folyadékkal.
Voltam ember formájú ember,
aki önmagával bíbelődik,
titkokat fejt, műveleteket végez, szeret- és kezik,
faggatja a világot, amiről azt hiszi, számára készült,
és feleletet keres a szénakazalban.

DRÁMA

Előhívlak. Előidézlek.
Alakod szétfutó szálait egybegyűjtöm.
Csokorba foglak.
Színeidre bontlak.
Hulló szirmaid megtapasztom.
Testté gyúrlak.
Emberré lehellek.
Szavakat pergetek ajkaidra.
Szemedbe fényt sugározok.
Érzések áramkörébe kötlek.
Ideghuzalokba csavarlak.
Belemerítelek a térbe.
Síkok keresztmetszetébe húzlak.
Tájképet rajzolok köréd.
Nyüzsgő lényekkel ütköztetlek.
Visszateremtelek.
Mozdítalak.
Nézlek.
Magamévá gyúrlak.
Megöllek.

Bolgár Dániel

MELYIK A RENDSZERVÁLTÓ NEMZEDÉK?

A „Gazdálkodj okosan!” és a ’80-as évek gyermekei

I. Néhány ötlet egy másfajta játéktörténethez

E dolgozat problémafelvetése nem mondható egészen szokatlannak. Arra tesz tudni-illik kísérletet, hogy történeti érdeklődéssel tekintsen be egy társas, azon belül is táblás, még közelebbről pedig egy – meglehetősen pontatlansággal – gazdálkodásinak nevezhető játék és a társadalom (értsd: a játékon kívüli valóság egésze, a külvilág, de akár azt is mondhatjuk, hogy a kulturális kontextus) viszonyába. A *GAZDÁLKODJ OKOSAN!*-ba rejtett történelem néhány kérdését fogjuk feszegetni. Nem elsőként és vélhetőleg nem is utoljára. Úgy hiszem azonban, hogy legalábbis a történettudományban unikálisnak számít az a cél, amiért a szobatudós körülnézett a szobájában, vagyis amiért tulajdonképpen a *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* felé fordult a figyelmem: meg kívánom mutatni a gyerekek történelemalakító szerepét (és ezzel a sajátomét is) a magyarországi rendszerváltásban.

I. 1. Ok vagy okozat

Attól, hogy – legalábbis a régimódi művelődéstörténet (vagyis egy afféle „érdekeségtörténet”) körein kívül – bevettnek számít a játékokat nem önmagukban vizsgálni, még nem magától értetődő, hogy a társadalom és a játék közötti átjárás milyen vagy főként milyen irányú. Két szélsőséges átjárási lehetőség képzelhető el. Az első szerint, amelyiket többnyire a szociologikus vagy történeti megközelítésekben érhetjük tetten, a játék „tükrözi” a társadalom viszonyait, azaz a külső valóság a meghatározó, és a játék csak ennek származéka.¹ A második, pedagógiai érdeklődésű vizsgálatokra jellemző felfogás viszont nem törődik azzal, hogy milyen forrásokból táplálkoztak a játék megalkotói. Annál inkább figyel egy ilyen kutatás arra, hogy a játék a társadalmi szereplők, azok közül is különösen az ifjúkorúak kezébe kerülve átalakítja a társadalmat. A játék tehát nem okozat, hanem ok, a társadalmat befolyásoló tényező: a társadalmi viselkedésmódok eszerint a játékhasználat során (is) elsajátított viselkedésmódok.²

Az első szélsőséges felfogás könnyen cáfolható, ha tekintetbe vesszük, hogy a játék és a való élet között mindig kell legyen valamilyen különbség, hiszen éppen ettől érdekes és (remélhetőleg) jó játszani. A játék lényegétől az utánzás mellett elválaszthatatlan a valóságból kivonulás is. A második feltevés érvénye sem tartható sokáig. Jelen sorok *GAZDÁLKODJ OKOSAN!*-on, tehát – mint az eddigi vizsgálatok kimutatták – egyfajta sajátos, kádárista fogyasztói kultúrán felnőtt írója e körülmény ellenére egészen jól beilleszkedett a posztkádári fogyasztói kultúrába, és – emlékei szerint, valamint játékél-

¹ Ennek példája Moskovszky Éva: *JÁTÉK ÉS VILÁGKÉP. Forrás*, 1985/10. 3–14. és Haider Edit: A „LIBAJÁTÉK”. *JEGYZETEK EGY TÁRSASJÁTÉK SZÜLETÉSÉRŐL. Forrás*, 1985/10. 24–27.

² Van egy ilyen vonulata is Hammer Ferenc: *LÉPJ ELŐRE EGY MEZŐT! A GAZDÁLKODJ OKOSAN! ÉS A MONOPOLY VILÁGKÉPÉRŐL, Café Babel*, 1997/23. 51–61.-nek, de ez a megfontolás áll a számítógépes játékokban ábrázolt erőszak miatt érzett aggodalom mögött is.

ményei ellenére – soha semmit sem tett előbbi fennmaradásáért. Ráadásul úgy tűnik, ezzel még elég sokan vagyunk így.

Nézetem szerint sokkal használhatóbb megközelítéshez juthatunk, ha bevezetjük vizsgálatunkba a – különben kissé ódivatúnak hangzó – üzenet terminust, és ezzel a két radikális álláspontot összeegyeztetjük. A GAZDÁLKODJ OKOSAN! társadalomrajzát vizsgálván Váczi Mária a fogalmat a következőképp definiálja: ez „*alatt lényegében az adott társadalom által helyesnek vélt gondolkodási és magatartási minták összességét értjük. Elsajátításuk a szocializáció során valósul meg, és ebben a tanulási folyamatban kiütemezett helye van a játéknak*”.³ Azaz a társadalom létrehozó játékokat a maga (idealizált) képére, üzenetet küld arról, hogy mi a helyes és mi nem az, ám az így létrejött játék maga is visszahat a társadalomra oly módon, hogy a használó viselkedését ki- és átalakítja. Voltaképpen tehát a tanítás/tanulás keretében válik elválaszthatatlanná a két hatás, melyben a játék a minta közvetítőjének szerepét játssza.

I. 2. Befogadás és emlékezet

Mindazonáltal az üzenet fogalma egyéb asszociációkat is lehetővé tesz, sőt megköveteli, hogy túllépjünk az előbbi, játék és külvilág közötti függvényszerű (ámbar mindkét irányban értelmezhető) meghatározottságon, helyet biztosítsunk bizonyos eltérítő tényezőknél. A játék üzenetszerűsége egyfelől lehetővé teszi, hogy szöveggént közöljük meg, másfelől – és előbbivel szoros összefüggésben – szembekerülünk a recepció problémájával. Nem szükségszerű ugyanis, hogy a játékos az üzenetet „meghallgassa”, és életét aszerint alakítsa. Szabad akarata valamelyest mindenképp érvényesül. Az üzenetet és az ennek befogadása során létrejövő anomáliákat tehát egyszerre kell a vizsgálat középpontjába helyezni.

Ha pedig így áll, akkor e tekintetben van miért elmarasztalnunk a szóban forgó játékot analizáló korábbi írásokat: ezek (és általában a játéktörténeti dolgozatok) szerzőinek figyelmét az üzenet meghallgatása/meg nem hallgatása, tehát a játékos szabadsága egyáltalán nem keltette fel. Azt állítom tehát, hogy a szakirodalom igencsak sterilen kezeli tárgyát, az elemzés külsőleges, mert ugyan alaposan kibontják a játék menetének (társadalmi) jelentését, de ezt pusztán a játékszabályra alapozzák annyira, hogy sokszor még a „textus” olyan nyilvánvaló elemeiről is megelégedeznek, mint maga a játéktábla. A kiút magától értetődik: nem elégedhetünk meg azzal, mit ír a szabályzat, de még azzal sem, mi van a táblán, minket az is izgat, hogy miként, milyen szabályok és értékek szerint *játsoztak* a játékosok, hogy a használat és a készítői szándék között miféle különbségek vannak, és mik ezeknek a következményei.⁴

Persze adódik egy nyilvánvaló nehézség, tudniillik, hogy a játékosok rendszerint semmi nyomot nem hagynak arról, miképp is használták a játékszert – leszámítva az annak anyagi mivoltában bekövetkező változásokat. Ezt a nehézséget egészen „történésietlen” módon kívánom kiküszöbölni. Mert míg a historikus logikában a – különben a józan észnek nyílegyenesen ellentmondó – „tudom, mert nem voltam ott” felfogás az irányadó, addig itt a „tudom, mert ott voltam” retorikát kívánom érvényesíteni. A játék tu-

³ Váczi Mária: GAZDÁLKODJ OKOSAN! A TÁBLÁS JÁTÉKOK TÁRSADALMI ÜZENETE. *Magyar Iparművészet*, 1995/ 5–6. 63.

⁴ Hammer Ferenc (i. m. 51–52.) a játék „*akkulturalizációs erőpróba*” jellege mellett a játékos szabályalakító/alkotó szerepét is hangsúlyozza, ám empirikus vizsgálódásában ezt a szempontot már nem érvényesíti. Leginkább Dancsi Katalin–Kondorosi Noémi: GAZDÁLKODJ OKOSAN! A KÉSŐ KÁDÁR-RENDSZER MODELLEZÉSE (Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtára, 1998, TDK-dolgozat, kézirat, 5–10.) tudomásom szerint kéziratban maradt dolgozata van figyelemmel a játék befogadására. A GAZDÁLKODJ OKOSAN! szakirodalmának e különösen izgalmas darabja többek között egy 1997-ben egyetemista résztvevőkkel lefolytatott játszma leírását adja.

lajdonképpen menetére vonatkozó megállapításaimat tehát saját játékos tapasztalataimra alapozom,⁵ ezáltal az elemzői szerep mellett nemcsak egyszerűen résztvevő, hanem – többnyire rejtőzködő formában – emlékező is leszek.⁶

I. 3. A politizáló gyerek

Felhívom a figyelmet arra, hogy főszereplőnknek van egy további fontos tulajdonsága: hajlatlan kora. Gyerek, vagyis az élőlények egy olyan halmazába tartozik, amelynek „rendesen” nincs helye a történelemben, hasonlóan például az állatokhoz vagy a növényekhez (a növényekről és gombákról már nem is beszélek). Egy ideje szerencsére jelentősen változott a helyzet, különösen a nők esetében, és mostanra már a gyermeki állapot sem természeti konstans, azaz történelem nélküli adottság. Arról azonban ma sincs szó, hogy a gyerekeknek bármi közük lenne a régivágású történelemhez, azaz a politikához. Úgy szokás tenni, mintha a politikából való jogi kirekesztettségük együtt járna a közügyektől való tényleges távolmaradásukkal.

Ettől már jó ideje egészen eltérő a gyermeki állapot felfogása a gyermekkor (új) szociológiájában. A gyermekség e társadalomtudósok számára társadalmi konstrukció, és ebből következően a gyermek nem egyszerűen potenciális felnőtt, akinek csak jövője van, hanem az egyik (több tekintetben jogfosztott) kisebbség tagja. A gyerek immár egyrészt saját jogán érdemes figyelemre, másrészt az őt körülvevő társadalmat nemcsak elszenvedi, hanem teremti is, kompetenciával bír.⁷

Tanulmányommal igyekszem bevonni e nézőpontot a történetírásba, és ennek megfelelően a hagyományosan politikamentesnek gondolt játékfogalom – mivel üzenetet közvetít – munkámban nagyon is politikával telítettként tűnik fel, tetejébe pedig a játszó gyermek – a befogadás középpontba állítása folytán – a játék alkotó használojaként, azaz politikailag aktívként. Ez a tanulmány azt a feladatot vállalja, hogy megmutassa: a gyerek politizáló lény (csak persze nem országgyűlési beszédekkel, tüntetésekkel vagy napilapok vezércikkeivel politizál), és nem nevetséges az ő szerepüket vizsgálni mondjuk a rendszerváltásban. A nyolcvanas években született gyermekekre sem érdemes azal a féltéssel vegyített lenézéssel tekinteni, mint amit a „ti már szerencsére megúsztatok a diktatúrát” mondat fejez ki, mert a kiskorúak éppúgy egyszerre kollaboránsok és ellenállók, mint a nagyok. A politikailag aktív *GAZDÁLKODJ OKOSAN!*-ozó gyermek képzele így jelen esetben abban segíthet, hogy végre szembeszálljunk a rendszerváltás népszerű (értsd: közismert, nem pedig közkedvelt) beszélmódjával, amely kizárólag a (magasértelmiségi, budapesti és hímnemű) felnőtteknek biztosítja a diktatúrától való szenvetés és a diktatúra feletti diadalmaskodás dicsőségét.⁸ Természetesen régóta komoly vita folyik arról, hogy a tipikus rendszerváltóra középkorúként vagy fiatal felnőttként

⁵ Így hát az alcímbe foglalt durva általánosítást („a ’80-as évek gyermekei”) csakis provokatív szándékom teszi indokolttá.

⁶ Persze miközben azt ígérem, hogy történelmesítem az emlékezetem, legalább annyira vagy még inkább (mai) történelemképemet emlékeztetem.

⁷ Chris Jenks: *CHILDHOOD*. Routledge, 1996. Különösen 50–51.; Chris Jenks: INTRODUCTION: CONSTITUTING THE CHILD. In: *THE SOCIOLOGY OF CHILDHOOD. ESSENTIAL READINGS*. Chris Jenks (ed.), Gregg Revivals, 1992. 9–24.; Golnhofér Erzsébet–Szabolcs Éva: A GYERMEKKOR KUTATÁSA ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN. *Műhely*, 1999/5–6. 175., 177–178.; Golnhofér Erzsébet–Szabolcs Éva: GYERMEKKOR: NÉZŐPONTOK, NARRATÍVÁK. Eötvös József, 2005. 38–66.

⁸ Ezt az elbeszélést tökéletesen reprodukálja Romsics Ignác: *VOLT EGYSZER EGY RENDSZERVÁLTÁS (Rubicon, 2003)* szövege és benne Prohászka Imre fotói úgyszintén, hiszen világosan elválaszt egymástól két csoportot: az egyik csinálta a rendszerváltást, a másikkal viszont csak megtörtént. A gyerekek még az utóbbiba sem igen fértek bele.

emlékezzünk-e, de hogy felnőtt volt, afelől senkinek sem volt kétsége mindeddig. Ebben az írásban a gyerekek döntik meg az ancien regime-et, még hozzá a játék közegében. A cél persze nem az ismeretes történet hamisságának bizonyítása, hanem hogy belássuk: másként is el lehet mesélni.

II. A játék

A következőkben ezeket az ötleteket a GAZDÁLKODJ OKOSAN!-nak a Minerva Kiadó gondozásában 1984-ben megjelent változatán próbálom ki. Felhívom a figyelmet, hogy ez a kiadás sokszor lényegi elemeiben is különbözik a Szokolczi Attila által elemzett hasonló című, '60-as években keletkezett játéktól. Már csak azért is az újabb változat elemzése tűnt célszerűnek, mert jómagam pontosan ezzel a játékkal töltöttem tíz-egynéhány éve a vasárnap reggeleket.⁹

Mindenekelőtt foglaljuk össze, mossuk egybe mindazt, amit az eddigi, jórészt összehasonlító perspektívájú, különben igen érdekesítő olvasmányokat kínáló társadalomtudományos szakirodalom erről a játékszerről kiderített. Mindenekelőtt e vizsgálatok egyezményesen a kádárizmus játékbeli megnyilvánulásaként tekintenek a szóban forgó termékre. Ezt a következő főbb tulajdonságok felsorolásával támasztják alá: versengéstől és együttműködéstől mentes játékmenet; a szerencsétől erősen, de az egyéni érdemtől alig függő kényelem, életszínvonal, egyéni boldogulás középpontba állítása; ugyanakkor a döntési lehetőségek csekélyisége; (szocialista) erkölcsnemesítő, nevelő és oktató jelleg, végül lényeges vonás – elsősorban a MONOPOLY-hoz képest – az, hogy ugyan a magánjellegű és a nyilvános itt is élesen elválik egymástól, de a játéktérre a MONOPOLY-val ellentétben éppen az intim szféra kerül fel.¹⁰

Ha jobban megfigyeljük a felsorolt eredményeket, látni fogjuk, hogy egy ponton némi ellentmondást hordoznak magukban, tudniillik kérdéses, mi módon lehet összeegyeztetni az anyagi gyarapodás akarását a szocialista etika szerinti nevelkedés elvárásával. Az alábbiakban ettől az ellentmondástól indulva próbálom megragadni a játékban rejülő történelmet.

II. 1. A játékos identitása

Hogyan érvényesítsük a recepció szempontját a vizsgálódás során, azaz hogyan foglalkozunk a „szöveg” helyett magukkal a „szöveg” kihívásaira adott válaszokkal? A befogadás problémáját alighanem az új(abb) kultúrtörténet egyik jelentős kutatási iránya, az olvasástörténet hozta be a történelmi köztudatba. Az olvasástörténet voltaképp a pusztá könyvtörténettel szembeni elégedetlenségből veszi eredetét, mely mindenekelőtt a szövegek elterjedését vizsgálta, és ilyenformán azt már nem tekintette problémának, hogyan jut be a szöveg az olvasó fejébe. Csakhogy nem tudott elszámolni azokkal az empirikus adatokkal, melyek arra utaltak, hogy az olvasott szöveg és az olvasó kultúrája között nem függvényszerű a kapcsolat. Nagyon különböző emberek polcán

⁹ Mindazonáltal néhány esetben, amikor rászorultam, az 1960-as évekbeli kiadáshoz fordultam, melynek egy példányát kiváló barátom, Papp Gábor engedte át nekem. Köszönet érte! Az igazán érdekes persze az lenne, ha az ő viselkedését boncolgatnánk abból a szempontból, hogy miféle anakronizmusok lelhetők benne amiatt, hogy az 1980-as években egy megelőző generáció játékszerén nőtt fel.

¹⁰ Szokolczi Attila: TÖRTÉNELMI JÁTÉK-MŰLT. *Beszélő*, 1997/6. 109–116.; Szokolczi Attila: KORSZAKOK JÁTÉKAI, JÁTÉK A KORSZAKOKKAL. „TELJESÍTSD A TERVET!”; „GAZDÁLKODJ OKOSAN!” *História*, 1997/5–6. 64–66.; Váczi Mária: i. m.; Dancsi Katalin–Kondorosi Noémi: i. m.; Hammer Ferenc: i. m.

sokszor azonos szövegek voltak fellelhetők, ráadásul láthatólag ugyanazon könyvek megvásárlása még az idő múlásával sem tette azonosná kultúrájukat.¹¹ Logikusan következik mindebből (különösen akkor, ha van honnan, tudniillik a recepcióesztétikától kölcsönözni): a szöveg önmagában nem ad kulcsot ahhoz, hogy miként interpretálták. Az olvasás elválasztandó a könyvtől, pontosabban a tényleges olvasó az implícittől, és a (szöveghez képest) külső tényezőkben kell keresni az anomália okát, nevezetesen az olvasó szabadságában, valamint olyan kényszerekben, mint a könyv formai jegyei, a kiadói stratégiák stb.¹² Helyes reakció erre a felismerésre az olvasástörténetről, hogy az olvasás gyakorlatát rendszerint az olvasási módokon, technikákon keresztül közelíti meg.¹³ Am ugyanilyen helyes lenne, mégis egészen ritkán fordul elő (kivételesen ez alól Carlo Ginzburg elemzése Menocchióról),¹⁴ hogy nem az iránt érdeklődnek, mi módon olvasták a szöveget, hanem egészen konkrétan az iránt, mit olvastak ki a szövegből, milyen képzet keletkezett elméjükben. Nyilván azért is hiányzik többnyire ez a szempont, mert az olvasók túl kevés nyomot hagytak maguk mögött arról, mit értettek olvasmányukon. Am a mi esetünkben még – úgy-ahogy – él az „olvasó”, úgyhogy itt az alkalom, hogy magukkal a „szöveg” kihívásaira adott válaszokkal foglalkozzunk.

Ehhez azonban célszerűbbnek tűnik a kultúrtörténet helyett közvetlenül az irodalomtudománytól, nevezetesen Umberto Ecótól kölcsönvenni alapfogalmainkat, lévén ezek egyrészt elegánsabbak, másrészt alkalmasabbak egy társasjáték vizsgálatához. A Mintaszerző és empirikus szerző, a Mintaolvasó és empirikus olvasó fogalmi négyeséről van szó, melyek közül nekünk az utóbbi kettőre lesz szükségünk.¹⁵ A Mintaolvasó az, aki maradéktalanul követi a szöveg utasításait, érti a szöveget, azaz az üzenet teljes egészében eljut hozzá. Nem hasonlít azonban rá az empirikus olvasó, aki nem feltétlenül ismeri fel és követi az utasításokat, nem érti, hanem használja a szöveget, így az az üzenet, ami eljut hozzá, könnyen eltérülhet az „eredetitől”, esetleg nem is emlékeztet arra.¹⁶ Nekünk eszerint azt kell megkérdeznünk, milyen viszonyban áll a **GAZDÁLKODJ OKOSAN!** mintajátékosa az empirikus játékosal. Am elvileg ezt a kérdést fel sem lehetne tenni, hisz a kétfajta játékos nem összevethető: az egyik empirikus személy, a má-

¹¹ Bár például Robert Darnton: *HISTORY OF READING*, in: *NEW PERSPECTIVES ON HISTORICAL WRITING* (Peter Burke [ed.], Polity Press, 1991. 140–167.) nem különíti el az olvasás és a könyv történetét, hanem az utóbbit az előző részeként tárgyalja.

¹² Roger Chartier: *TEXTS, PRINTING, READINGS*. In: *THE NEW CULTURAL HISTORY*. Lynn Hunt (ed.), University of California Press, 1989. 154–175.; Roger Chartier: *POPULAR APPROPRIATIONS: THE READERS AND THEIR BOOKS*. In: Roger Chartier: *FORMS AND MEANINGS. TEXTS, PERFORMANCES AND AUDIENCES FROM CODEX TO COMPUTER*. University of Pennsylvania Press, 1995. 90–92.; Roger Chartier: „NÉPI” OLVASÓK, „NÉPSZERŰ” OLVASMÁNYOK A RENESZÁNSZTÓL A KLASSZICIZMUSIG. Sajtó Tamás (ford.). In: *AZ OLVASÁS KULTÚRTÖRTÉNETE A NYUGATI VILÁGBAN*. Guglielmo Cavallo–Roger Chartier (szerk.), Balassi, 2000. 305–320.; Guglielmo Cavallo–Roger Chartier: *BEVEZETÉS*. Sajtó Tamás (ford.). In: uo. 39–42.

¹³ Vö. Gyáni Gábor: *AZ OLVASÁS KULTÚRÁJA*. In: *A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETEI 1800-TÓL 1919-IG*. Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.), Gondolat, 2007. 560–561.

¹⁴ Carlo Ginzburg: *A SAJT ÉS A KUKACOK. EGY XVI. SZÁZADI MOLNÁR VILÁGKÉPE*. Galamb György János (ford.), Európa, 1991.

¹⁵ Nem mintha a szövegben megmutatózó szerző, azaz a Mintaszerző és a tényleges játékkészítők, vagyis az empirikus szerző eltéréseinek feltárása ne lenne hasznos a **GAZDÁLKODJ OKOSAN!** esetében is, de kényelemszeretetből osztozom az idevágó szakirodalom – komoly kétségeket ébresztő – eljárásában: a kettőt egybevágnak tételezem.

¹⁶ Umberto Eco: *HAT SÉTA A FIKCIÓ ERDEJÉBEN*. Schéry András–Gy. Horváth László (ford.), Európa, 1995. 5–39., különösen 16.; Sz. Márton Ibolya: *A MINTAOLVASÓ PARADOXONA*. In: *AZ OLVASÓ – AZ OLVASÁS. IRODALMI TANULMÁNYOK*. L. Simon László–Thimár Attila (szerk.), Fiatal Írók Szövetsége, 1999. 7–9.

sikat viszont csupán az utasítások összességéeként, szövegstratégiaként definiálja Eco, amely korántsem rendelkezik például egy személyiség koherenciájával. Találó azonban Sz. Márton Ibolya kritikája, amikor arra mutat rá, hogy a Mintaolvasó megnevezés már eleve maga után vonja, hogy empirikus személyként gondoljuk el, és még Eco is erre az útra lép, amikor az empirikus olvasó Mintaolvasóvá válásának lehetőségességét taglalja (tudniillik a Mintaszerző felismerése révén), tehát a Mintaolvasó végül már egy eszményi empirikus olvasóvá alakul.¹⁷ Ez a következtetés azonban nekünk még hasznunkra is válik, amennyiben segít ráébrednünk egy fontos különbségre a minta(társas)játékos és a Mintaolvasó között: az olvasóval szemben a játékos minden esetben konkrét személyiségként van jelen a játékban, hisz egy társasjáték történetének ő nemcsak implicit olvasója, hanem egy időben explicit szereplője is. Így az üzenet eljutásának először is az a feltétele, hogy az empirikus játékos hajlandó, képes legyen azonosulni a mintajátékosra osztott szereppel, és az ő bőrébe bújva végigülni a játékot, tehát vállalja a játék által előírt identitást.

Az alkotó által elgondolt *GAZDÁLKODJ OKOSAN!*-ozó válasza a „Ki vagyok én?” kérdésre elég erőteljes szerepkonfúziót mutat. Ugyanis csak elsőre tűnik egyszerűnek a felelet: a célunk lakásvásárlás, lakásberendezés, na és némi megtakarítás, azaz családfenntartók vagyunk vagy netán egész családok. Amikor azonban a játéktábla mezőire vetünk egy pillantást, elbizonytalanodunk: hol áruházban kell vásárolnunk, hol bezállhatunk egy társasházépítésbe, olykor uzorakamatot szedünk saját betéteink után, máskor pedig a *GELKA*-ba vagyunk kénytelenek rohángálni, esetleg lottózunk. Ez eddig megfelelő a családfenntartó szerepnek némi háztartásvezetéssel kombinálva, csakhogy a mezők nagyobb része a játékbábuk fizikai jellegével való azonosulásunkat feltételezi, márpedig azok között három-három műanyag kislányt és kislányt találunk,¹⁸ akik a táblán olyan „rendkívüli” kalandokon mennek keresztül, mint például a Vidám Park meglátogatása, ifjúsági táborozás, reggeli tornászás, a rendszeres tisztálkodás megtanulása vagy a gyalogos- és kerékpáros-*KRESZ* néhány alapelemének elsajátítása. Tehát a mezők jelentős hányada gyermeki magatartásformákat erőltet a mintajátékosra. Így az, aki a 27-es mezőn beruházott egy vagyonba kerülő társasházi lakásba, négyes dobással máris egy nyári táborban találja magát. A mintajátékos hol azt játssza, hogy gyermeki kalandokban vesz részt, hol meg azt, hogy felnőttsekben.

Vajon egyenrangúak ezek a szerepek? Vagy valamelyik megelőzi jelentőségében a másikat? Mindenesetre van egy súlyos érvünk mellett, hogy a gyermeki életkori identitás az elsődleges: hét ízben jelenítenek meg minket képileg is a játéktáblán, amely ábrázolások kivétel nélkül egyértelmű gyermeki vonásokat mutatnak.

Gyermeki mivoltunkon belül azonban rögtön problematikusává válik nemi önazonosságunk. A játékosnak négy ábrázolása nem antropomorf: egyszer kutyák vagyunk, és háromszor Makk Marcik/Makk Marcellák. A Makk Marci-s játékozók esetében kizárólag pozitív értéktartalmú cselekedeteket viszünk véghez, és nemileg kiegyensúlyozott a képlet: a három ábrán két Makk Marcella és két Makk Marci kapott helyet. Boncolgatást igényel viszont a kutya kérdésköre. Az egyértelműen maskulin jellegű (testtartás, szín, testmagasság) eb a közlekedési jelzőlámpa zöld jelzése ellenére sem lép le meggondolatlanul az úttestre, hanem ráérősen körültekint. A mellette álló feminin

¹⁷ Sz. Márton Ibolya: i. m. 10–12.

¹⁸ A korábbi változatban még nem így állt a dolog: a bábuk felnőtt nőt és aktatászkás férfit ábrázoltak. – Váci Mária: i. m. 63.

(szín, testtartás és -magasság, masni) macska viszont bátran, pontosabban vakmerően lép a járdáról az úttestre pusztán a zöld jelzésre alapozva döntését. A mező szövege („*Figyelmesen körülnéztél*”) egyértelműen a helyesen cselekvő, hímnemű ebbel való azonosulásunkat kívánja elősegíteni, míg a macska antipatikus volta nem egyszerűen helytelen eljárásából ered, hanem hebehurgyasága nőiségével asszociálódik, és végül nőként utasítjuk el. A **GAZDÁLKODJ OKOSAN!** társadalmában tehát vannak szexista vonások, és a feltételezett használó, ha nem is szükségképpen férfi, de legalábbis kell, hogy érte a szexista beszédmódot. A mintajátékos – többek között – a férfiuralom fenntartásán fáradozik.

Ha azonban vizsgálatba vonjuk az antropomorf megjelenítéseket is, akkor még azt is megkockáztathatjuk, hogy a mintajátékos határozottan férfi, hisz mindhárom esetben egy fiú ábrázolatik: egy már-már serdült, aki kerékpárversenyt nyert, és két hat év körüli (egyikük egy öreg néninek segít cipelni a cekkert, másikuk a nyári táborban ébresztőt fúj a pajtásoknak). Azaz nem elég, hogy rendre férfiembernek ábrázolnak (és ezzel tételeznek) minket játékosként a készítő, de ehhez még szokásosan férfiasnak számító viselkedésformákat is társítanak: a sportbeli győzelem és a segítségnyújtás az idős nőknek kétségkívül a lovagi hagyományra épít, az ébresztő eltrombitálása pedig a katonai virtusra utal. Tehát a mintajátékosnak nemcsak férfiségébe (és egyben a férfiak nőkhöz mért „tökéletesebbségébe”) kell beleélnie magát, hanem a társadalmilag férfiasként meghatározott, nagyon is tradicionális magatartást kell érvényesnek elfogadnia.

Az antropomorf ábrázolásokba foglalt üzenetnek azonban csak egyik vetülete a némi. Életkori tekintetben ugyan egyértelműen gyermekként mutatják be a játékost az alkotók, ám mégis zavar mutatkozik a gyermeki szerepen belül. Ezek ugyanis – mint említettem – egyszerre kínálják egy alsó tagozatos és egy felső tagozatos képét. Úgy tűnhet, hogy a játék megköveteli a mintahasználótól, hogy egy ifjú pályáivének több szakaszába is beleképzelve magát. Csakhogy a játékdoboz oldalán levő felirat egy további ellentmondást teremt, hiszen ott az áll: „*10 éves kortól ajánlott.*” Ez az instrukció természetesen nyílegyenesen ellentmond az ábrázolások jó részének és a „nem családfenntartó nézők” révén közvetíteni kívánt (helyes) cselekvések kisgyermeki voltának.

Milyen értelmet tulajdoníthatunk ennek az elsőre zavaros konstellációnak? Én a következő interpretációt javaslom: A mintajátékos a **GAZDÁLKODJ OKOSAN!** esetében olyan kisgyermek, aki férfi, vagy legalábbis tud azonosulni a férfias magatartásminták magasabb rendűként való felfogásával, és aki játék közben is önmaga kisgyermeki személyében játszik, saját létének problémáira keres a főjátékban választ. Mosakodni, közlekedni tanul, nem pazarolja a vizet, védekezik a cseppfertőzés ellen. E főjáték keretében azonban a mintajátékos folytat egy másik játékot is, azt, amelynek során meg kell szereznie és be kell rendeznie lakását. Miért kell létrehozni a játék a játékban szituációt, pontosabban miért kell a játék címéhez képest várt játék fölé rendelni egy attól teljesen elütő másikat? A készítő nem kívánják közvetlenül kitenni a kisgyermeket az azonosulásnak a nem minden esetben makulátlan (szocialista) erkölcsű családfenntartóval, vagy akár csak annak, hogy – közvetlenül – érintkezzen az eleve morális aggályokat keltő pénzzel. Épp ez mutatkozott meg az '50-es évek **MONOPOLY**-jában, a **TELJESÍTSD A TERVET!** című alkotásban, amelyben egyáltalán nem találkozunk pénzzel, illetőleg az csak eufemizmusként van jelen, életszínvonalpont nevezet alatt.¹⁹ A játék a játékban

¹⁹ A **TELJESÍTSD A TERVET!** című játékhoz lásd Szakolczai Attila: **TÖRTÉNELMI JÁTÉK-MÚLT...**; Szakolczai Attila: **KORSAKOK JÁTÉKAL...**

ötlet egy kifinomultabb, kevésbé erőszakolt válasz ugyanerre a kérdésre. A játék alkotóinak félelme mögött persze pontosan az áll, mint ami a Barbie-ellenes mozgalmat is életben tartja: a játékos és a játék családfenntartó hőse (aki jelen esetben mégiscsak egy önös harácsoló) közötti azonosulás vagy mintává válás veszélyesnek látszik előttük. Ezért a készítőik úgy védekeznek, hogy a veszélyesnek ítélt játékot játékon belüli játékká fokozzák le, és a vagyonosodó családfenntartó személyével csak másodlagos azonosulást engedélyeznek a mintajátékosnak. Freud fogalmakkal élve – furcsa módon – a családfenntartó a mintajátékos Idje, az önálló tisztálkodással még szorosabb ismeretséget nem kötő kisgyerek a Superegója. De még ez sem elég biztosíték az alkotóknak. Attól tartanak ugyanis, hogy a túl fiatal empirikus játékos nem elég felelős személy ahhoz, hogy a harácsolóval való azonosulás veszélyeit és a játék a játékban tényezőit felismerje, ezért a gyártó a korhatárt tíz évre emeli, feltételezve, hogy így a morális fejlődés magasabb szintjén álló játékosokhoz jut.

Csakhogy ezzel a főjáték nyomban el is veszítette potenciális mintajátékosainak teljes körét, az empirikus játékos nem olvashatja a „szerzők” intenciói szerint a szöveget, hiszen az abban zajló események mind tíz éven aluliakra lettek szabva, márpedig meglehetősen csekély számú tíz évesnél idősebb hat éves van. Azaz a GAZDÁLKODJ OKOSAN! empirikus játékos soha nem lehet azonos a mintajátékoskal, pontosabban elvileg akár még lehetne is, de a gyakorlatban a fiatalabb gyerek szerepe mintaként semmiféle vonzeróval nem bír. Ha tehát a játék üzenete esetleg az empirikus használók egy részénél a neki szűrőn át jutott volna is, az életkori akadály miatt mégis biztosan nem a szándékolt értelemben ért el végül az empirikus játékosokhoz.

Az empirikus játékosról összességében azt tudjuk, hogy játékbeli önazonossága nem az, amit a készítőik elképzelték, azaz nem az okosodó gyermek köré épített játékot tekintik elsődlegesnek, hanem a másodlagosnak szánt lakásszerzőst. Annak főhőse ugyanis legalább annyi vonzeróval bír, hogy cselekvései felnőttek.

Kérdés azonban, hogyan lehet családfenntartóként játszani az elsődlegesen gyermeki identitású játékosra szabott táblán? A válasz – emlékeim szerint – az, hogy rendkívül gyakorlatiasan. Az empirikus játékos nézőpontjából funkciótlan történetűnek bizonyuló mezőket fogjuk fel praktikusán, azaz csak a lakásvásárlás és -berendezés szempontjából esetleges relevanciával bíró elemeit fogadjuk be. Példának okáért a harmadik mező meglévő takarékbetéteinkre öt százalék kamat azonnali felvételének a lehetőségét biztosítja. Ez a családfenntartói szerepkör szemszögéből teljességgel befogadható, így akárhányszor ide érünk, minden alkalommal újra is gondoljuk az egészet: megszámláljuk betéteink értékét, majd annak öt százalékát képezzük, ezután megfontoljuk eddigi betétkönyv-vásárlási gyakorlatunk helyességét, végül esetlegesen módosítunk azon. Azoknak a mezőknek a történetei viszont, melyek nem illeszthetők az empirikus játékos által „olvasott” történethez (vagyis a lakásvásárlás), kizáródnak a játékból, pontosabban már csakis utasításuk révén vesznek részt benne.²⁰ A legszélsőségesebb talán a 28-as mező esete, amely arra szólítja az ide tévedő kockavetőt, hogy sorolja fel a KRESZ által előírt kötelező kerékpártartozékokat,²¹ majd ennek sikerültével még egy dobásra kap jogot. Ebben az esetben alighanem mindenki (én legalábbis biztosan így cseleked-

²⁰ Lásd a már említett, úttestre lépésről szóló mezőt.

²¹ A „gyengébbek” kedvéért kigyűjtöttem ezeket a játékszabályból: kormány, csengő, fehér fényű lámpa, két egymástól független fék, névtábla (!!!), vörös fényű lámpa, vörös színű prizma. (Megjegyzem, hogy a képen még egy biciklipumpa is van.)

tem) úgy játssza tovább a játékot, hogy a 28. mezőre lépés mindenféle felsorolás nélkül újabb dobásra jogosít.²² Emögött pedig nézetem szerint nem pusztán az esetleges ismétlések unalmassá válásától való félelem áll (hiszen már az első alkalommal is elmarad a felsorolás), hanem a történet fősodrának szempontjából irreleváns vagy értelmezhetetlen információ kizárásának igénye, minek következtében ennél a mezőnél az empirikus játékos még az utasítást sem veszi figyelembe. Így térül el az üzenet egy jelentős része.

II. 2. Mit játszik az empirikus játékos játékanak mintajátékosa?

Ha ily módon végre felfejtettük az empirikus játékos önazonosságát, itt az ideje, hogy ehhez képest adekvát módon „elolvassuk” a „szöveget”, pontosabban azt a szövegrészt, amely eljuthat egyáltalán a fejéig. Most már tudjuk, ki a játékos. Nézzük meg végre, mit játszik, és csak azután, hogy miképpen.

Érdeemesnek tűnik először két rejtvényt megfejteni: (1) mit értsünk bankon; (2) miért kapunk 4000 Ft-ot azért, ha áthaladunk a start mezőn, sőt 6000 Ft-ot, ha belelépünk. Az első problémával kapcsolatban elég egyszerűnek látszik a helyzetünk: a játék általában nem is a bank kifejezést használja, hanem OTP-nek nevezi a játék pénztárát, és a táblán is többször feltűnik a cég logója (lakásvásárlásnál, betétkamat-kifizetésnél). Csakhogy észre kell vennünk, ha CSEB-et kötünk az Állami Biztosítónál, ha könyvtalványt veszünk, ha büntetést fizetünk a rendőrségnek, ha pénzt nyerünk a lottón, akkor is mindig az előbb OTP-nek nevezett pénztárral kerülünk pénzügyi kapcsolatba. A pénztár tehát nézetem szerint a rajtunk kívüli pénzügyi világ összessége. Tulajdonképpen ezért nem is váratlan, hogy a játék során semmilyen formában nem kerülünk kapcsolatba a másik játékosal, hiszen ő ennek az egységes külvilágnak a része, és végül is ez a külvilág az egyetlen ellenfelünk a játék során: a magunk egyéni boldogságát a kassza terhére építhetjük fel.

A körönkénti jövedelmek már a kapitalista gazdasági játékokban, a CAPITALY-ben és a MONOPOLY-ban is megjelentek. Azok sem tájékoztatnak részletesebben jelentéséről, de a játék kontextusa alapján ez az összeg ott a pénzvagyomból mindenféle külön erőfeszítés nélkül következő, pontosabban pusztán fogyasztásunk elhalasztása jutalmául nyert normatív hozamot jelenti, vagyis a pénzünk kamatait. A GAZDÁLKODJ OKOSAN!-ban azonban így nem értelmezhető a körönkénti dotáció, hiszen egyrészt készítői szemében ez azt jelentené: a körönként kapott összeg nem munka gyümölcse, másrészt általában nincs is a kezünkben komolyabb készpénztömeg, mert amint módunk van rá, rögvest kényelmi cikkekre váltjuk, melyeknek értelemszerűen nem lehet pénzben kifejezhető hozamuk. A játék korábbi változata valamivel árulkodóbb az itt elemzettnél: a start mezőn az ózdi gyáróriás füstölő kéményeit találjuk, azaz itt dolgozunk, és ha a munkának vége, kijövünk a gyárból, és indulunk fogyasztani. A kapott pénz tehát a munkánk ellenértéke: a fizetésünk,²³ a közvetlenül a mezőre lépéskor kapott további összeg pedig az olykori prémiumra utal. Gondoljuk meg, mit mond ez el a munka jelentőségéről! Egyetlenegyszer megyünk be havonta (tehát körönként) a munkahelyünkre. Éppen a fizetésnapon. A játékban tehát legfontosabb, legnehezebb és voltaképp egyetlen feladatunk a fogyasztás, a pénz elköltése, a munka szerepe marginális.

²² Ezt figyelte meg a '90-es években Dancsi Katalin–Kondorosi Noémi is: i. m. 6.

²³ Vö. Dancsi Katalin–Kondorosi Noémi: i. m. 12.; Szakolczai Attila: TÖRTÉNELMI JÁTÉK-MŰLT...; Hammer Ferenc: i. m. 56.

Az alapkörülmények tisztázása után menjünk tovább a monetáris viszonyok vonalán. Mekkora a forgalomban lévő pénztömeg? Táblázatba foglalva így áll a helyzet (a főszövegben a játékszabály szerinti adatokat közlöm, zárójelben pedig azokat a számokat, melyeket egy húsz éve használatban lévő játék készletében mértem; a játék menetében gyakorlatilag kamatozó készpénz szerepét játszó takarékbetétkönyveket is feltüntettem):

KÉSZPÉNZ

50 Ft-os,	60 (60) db =	3 000	(3 000) Ft
100 Ft-os,	60 (58) db =	6 000	(5 800) Ft
200 Ft-os,	60 (60) db =	12 000	(12 000) Ft
500 Ft-os,	60 (57) db =	30 000	(28 500) Ft
1 000 Ft-os,	60 (59) db =	60 000	(59 000) Ft
5 000 Ft-os,	60 (59) db =	300 000	(295 000) Ft
	360 (353) db =	411 000	(403 300) Ft

TAKARÉKBETÉTKÖNYV

5 000 Ft-os,	60 (59) db =	300 000	(295 000) Ft
10 000 Ft-os,	30 (30) db =	300 000	(300 000) Ft
	90 (89) db =	600 000	(595 000) Ft

ÖSSZESEN FORGALOMBA HOZHATÓ

1 011 000 (998 300) Ft

Nézzük most ehhez képest a játékbeli sikerhez szükséges pénzmennyiséget, amit annál is inkább célszerű megadni, mert ezzel egyúttal a főbb fogyasztási cikkek árviszonyainak rajzát is felvázoljuk:

LAKÁSÁRAK

30 000 + (20 x 2 000) Ft (szövetkezeti)

40 000 + (20 x 2 000) Ft (társas)

70 000 Ft (örök)

BÚTOROK ÉS HÁZTARTÁSI ESZKÖZÖK ÁRAI

Szobabútor	25 000 Ft
Konyhabútor	15 000 Ft
Televízió	6 000 Ft
Mosógép	5 000 Ft
Hűtőgép	4 000 Ft
Pingpongasztal	2 000 Ft
Rádió	2 000 Ft
Kerékpár	1 500 Ft
Porszívó	1 000 Ft
Összesen:	61 500 Ft

EGYÉB

Takarékbetétkönyv	5 000 Ft
Könyvutalvány	2 x 200 = 400 Ft
Összesen	5 400 Ft

ÖSSZESÍTVE

A győzelemhez szükséges: 136 900 vagy 146 900 Ft

Ez a maximális 6 főre: 821 400 és 881 400 Ft közötti összeg

Mindjárt az tűnik fel, hogy ha a legszélso, még elvileg is lehetetlen²⁴ körülményeket feltételezzük, akkor is pénzbőség, sőt pénzfelesleg jellemzi a kasszát, mely a külvilág pénzügyi vetületének metaforája. Ezt a bőséget pedig – tapasztalatilag legalábbis erre jutunk – nem indokolhatja az a cél, hogy az idő folyamán kialakuló hiány (tehát a játékbankók elvesztése) ne jelentsen gondot a játék menetében: két évtized alatt mindössze 10 000 Ft a hiányzó összeg. Azt kell tehát feltennünk, hogy ez a bőség a javak akadálytalan hozzáférhetőségét jelzi. A *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* pénzvviszonyait tekintve azonban az 5000 Ft-os bankjegy megjelenése a legváratlanabb dolog. A játékon kívüli valóságban ez a címlet csak tíz évvel a játék piacra kerülése után jelent meg.²⁵ Emiatt – a bankjegycímletek oldaláról nézve – a valuta egy egysége sokkal értéktelenebbnek tetszik a külviláginál. Ám pusztá érzékcsalódásról van szó, hiszen a pénzbőség nem jár az árak emelkedésével; az infláció eleve kizárt, mert hiányzik a játékból az idő faktora. A játékbeli árak tehát nemcsak az egykorú külvilági árakhoz képest hatnak neveléségesen csekélynek, hanem a játék fiktív gazdaságában is azok. A *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* eszerint rendkívüli osztársadalmi jólétet jelez, hiszen sok pénz és alacsony ár jellemzi a gazdaságot, ami – idő hiányában – magas átlagos életszínvonalat kell jelentsen. A játékos feladata tehát nem az, hogy a jólétét mások kárára megteremtse (mint a *MONOPOLY*-ban), hanem hogy felzárkózzon a fogyasztási igények kielégítésére korlátlan lehetőségeket biztosító átlagszinthez. *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* annyit jelent, hogy 'Érd el az átlagot!'

Persze egyáltalán nem mindegy, hogy a magas átlag miféle jövedelemeloszlásból adódik. Vajon mennyire szolidáris a játékbeli társadalom azokkal, akik önerejükől lemaradnának? Azt tudjuk már, hogy fizetést (4000, esetleg 6000 Ft) kapunk, még ha munkát nem is igen végzünk. Biztosan csakis erre az összegre és a játék kezdetén kapott „alaptökére” (20 000 Ft) építhetünk. Ha a lehető legszerencsétlenebbül járunk, vagyis az összes körben rálépünk az összes olyan mezőre, ahol fizetünk kell, egy körben/egy hónap alatt akkor is csak 1350 Ft-tól szabadulhatunk meg.²⁶ Azaz a szerencsekártyák hatását most kizárva minden egyes hónap minimálisan 2650 Ft nyereséget hoz. Ha figyelembe vesszük a szerencsekártyákat is, akkor azt találjuk, hogy ha egy körben az összes költekezést előíró kártyát kihúzzuk, akkor 1150 Ft többletköltség keletkezik, azaz még mindig van 1500 Ft szabad rendelkezésű jövedelmünk, és persze a kihúzott „játékoszomorító” kártyákat a következő körben már nem tudjuk újra kihúzni. A játékon kívüli világban ezt ma úgy mondanánk: az államilag korlátlan ideig garantált munkanélküli-segély ennyivel több a létminimumnál. A játékos semmit sem csinálva az elképzelt legrosszabb esetben is tehát 52-55 hónap, azaz négy-öt év alatt

²⁴ Lehetetlen ugyanis, hogy mind a hat játékos egyetlen időpillanatban győzzön, mivel egyszerre csak egy fő dobhat.

²⁵ A '90-es évek elején megismert bankjegy színe éppen a játék 5000 Ft-osának színével volt megegyező, úgyhogy azon sem lepődnek meg, ha a tervező – legalábbis tudat alatt – a játékból merítette volna az ihletet.

²⁶ Sőt igazából ezeket sem tekinthetjük csapásnak, mert kiadásaink például múzeumi látogatásból, mozi-zásból, vidám parki belépőből származnak. A legdrágább egyébként az élelmiszerbolti vásárlás (800 Ft), amely a korábbi kiadás „italbolti” látogatását váltotta fel, és tette illendőbbé. – Vö. Hammer Ferenc: i. m. 57.; Szokolczai Attila: *TÖRTÉNELMI JÁTÉK-MŰLT...*

megnyeri a játékot: megveszi, és berendezi a lakását. Mindez természetesen a kapitalista játékokban eleve képtelenség (ott ugyanis a többiektől kell elvenni a pénzt), és ehhez még a TELJESÍTSD A TERVET!-ben is legalább egy beruházási tervet el kell készíteni. Itt azonban az állam gondoskodása, a társadalom szolidaritása következtében az átlagos szintet végül mindenki eléri, még hozzá olyanformán, hogy a munkahely, pontosabban a kapun belüli munkanélküliség és a fizetés biztosított.

Az életszínvonal növekedése tehát mindenkit elér, rajtunk csakis az múlik, hogy milyen gyorsan történik ez. De tényleg, múlik-e rajtunk valami? Nem sok. A GAZDÁLKODJ OKOSAN! szinte semmiféle teret nem enged a stratégiaépítésnek. Legfeljebb abban dönthetünk, hogy takarékbetéteinket – ha mód van rá – rögtön berendezési tárgyakra váltsuk, vagy még lerójunk előtte néhány kört a kamatok begyűjtése érdekében. Taktikázni tehát nem lehet, a játékosársakkal sem kerülünk semmilyen interakcióba, így szerepünk a győzelemben elhanyagolható. Ezt az üzenetet – a szakirodalomhoz hasonlóan – magam is úgy értem: ne gazdálkodj, ne gondolkozz, ne akarj változtatni, de légy engedelmes, légy türelmes, légy okos, és meglesz a jutalmad, gyarapodhatsz. Pontosabban növelheted a fogyasztásaidat, légy fogyasztó ember!

A játékszabályban mégis mutatkozik egy kiskapu, amely lehetőséget ígér a játék zártságából való kitörésre. A kölcsön intézményére gondolok. Akármennyi pénzt felvehetünk a pénztárból egykörös lejáratra. Ez a momentum sokkal izgalmasabbá tenné a játékot, de én azt állítom, hogy soha egyetlen empirikus játékos sem alkalmazta a szabályzat eme szakaszát, mert van még egy kitétele: csak akkor kérhetünk kölcsönt, ha fizetéképtelenné válunk. Ám ez – mint láttuk – elképzelhetetlen. A gyakorlatilag soha fel nem vehető kölcsönnek viszont még elvileg sincsenek kamatai (ami végső soron a középkori kereszténység kamatszedéssel kapcsolatos aggályainak megisméltése!):²⁷ néhányszor kimaradunk a dobásból, de a kör végén a felvett összeget kell csak megtérítenünk. A MONOPOLY empirikus játékosai ilyen szabályok mellett arra játszanak, hogy minél gyakrabban, minél nagyobb összegre adósodjon el. Ő ugyanis úgy tudja, hogy a tőke profitot hoz, tehát ha a kör végén csak az induló tőkeösszeget kell visszafizetni, akkor semmi sem előnyösebb az eladósodásnál. Ha azonban a GAZDÁLKODJ OKOSAN! táblája előtt ülve gondolkodna így, akkor rövid úton elbukna. Nem véletlen ugyanis, hogy nincs kamatfizetési kötelezettség a játékban, mivel az – elvben – felvett kölcsön itt nem játssza a tőke szerepét: nincs hozama, nem lehet „megforgatni”, csak költeni lehet belőle napi vagy hosszabb távú igényeink kielégítésére. Betéteinkre viszont kapunk kamatot, és nem is keveset: öt százalékot akár körönként (azaz havonta egy inflációt és profitot nem ismerő gazdaságban!), de csak akkor, ha szerencsés dobással a hármas mezőre lépünk. A kamatnyereség tehát szintúgy nem a felhalmozás kiszámítható következménye, nem gondoljuk, hogy betéteinket menet közben a pénztár befektetné, hanem az erkölcsi kötelességnek tekintett takarékoság váratlan jutalmáról van szó.

Hasonló a biztosítás természete is. Az egyetlen igazán komoly érvágást a „szerencsekártyák” egyike hozhatja el: elemi csapásban elpusztulnak nehezen összevásárolt lakásberendezéseink, kivéve, ha kötöttünk lakásbiztosítást. Éppen ezért mindenki jó előre köt ilyen még a lakás megvásárlása előtt. A tanítás az, hogy mindig gondolni kell a biztosításra, hogy csökkentsük a rizikót. Ez eddig meglehetősen közel áll a külvilág viszonyaihoz: ott sejlik mögötte a homo oeconomicus vagy még inkább a „homo reszke-

²⁷ A középkori egyházi tilalom épp az olyan, rendszerint szükséghelyzetekben adott kölcsön után szedett kamatra szólt, mint amilyenben a GAZDÁLKODJ OKOSAN!-ozó is kamatmentes fogyasztási hitelhez juthat. – Lásd Hans-Jörg Gilomen: WÜCHER UND WIRTSCHAFT IM MITTELALTER. *Historische Zeitschrift*, 1990/2. 269–270.

tő”²⁸ racionalitása. Ám van egy másik vonulat is a játékban: ellopták csomagunkat, amit persze soha nem kellett megvásárolnunk, de volt biztosításunk, ezért kapunk 2500 Ft-ot; balesetet szenvedtünk, de potom áron vásárolt CSÉB-ünk 5000 Ft-os térítése gyógyírt jelent a fájdalomra. Örömhírként értékeljük tehát ezeket a bonyodalmakat, hiszen jól járunk velük, miközben semmilyen kárt nem szenvedünk. Ezek a tragédiák az erkölcsileg helyes cselekedet, a biztosításkötés jutalmái.

A játék címében jelzett okos gazdálkodás láthatóan arra utal, hogy a játék alkotói nem racionális, hanem (általuk) etikailag elfogadott cselekvésekre kívánják indítani a játékost. A másodlagos játék mintahasználója tehát ugyan fogyasztó ember, de ugyanakkor nem homo oeconomicus, hanem homo ethicus. Egészen pontosan a mintajátékos számára a maximális haszon elérését nem a racionális mérlegelés teszi lehetővé, hanem bizonyos eleve adott erkölcsi szabályok elfogadása.

II. 3. Hogyan játszik az empirikus játékos?

Az árak tekintetében szinte természetesnek tekinthetjük, hogy azok minden egyes üzletben azonosak, árverseny nincs. Kivétel azonban ez alól egyetlen termékcsoport: a lakásoké, amelyek megvásárlásának vizsgálata megnyitja előttünk az utat a befogadás során létrejövő anomáliák feltárása felé. Három úton is minőségileg teljesen azonos lakhelyhez juthatunk:²⁹ vásárolhatunk öröklakást bármely mezőn állva és bármikor 70 000 Ft-ért; bezállhatunk a 14-es mezőn szövetkezeti lakásépítésbe 30 000 Ft befizetésével, amit majd körönként legalább 2000 Ft-os törlesztéssel, összesen 40 000 Ft-tal kell megfelnünk; a 26-os mezőn társasházépítésbe is foghatunk ugyanolyan feltételekkel, mint előbb, ám avval a különbséggel, hogy a kezdő befizetés itt 40 000 Ft. A játék mindenestre érzékelteti, hogy helyesebb már a lakásépítéskor elkezdni a kollektív fellépést, nem elég majd a lakóközösségben részt venni, ezért drágább a társasházi lakás a szövetkezetinél. A társasházi lakás megvásárlása tehát nem túl előnyös, és az empirikus játékos nem is teszi ezt meg, hiszen elvileg az öröklakás bárhol megszerzhető, és annak összességében alacsonyabb az ára (70 000 Ft). De az öröklakás megszerzését sem forszírozza az empirikus játékos, mert az azt feltételezné, hogy a teljes összeg egyidejűleg rendelkezésre álljon, ezért így később jutnánk csak lakóhelyhez. Márpedig a játékszabály úgy rendelkezik, hogy addig nem vásárolhat senki bútort, amíg nincs lakása, így a lakásszerzésben a gyorsaság is igen lényeges szempont. Az empirikus játékos tehát – hacsak nem sújtja reménységét is leromboló állandó balszerencse a kockadobásnál – szövetkezeti lakást vásárol, és fizeti az OTP-nek a részleteket legfeljebb húsz körön át. Legalábbis a játékszabály igen határozottan kiáll amellett, hogy egy (minta)játékos csak az egész hátralék rendezése esetén lehet nyertes.

Ha azonban az empirikus játékos reakcióját, a használatot tekintjük, akkor kiderül, hogy még a játék gazdálkodási részébe zárt, imént vázolt üzenet, vagyis a „gátlástalan” fogyasztás propagálása is eltérül, azaz a másodlagos játék empirikus használója sem azonos a mintahasználóval. Ő (én) ugyanis nem fizeti ki a lakásvásárlásra fordítandó kölcsön utáni részleteket, illetve csakis addig teszi ezt, amíg meg nem szerezte a szükséges bútorok mindegyikét, utána pedig – az ellenfelek, azaz a köz egyetértésével – megnyertnek nyilvánítja a párharcot, megrövidíti a közt. Mi állhat a közmegegyezéssel támogatott szabályszegés mögött? Egyrészt bizonyára nem lényegtelen az a körülmény, hogy a játékosok összessége számára ettől a pillanattól kezdve a játék még (amúgy cse-

²⁸ Pályatársam, Szokol Réka szóalkotása.

²⁹ Azt, hogy a vásárlás pillanatáig hol lakunk, a játék nem tárgyalja.

kély) élvezeti értékét is elveszítene, hiszen az általában még hiányzó néhány részlet a szinte eleve elrendelt gyarapodás következtében nagyon hamar meg lehet szerezni, ezért aligha módosul már a győztes személye. Másrészt kár lenne a külvilágban tapasztalt minták hatását elhanyagolni: a 35 éves lejáratú OTP-lakáshitelek korszakát éljük. A '80-as évek Magyarországá a törlesztőrészletet úgyszólván a lakbér szépítve mondásaként kezelte (a '90-es éveké meg egyenesen eltörölte egy részét, vagyis pontosan az történt, amit a *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* megelőlegezett).

De a szabálymódosítás/úzeneteltérítés egyszerűen egy játékba importált, a játéktól teljesen független tapasztalat lenne csupán? Mindenesetre, amikor Umberto Eco *INTERPRETÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM* című írásában némiképp visszavonul az értelmezés szabadságát hangsúlyozó álláspontjából, igen meggyőzően érvel amellett, hogy a szövegen ugyan sok mindent lehet érteni, de mindent, bármit, esetünkben a „szöveg” szándékának nyílegyenes ellentétét azért – józanul – nem.³⁰ Kell lennie tehát valaminek magában a játékban, ami utat nyit e „félreértés” felé. És valóban maga a másodlagos játék szólja el magát, és ismeri be, hogy amit állít, az hamis: a homo ethicus és a fogyasztó ember (ebben a formában) összeegyeztethetetlen, sőt összeegyeztetésük megkísérlése – amint az majd a magántulajdon kérdése kapcsán kitetszik – egy harmadik embertípust hoz létre.

Az elszólást a játék messze legizgalmasabb mezőjén, a 17-esen leljük, amely háztartásigép-kölcsönzési lehetőséget kínál, és amely értelmezésem szerint a (késő?) kádári korszak és a rendszerváltás egy lényeges elemének sűrített összegzése. Ha a jó szerencse ide vezet minket, akkor összesen 1200 Ft kölcsönzési díjért hozzájuthatunk egy televízióhoz, egy rádióhoz és egy mosógéphez, amely árucsoport egy horribilis 13 000 Ft-os – egy összegben fizetendő – summától szabadítana meg minket, ha szaküzletben óhajtanánk beszerezni. A meglepetés csak ezután következik: a kölcsönzőben szerzett termékek után egyetlenegyszer kell kifizetnünk a kölcsönzési díjat, azután örökre használatunkban maradnak, a játék pedig kölcsönzött eszközökkel is megnyerhető. Sőt ha emlékezetem nem csal, jómagam minden esetben arra „játszottam” (azaz vártam), hogy úgymond kölcsönzéssel jussak hozzá ezekhez az árucikkekhez.

A kissé egyszerűcske lelkületű eredeti mintajátékos a kínálkozó lehetőséget természetesen az elsődleges(nek szánt) játék, a nemesedő lelkű és gyarapodó tudású gyermekkel való azonosulás szintjén értelmezi, és arra jut, hogy a kölcsönzők nagyon hasznos dolgok. Mivel ezt megtanulta, kap egy olyan jutalmat, amelyet a másodlagos, lakásszerzős játékban hasznosíthat.

A másodlagos, felnőttes játék mintajátékosa már sokkal elmélyültebb gondolkodó. Az válik világossá számára a 17-es mező történetéből, hogy magántulajdon és életszínvonal-növekedés nem egymást feltételező fogalmak: a cél a fogyasztás, nem pedig a tulajdonszerzés. Nem az a fontos, hogy vegyünk egy tévét, hanem hogy nézhessük.

Az empirikus játékos azonban nem ér rá az efféle okoskodások követésére. Ő nem értelmez, hanem játszik. Nem tud semmiféle elsődleges játékról, gyerekeknek szóló tanulásgról. Őt csak a lakásszerzés és -berendezés érdekli. Bemegy a kölcsönzőbe (a kassza, tehát voltaképp a nemzetgazdaság kölcsönzőjébe!), kifizeti az első időszakra esedékes kölcsönzési díjat, aztán bottal üthetik a nyomát a jogos tulajdonosok. Nem reagál semmiféle fizetési felszólításra, de nem is viszi vissza a tévét.

³⁰ Umberto Eco: *INTERPRETÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM*. Vankó Annamária (ford.). In: *TÖRTÉNETELMÉLET II*. Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.), Osiris, 2006. 949–960., különösen 960.; Kappanyos András: *AZ INTERPRETÁCIÓ ÉRVÉNYSÉGE*. *Helikon*, 2001/4. 475–489.

A 17-es mező szándékolt célja az, hogy az alkotók megmutathassák, milyen szépen egymásba simul a fogyasztásból adódó élvezet a szocialista erkölcs tulajdonra vonatkozó tanításának követésével. Az empirikus játékos rálépett erre a mezőre, betartotta az utasítást, és már vetné is a kockát, csak hogy addigra már történt két nagyon fontos dolog. Egyrészt akit homo ethicusnak gondoltunk, az etikátlan volt, mert ellopta a tévét, amivel ráadásul a kasszát, azaz a közt rövidítette meg. Másrészt az, akit fogyasztó embernek hittünk, tulajdonos emberré vált. Íme itt áll előttünk a rendszerváltó ember, aki magántulajdonossá kíván válni, méghozzá a köztulajdonból, és aki történetesen iskolába jár, játszik.

Ezt az értelmezést terjeszti ki az empirikus játékos a lakás törlesztőrészleteire is, és így itt is a rendszerváltó ember lép előtérbe. Addig, amíg a győzelemhez megszerzendő javak összességét még nem kaparintotta meg, az fenyegeti, hogy ha nem teljesíti vállalt kötelezettségét, a törlesztést, akkor a pénztár/az állam/a társadalom megvonja tőle a hiányzó javak megszerzésének lehetőségét, emiatt aggályos pontossággal eleget tesz a lakástörlesztési előírásnak is. Ám attól a pillanattól, amikor az összes szükséges jószág az empirikus játékos használatába kerül, már nem teljesíti tovább a kötelezettséget. Illetve, még ha gondolatban teljesíti is, az mindenesetre már nem érdekes része a játéknak. Ebben a pillanatban viszont már lehetetlen megkülönböztetni a használatot a tulajdonlástól. Miközben, sőt mielőtt még a felnőttek azt játsszák, hogy köztulajdonban lévő lakásbérleteiket³¹ magántulajdonná alakítják, méghozzá úgy, hogy mélyen a piaci érték alatti összeget fizetnek érte,³² a gyerekek is kieszelik és végrehajtják ugyanezt papírlakásaikkal.

*

Összességében a *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* mintajátékosának az a célja, hogy választ találjon kisgyermeki létének kérdéseire, és közben – mintegy mellesleg – kicsit bekapcsolódjék a felnőttek világába is. Ez az alkotói elképzelés a játékosról azonban komoly strukturális (nevezetesen nemi és életkori) ellentmondásokkal terhelt, úgyhogy az empirikus játékos kizárólag a másodlagos, felnőtt „szövegrészt” „olvassa el”, amely voltaképp a fogyasztást, illetőleg a fogyasztás és a köztulajdon kombinációját ünnepli. Csakhogy az indoktrináció sikertelennek bizonyul, mert az empirikus játékos ugyan ezt, vagyis a legvidámabb barakk koncepcióját „olvassa”, de a rendszerváltást érti rajta: az észlelt üzenetben a használatot a magántulajdon váltotta fel, a köztulajdon pedig csupán a tulajdonoszerzési aspirációk tárgyaként kapott szerepet. Így történt az, hogy a *GAZDÁLKODJ OKOSAN!* célja ugyan éppen a „rend” megőrzése volt, a recepció sajátosságai miatt azonban mégis annak felszámolását mozdította elő. Így döntötték meg a kádári kisemberek, pontosabban a legkisebb emberek, a gyerekek a Kádár-rendszer. Vagy mindenesetre akár így is el lehet mesélni, hacsak emlékezetem meg nem csalt.

³¹ Ám bizonyos tulajdonosi jogokat már a nyílt és programszerű magánosítás, vagyis a rendszerváltás előtt is a lakásbérlekők gyakoroltak, azaz a használat és a tulajdon közötti határ már a tömeges privatizáció előtt is elmosódott volt. Hegedűs József–Katharine Mark–Raymond Struyk–Tosics Iván: *PRIVATIZÁCIÓS DILEMMA A BUDAPESTI BÉRLAKÁSSZEKTORBAN. Szociológiai Szemle*, 1993/2. 45.; 49.; 67.

³² A budapesti bérlakások rendszerváltás utáni privatizációját vizsgáló kutatóknál olvashatjuk: „*a legtöbb bérlakást a piaci érték 15 százalékáért adják el (amennyiben nagyobb felújítást az elmúlt 15 évben nem végeztek rajta), és készpénzfizetés esetén ennek is csak 60 százalékát kell kifizetni, vagy 10 százalékot készpénzben és a fennmaradó összeget 15 év alatt évi 3 százalékos rögzített kamat mellett*”. (Hegedűs József–Katharine Mark–Raymond Struyk–Tosics Iván: i. m. 46.) Az ajándékozásszerű lakásmagánosítás nemcsak Magyarországon, hanem az egész keleti blokkban jellemző volt, lásd Hegedűs József–Tosics Iván: *A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI LAKÁSRENDSZEREK ÁTALAKULÁSA. Szociológiai Szemle*, 1998/2. 12.

FIGYELŐ

A MÁSIK SZABADSÁG

Szilágyi Júlia: *Lehet-e esszét tanítani?*
Komp-Press, Kolozsvár, 2007. 112 oldal, á. n.

A kizárólagos, egyetlen bizonyosságok és kötelező (kritikai) ítéletek korában üdítő bizonytalanságot és az olvasó számára is szükséges kétségeket hoz Szilágyi Júlia „megengedő szellemi magatartása”, melyet már könyve címében is kérdéssé formált: LEHET-E ESSZÉT TANÍTANI? Számára ez a magatartásforma az esszé: a kísérlet és kérdésfeltevések műfaja, melynek eredőjét Montaigne műfajteremtő gesztusából, a *que sais-je*-ből vezeti le: „tudhatom-e? mit tudom én? honnan tudnám?” – magyaráítja, „csak úgy mutatóban” az esszé atyjától származó alapfordulatot, máris három fordítást, többszörös olvasatot kínálva, mintha ez a többszörösség is az egyetlen és igaznak vélt állítást mint magatartásmintát cáfolná.

„Az esszé próbálkozás, az esszé kísérlet – írja. – Valami a cél és az eszköz között.” Nem hoz idézhető definíciót, nem tanít technikát, vagy sokat hoz egyszerre, legfőbb „tanításai” közvetett módon a taníthatatlanról: a szabadságról és a személyességről szólnak. „...az értelemnek, a szellemi önállóságnak, a lélek szabadságának műfaja” az esszé, állítja. Nem kategorizál, nem irodalomtörténetet ír – noha olvasatai mindig „környezetben”, szellemiben inkább, mint történetiben jelennek meg –, nincs skrupulózus elméleti keret sem, mintha a kísérlet műfaja levettene minden teoretikus abroncsot magáról. Divatos szóval inkább körülírás ez, feltérképezés, de nem az átjárható, képlékeny határok kijelölése, hanem a változatos felszíni formák megrajzolása és a rokoni, szomszédos műfajok számbavétele. Szilágyi Júlia az esszéíró sokszólamú szerzői hangját vizsgálja vagy inkább hallgatja és füleli, modelleket állítva, a másét és a magáét, mindig megengedve azokat a további utakat, amelyekre majd az olvasó maga talál rá. A másik – írói és olvasói – szabadság éppolyan fontos számára, mint a sajátja. (Van is a szerzőnek egy korábbi, hasonló című esszéje: A MÁSIK SZAB-

BADSÁG, melyet itt kölcsönveszek.) Ha választott szerzői közül valakinél ez a „megengedő szellemi magatartás” megbicsaklik, és az ideologikus vagy normatív gondolkodás üti fel a fejét, Szilágyi Júlia figyelmeztet: „az esszé alkalmatlan a paternalista előadásmódra, bármilyen ideologikus beszédre, az önkényuralmak véleményformálási módszerei egytől egyig idegenek tőle”.

„Értekező líra” – nevezi meg a szerző elemzése tárgyát, amelynek születésnapját is megjelöli: „Az esszé az egyetlen műfaj, amelynek születésnapja van: 1580. március elseje” – nyitja MONTAIGNE KORA ÉS TALÁLÁMÁNYA című írását. A LEHET-E ESSZÉT TANÍTANI?-t táguló körökben vehetjük szemügyre, először tehát mint tankönyvet és szöveggyűjteményt, egy a szerző által használt és az olvasó és/vagy tanár számára lehetséges modellként felkínált elemzések gyűjteményét, óravázlatokét. Melyek, mint afféle „close reading”-ek, szövegértelmezések, rámutatnak a kísérlet és az élmény műfajának – ez utóbbit a szerző hangsúlyozottan megkérdőjelezi, a „műforma” fogalmát engedve inkább meg – sokszínűségére, sokműfajúságára, polifóniájára, szerkezetére és nyelvére, ellentmondásaira, netán hibáira. Miközben elemez, Szilágyi Júlia, mint a Németh László-i lassú olvasó, maga is afféle „valamit” ír a cél és az eszköz között: esszét. „Izét” – ahogy Székely János nevezi esszé-szerű előadását.

Egy második, időben nagyobb perspektívában a szerző életművének írói, de inkább olvasói tapasztalatokról szóló összegzéseként is olvasható ez a könyv. Ötödik kötete ez Szilágyi Júliának – a kritikusnak, aki pályája elején, első könyveivel már az esszé műfaját kísérlette. Első kötete, a JONATHAN SWIFT ÉS A HUSZADIK SZÁZAD (1968) már szabálytalan irodalomtörténet; ugyanebben a kismonográfia-sorozatban jelenik meg egy évvel később Szilágyi Domokos – szerzőnk évfolyam- és pályatársa, szellemi rokona – Arany Jánosról írt, szintén inkább esszéje, az olvasás és élmény műfajának költői lecsapódása. Szilágyi Júlia Swift-könyve, akár csak Szilágyi Domokosé, a saját korát „olvassa” Swift vagy Arany tükrében. A SWIFT kettősen kódolt beszéd is: egyrészt közvetlen eszmefut-

atás az „ír kérdésről”, másrészt természetesen a kortárs olvasó számára sokkal ismerősebb kisebbségi helyzetről való gondolkodás.

Világirodalom, magyar és erdélyi irodalom kerül egymás mellé az esszéről szóló kötetben, megkülönböztetés nélkül, ahogy minden korábbi kötetében is. Szilágyi Júlia ezzel a lokális irodalmat meg nem különböztető, a provincialitást (Gaál Gábor nyomán) meg nem bocsátó, az európai irodalommal dialógusban lévő, mindig a mindenség mércéjével mérő magatartásával meglehetősen egyedül áll kortársai, az erdélyi irodalomtörténet elemzői között.

„*Sohasem tudtam elfogadni, hogy a gondolat absztrakt létező*” – írja Andrzej Stasiuk esszéregényében, az *ÚTBAN BABADAGBA* című könyvében. Szilágyi Júlia könyve sem absztrakt létező: adott térben született – bár a műfaj deklarált lezáratlansága miatt helyesebb lenne jelen időről beszélni –: Kolozsvárt 2007-ben. Helyszín ez abban az értelemben, hogy nem üres és semleges tér, hanem valami megtörténések a helyszíne, ahogy a szerző maga fogalmaz egy korai esszéjében, A *HELYSZÍN HATALMÁ*-ban 1974-ben (melyben éppen egy kritikus, Jancsó Béla szellemi magatartásformáját vizsgálja).

1979-ben megjelent kötetét, mely szintén A *HELYSZÍN HATALMA* címet viselte, Domokos Géza, a Kriterion Könyvkiadó igazgatója úgy mutatta be, mint „*a mi esszéiről*” könyvét – emlékezik Szilágyi Júlia egy interjúban. „*A mi esszéiről*” gesztusa – amely a szerző számára saját műfaja, mint tudatosuló választás felismerésének állomása – a megnevezés által el is határol: úgy gondolom, elsősorban a kritikától. Az erdélyi irodalomtörténet-írás a „romániai magyar irodalom” korszakában, tehát 1989-ig – és most a kötet harmadik, tágabb olvasatához jutunk – az esszét, szemben a némiképp rokon irodalomkritikával és tudományos diskurzussal, nem emeli önálló vagy legalábbis figyelmet érdemlő műfajjá. (Lásd Kántor Lajos–Láng Gusztáv *ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM 1945–1970* című kötetét.) Holott a Bretter György szellemi köréből kinövő, a hetvenes évek első felében fellépő, fiatal és egyetlen esszéíró-nemzedéknek nevezhető csoport (Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor és Tamás Gáspár Miklós, akik közös kötetben jelennek meg), azt jelzi, hogy – mint Gaál Ernő írja róluk – új műfaj születik az erdélyi irodalomban, amely arra törekszik, hogy

„*a nyelvi monolitást*” megszüntetve „*a partikuláris nyelvek sokaságát*” kínálja (Gaál Ernő).

Az *ERDÉLYI MAGYAR ESSZÉÍRÓK 1918–2001* című gyűjtemény (melyben szerzőnk is helyet kapott) próbálja majd 2007-ben a hiányt pótolni. A kötet szimbolikusan Az *EMBERFEJŰ MADÁR* címet viseli, óvatosan utalva arra, hogy az esszé talán egy az eddigi irodalomtörténeti számbavételnél fontosabb műfaj és szellemi magatartás, hogy Szilágyi Júlia fordulatánál maradjunk – Erdélyben. Az esszé, ez a gúzsba kötve is táncolni képes műfaj, ha valóban meghatározó az erdélyi irodalomban, akkor elsősorban az ideológiák által kiszajátított, gyakran szócsővé vált kritikával szemben (is) keletkezik, hiszen a kritikának a XX. század második fele egyre kiemeltebb és ellenőrzött, ideológiai szerepet szán; a kritikusi pályák közül pedig az egyik legjelentősebb, a Földes Lászlóé derékba is török az ideológia zátonyán az ötvenes évek végén. Miközben kisebbségi helyzetben a kritikának természeténél fogva amúgy is sokkal árnyaltabb szerep jut, mint erről a kritikus Gaál Gábor a *KISEBBSÉGI SZÍNHÁZ, KISEBBSÉGI KRITIKA* című írásában beszél az erdélyi irodalom születésének első évtizedében, 1927-ben: „*A kisebbségi kritika a sokfajta kritikának egy neme: az, amelyik nem írja és nem írhatja ki magát teljesen. [...] A kisebbségi bírálónak már eleve el kell dobálnia a nyilait, nehogy lódözzön velük!*”

A század második felében talán az esszé szabadabb és kevésbé ellenőrizhető területére menekült a hatalmi utasítások végrehajtójának szerepét nem vállaló kritikus, ugyanúgy, mint az egyre szűkebb (anyanyelvi) tudományos térrel bíró tudós és történész, de akár a szintén ideológiáknak alávetett filozófus is. A vers és próza „*egyik szabadságához*” képest a Székely János-i „*izé*”, az esszé a második szabadság. Amely Székelynél kettősen példolt textus, az irodalom önreflexiója; ARC *POETICÁ*-jában eljuthat annak kimondásáig, hogy a költészet, amely nézete szerint időfüggő, „*fölösleges és értéketlen*”. Székely az itt és mostról beszél (ami: 1973 Kolozsvár).

Ebben a tér-idő kontextusban az esszé személyes hangja kínál alternatívát az objektivitás álruhájába bújt „köz” súlyos ítéleteivel szemben. Másik oldalról viszont egy – a kor nyelvén szólva „atomizálódó” – társadalom individuális megnyilatkozásai ezek, ahol éppen a „köz” beszédmódjai lehetetlenültek el.

Ugyanakkor az esszé mégiscsak szolgálja azt az értéktudatot, amelyet kisebbségi helyzetben, főleg a diktatúra körülményei között morális feladat (volt) ébren tartani. Amikor Szilágyi Júlia magatartásformáról beszél, nemcsak a szerző és mű szét nem választását jelzi (számára a szerző nem halott, a szöveget pedig nem a „senki” írta), hanem közvetett módon valamilyen morális pozíció meglétére is céloz. Szilágyi Júlia mércéje – ahogy Bretter Györgyöt vagy Székely Jánost Montaigne-nyel, Prousttal, Thomas Mann-nal vagy Gabriel Liiceanuval méri együtt – ennek az értéktudatnak és szabadságnak a tündöklő példája. Hiszen számára az esszé – egész életpályája ezt példázza – a másik szabadság: az ideológiamentes, normatív gondolkodástól idegen párbeszédforma, egy személyes és demokratikus beszédmód, amelyben a mű és bírálata egyenlő, illetve két alkotó megengedő és kritikai dialógust hoz létre.

Tompa Andrea

„ELNÉZŐ OLVASÓKNAK ÍRTAM VOLNA MEG...”

*Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig.
Tanulmányok, dokumentumok
Közreadja Széchenyi Ágnes
Corvina, 2006. 472 oldal, 3500 Ft*

„Elszörva a könyvek között, keletkezésük időpontja szerint beosztva voltak János művei kéziratban, valamint jegyzetei és gondolatai, melyek lazán ugyan, de akkori felfogását híven tükrözik. Néhány cikket kívül nem maradt utána nyomtatásban semmi. Bár mennyire biztattam őt az évtizedek folyamán, hogy kész munkáit adja ki, és feljegyzett gondolatait formálja művekké, nem tudtam rávenni. »Nincs befejezett művem – mondotta –, hogy is lehetne, mikor magam sem vagyok befejezett. A mai már a tegnapi szemlélet«” – írja Kornfeld Móric az alteregójaként Hékuti János néven megalkotott képzeletbeli figura egyes szám harmadik személyben elbeszélte életrajzában. Az emlegetett cikkekből, kéziratok munkákból, olykor tanulmánnyal is felérő levelekből és önéletrajzi töredékekből utóbb mégiscsak könyv lett. A Széchenyi Ág-

nes válogatásában közreadott kötet – egy nagypolgár vallomásai – újabb fontos hozzászólás a polgárság történeti szerepéről és a polgári hagyomány újraélesztésének lehetőségeiről az utóbbi másfél-két évtizedben kibontakozott polémiához. Ennek a polémiának vissza-visszatérő motívuma a napjaink közgondolkodását eluraló értékválság, amelynek egyik legfontosabb okát és forrását történészek, politológusok, szociológusok jobbra a tradíciókhoz való tisztázatlan viszonyban és a nemzeti identitás ezzel összefüggő zavaraiiban azonosítják. A történeti kapaszkodók és csatlakozási pontok után kutató vitafolyamban különösen erős zavarodottság övezi a nagypolgárság, közelebről a nagypolgári pozíciókhoz kötődő hagyományok kérdését. Hiszen az előképek a két világháború közötti világban keresendők, egy olyan világban, amelynek a korabeli nagypolgárság által bejárt útjai vagy a haláltáborokba vagy utóbb vállalhatatlan politikai szerepekhez vagy külföldre vezettek, ami pedig morálisan és politikailag vállalhatóan itthon maradt, annak írmagját is kiirtotta a sztálinista diktatúra – e hagyomány a maga közvetlen folytathatóságában tehát gyakorlatilag elenyészett az utókor számára. De persze nem veszett el a fogalom légiésebb, ám lehetséges hatásában nem kevésbé fontos értelmezése szempontjából: szellemiségében és értékvilágában. A nagypolgári tradíció ugyanis egyszerre jelentett pozíciót és ethoszt: a tőke befektetésén, forgatásán és hatékony gyarapításán túl azonosulást azzal az elitszereppel, amelynek legátfogóbb tartalma a „közösség dolgai iránti felelősség”, s amely így a gazdasági funkciókon túl politikai, kulturális tartalmakat is magában foglalt. Fontos kérdés, hogy ebben a légiesített értelemben ma van-e hová visszanyúlnunk, s a körülmények, viszonyok, szükségletek és igények minden jelentős változása ellenére találhatunk-e fogódzókat, énazonosságunkat segítő gyökereket és adaptációra érdemes előzményeket a magyar nagypolgárságnak a XX. század közepén kényszerűen lezárult társadalomtörténetében.

A téma érzékelhetően a „levegőben van”. Az utóbbi években a magyar kapitalizmus történetéről és reprezentatív figuráiról megjelent fontos munkák sora segít(het) bennünket, hogy egyrészt pontosabban megismerjük a tradíciót, amelyhez viszonyulni kívánunk, másrészt fokozatosan rekonstruáljuk azt a fejlődéstörténeti ívet, amely mentén e tradíció – ha föld alá

szorítva és jelentősen transzformálódva is, de – életben maradt, s értelmezzük azt is, ami belőle mára már egyértelműen az élettelen múlté. A Kornfeld Móricot bemutató kötet ebbe a közös nagy szellemi vállalkozásba illeszkedik.

A könyv főhősének nyolcvanöt évét átívelő élettörténete a XX. századi magyar társadalomfejlődés ígéretes nekilendüléseinek és mély változásainak a személyes sorsban összegződő súrítménye. Kornfeld Móric 1882-ben látja meg a napvilágot Kornfeld Zsigmond bankár, utóbb a Budapesti Áru- és Értéktőzsde elnöke, bárói rangot szerzett főrendházi tag gyermekeként. Hároméves, amikor a család életében viharos sebességgel zajló asszimilációs folyamat eredményeként az addig otthon kizárólag németül beszélő szülők magyarul kezdenek tanulni, s ő maga már egyértelműen a magyart tekinti anyanyelvének. Budapesten és Lipcsében folytatott tanulmányai végeztével jog- és államtudományi doktorátust szerez, majd a Ganz-gyár igazgatója lesz. Házasságkötések révén az ő generációjában alakul ki a Chorin–Weiss–Kornfeld cégek feletti perszonálunió, a három család kezében összpontosul az első világháború utáni pénzügyi és ipari tőke meghatározóan jelentős hányada. Menedzseri szerepét Kornfeld Móric mindvégig megtartja, sőt a Ganz-gyáron kívül számos további vállalatban és a Magyar Nemzeti Bankban is igazgatótanácsi pozíciót vállal. Mégis, gazdasági tevékenysége súlypontjának az Iregen vásárolt hatalmas birtokán berendezett mintagazdaságot tekinti, önmagát pedig „földbirtokosként” határozza meg. A gazdálkodás mellett aktívan politizál: tagja a bethleni felsőháznak, és nagy befolyással részt vesz az érdekeltségébe tartozó lapok – köztük mindenekelőtt az általa finanszírozott *Magyar Szemle* – szellemi arculatának formálásában. Negyvenhárom éves korában feleségével együtt áttér a katolikus hitre, s ettől fogva immár belülről gyakorolja élete talán legfontosabbnak tekintett misszióját, hogy hidat teremtsen a „nemzet felemelkedésén való munkálkodást” alapfeladatának tekintő világi erők és az egyház haladó gondolkodású vezetői között. A Kornfeld ház által rendezett estélyeket, az iregi birtokon szervezett kulturális eseményeket nem kis részben annak szenteli, hogy a társas együttlét laza formái között előmozdítsa a felvilágosult katolikus és protestáns egyházi vezetők, a konzervatív politikusok, magas rangú államhivatalnokok és a liberális-konzer-

vatív értelmiség kapcsolatainak bensőségecsébé válását. Mindeközben sokat ír, főként társadalompolitikai ihletésű tanulmányokat. Baráti körének összetétele és írásainak hangvétele ugyanazt sugallja: Kornfeld Móric személyében a Morvaországból indult német zsidó Kornfeld család mintegy másfél generáció alatt teljesen integrálódott kora magyar társadalmának felső osztályába, amelyben önmagát az arisztokráciával egyenrangú és egyenjogú nemzetformáló tényezőnek tekinti, és sokáig így tekint rá a befogadó közeg is. E nagy integrációs teljesítményt a második világháború érvényteleníti. 1944 tavaszán Kornfeld Móricot elhurcolják, majd Mauthausenba deportálják, ahonnan sógorának, Chorin Ferencnek a németekkel való megállapodása után, a családháló teljes vagyonát hátrahagyva menekülnek Portugáliába, utóbb pedig az Egyesült Államokba. Itt Kornfeld a magyar emigráció szellemileg befolyásos tagja lesz, aki írásokkal, előadásokkal és kiterjedt levelezés útján igyekszik érvényt szerezni az emigránskörökben szélesen osztott kettős veszéllyel – a harmadik világháborúval, illetve az ország szovjetizálásával – szembeni magyar politikai alternatívának, a Duna menti konföderáció gondolatának és az új alapokra helyezendő magyar demokrácia létrehozatalának.

A könyv szerkezete az életút fő állomásaihoz illeszkedik. Széchenyi Ágnesnek az életrajzot szélesebb korabeli összefüggésekbe ágyazó előszavát a kötet gerincét alkotó tizenhat tanulmány követi, amelyeket nemcsak az idő tagol, hanem a tér is: az első blokkba az 1927 és 1935 között a *Magyar Szemle*ben, illetve azonos szellemi vezetés alatt kiadott francia nyelvű testvér-lapjában, a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban közölt írások tartoznak, a másodikba az 1944–45 és 1959 között Portugáliában, majd az Egyesült Államokban született tanulmányok és cikkek. A könyv harmadik nagy blokkja válogatást ad Kornfeld kiterjedt levelezéséből és számos önéletrajzi töredékéből. Három általa írt fontos levélen túl főként a neki címzettek engednek bepillantást az emigrációs évek hangulatába, kapcsolatrendszerébe és a korabeli emigrációs hazafiság szellemi világába.

Az itthon született tanulmányok gondolatvezetése, szóhasználat és stílusa a háttérben élénk diskurzust sejtet. Ennek a diskurzusnak a fóruma a *Magyar Szemle* volt – nem egyszerűen egyike a korszak számos folyóiratának, ha-

nem a konzervatív-liberális politikai gondolkodás másfél-két évtizeden át talán legfontosabb centruma. Az 1992-ben azonos néven újraindított folyóirat oldalain néhány évvel ezelőtt Saád József idézte fel a lapelőd jelentőségét: „Századunk szellemi életét kisebb-nagyobb hatókörű folyóiratok százai dokumentálják, csak néhány, a nem irodalmi szemlék sorában talán három-négy, tünik hi közüliük. A Magyar Szemle ezek közül a korszakos – s egyben korokon túlsugárzó – jelentőségű folyóiratok közül való: a magyar konzervativizmus (eddig) legnagyobb vonzerejű fóruma, s a két világháború közötti évtizedek társadalompolitikai szemléi sorában a legjelentősebb. Ahogy a század első két évtizedének uralkodó eszméit és mentalitásképző értelmiségi beállítódásait a Huszadik Század, úgy a következő évtizedek szellemiségét, néhány újra aktualizálódó kérdésfelvetését a Magyar Szemle jeleníti meg a legmarkánsabban. Fennállása alatt mindketto – a szó szoros és átvitt értelmében is – szellemi-köz művelődési nagyvállalkozás volt. ... a Magyar Szemle Társaság (MSZT)... volt az egész Szemle-vállalkozás háttérintézménye és mozgatója. Élén a folyóirat alapítói: gróf Bethlen István miniszterelnök és Kornfeld Móric báró, felsőházi tag, a Weiss Manfréd Művek egyik igazgatója álltak. [...] A szerkesztőbizottság és a választmány – mintegy leképezve a Bethlen-korszak politikai és kulturális elitjének súlypontjait s azok finoman kiegyensúlyozott rendszerét – közéleti notabilitásokból s az akadémikus tudományosság, többnyire kormányhivatali posztokat is viselő, képviselőiből tevődött össze: visszavonult (munkapárti és legitimista) politikusközből és aktív államtitkárokból, bankárokból és lobbyszervezőkből, főpapokból és főszerkesztőkből, kultúrpolitikusokból és a szellemi élet napi politikán felül álló tekintélyeiből. Ez az elit hatalmas szellemi és anyagi potenciált képviselt. Identitás- és mentalitásalakító tényező lett a húszas évek végén, s – bethlenista (liberál-konzervatív) jellegét megtartva – az maradt a harmincas-negyvenes évtizedben is. Személyesen vagy kiterjedt kapcsolatai révén benn volt az egyetemi intézetekben, a miniszterelnökség és a minisztériumok szakreferensi köreiben, szakmai egyesületekben, irodalmi, művészeti és tudományos társaságokban, a külföldi magyar intézetekben, napilapok és folyóiratok szerkesztőségeiben, a magyarországi nemzetiségi és a határon túli magyar kisebbségi szervezetekben, a kisebbség- s a közép- és kelet-európai régió kutatás intézményeiben.” (Saád József: A REFORMKONZERVATIVIZMUS LAPJA, Magyar Szemle, 1999.)

Röviden tehát: a Magyar Szemle mércét adott a megszólalásnak. Ezt több minden miatt te-

hette meg. A legfontosabb a folyóirat nyíltan vállalt missziója volt, amit két emblemikus figurája, a Társaság elnöki székében ülő Bethlen István és a lap életének nagyobbik részében a főszerkesztői pozíciót betöltő Szeffkú Gyula képviselt: a Trianon utáni Magyarország megalakításának egyik legfontosabb előfeltétele a parlamentáris demokrácia alapértékeiben megegyező szellemi erők integrálása. Az integrációs program nemcsak azt jelentette, hogy a főszerkesztő szélesre tárta a lap kapuit a konzervatív iránytól balra álló falukutatók és népi írók előtt is, hogy szinte ozmózisos viszonyt igyekezett kialakítani a Nyugattal, hogy a szerzők ifjabb nemzedékének kiválasztásában bőszéggel épített az egyetemi szemináriumokon feltűnő fiatal tehetségekre, hanem gondosan tervezett és nagy műgonddal kivitelezett társasági formákat is magában foglalt. A Szeffkú-tanítványként igen fiatalon a Magyar Szemle körébe került Kosáry Domokostól tudhatjuk: „A szélesebb, a tágabb meghívott kör volt a tea. A fiatal szerzőket először a teára hívták meg. [...] Aki nek a cikkét elfogadták, bekerült a Társaságba, meghívták a teára. Hogyha már elfogadottabb volt az illető személye is, akkor meghívták a vacsorára. [...] Beszélgetés folyt. Úgy, hogy vacsora előtt és után félre lehetett vonulni, beszélgetni. Amikor először teára voltam hivatalos, Szeffkú körbevitt, bemutatott a többi vendégnek. A vacsorákon Bethlen ült az asztalfőn, és meg volt szabva a többiek helye is. De a vacsora után félrevonulva, már Bethlennel is lehetett beszélgetni. Első alkalommal bemutatták az illetőt, és legközelebb már oda lehetett menni hozzá. Ez azért volt fontos, mert az európai viselkedésnek, a tárgyalási formáknak azt a szintjét, amit most 1990 utáni nemzedékeknek kell újratanulni, ott egy fiatal ember magától értetődően sajátította el, mint a tánciskolai szabályokat. Számomra ez a tapasztalat nagyon megkönnyítette, hogy később Franciaországban vagy Angliában egy ilyen társaságban hogy kell mozogni, hogy kell az embereket megszólítani.” (Kodolányi Gyula interjúja: A MAGYAR SZEMLE ÉS A FIATAL NEMZEDÉK, Magyar Szemle, 1997.)

A „tánciskolában” nagy mesterek tanítottak. A folyóirat és az azonos nevű Társaság vonzáskörébe – a megjelenésén túl az uzsonnák és vacsorák vendégei közé – tartoztak a kor vezető jogtudósai, akik hol párhuzamosan, hol zökkenőmentesen váltásokkal töltötték be államhivatalnoki és akadémiai tisztségeiket, a konzervatív történetírás olyan nagyságai, mint Hóman Bálint vagy Gratz Gusztáv, nagy hatalmú

lapszerkesztők és befolyásos publicisták, a demokratikus pártokban pozíciót vállaló ügyvédek, katolikus egyházi méltóságok, felvilágosult katonatisztek és persze a gazdasági élet nagy hatású szereplői, élükön a „házat” vivő Kornfeld Móric rokonával, a korszak gazdaságpolitikájára nagy hatást gyakorló, egyszerűsmind Horthy Miklóshoz fűződő személyes barátsága révén informális politikai potentátnak számító GYOSZ-elnökkel, Chorin Ferencsel. S a kör tovább szélesedett a Magyar Szemle Társaság kiadói tevékenysége révén. Bár maga a lap nem közölt szépprózát, költészetet és irodalomkritikát, annál inkább vállalkozott erre a Magyar Szemle cégjelzést viselő három könvsorozat, amelynek révén a Társaság beszélgetőkörébe és szellemformáló közegébe kerültek a kor olyan nagyságai, mint Babits Mihály, Horváth János, Szerb Antal vagy Genthon István. Röviden: a *Magyar Szemle* és hátterében a szorosan összeműködő négy meghatározó férfiú – Bethlen István, Kornfeld Móric, Chorin Ferenc és Szekfű Gyula – igyekezett fórumot teremteni a polgári Magyarország egymással szót érteni képes minden politikai és szellemi áramlatának, és küldetésének tekintette, hogy a húszas évektől egyre mélyülő politikai szembenállás és egyre hangosabb szélsőjobboldali radikalizálódás ellenére fenntartsa, ápolja és karbantartsa az ország sorsáért felelős elit higgadt kulturális és politikai befolyását. Ebben a széles kontúrokkal megrajzolt „klubban” mindennek elő kellett kerülnie, ami az ország jelene és jövője szempontjából fontosnak ítéltetett, s a *Magyar Szemle* nagy hatású nyelvet, valamint konszenzuálisnak tekinthető érvrendszert is teremtett a megvitatásukra.¹

Így olvasva, a TRIANONTÓL TRIANONIG első blokkjában közölt tanulmányokat egy folyamatos diskurzus szemelvényeinek is tekinthetjük. Megtudhatjuk belőlük, hogy miként gondolkodhatott e befolyásos kör egyik legfőbb reprezentánsa a korszak legfontosabb kérdéseiről, az ipar és a mezőgazdaság fejlődése közötti lépéskülönbségről, a földosztás nyugvópont-

ra soha nem jutó ügyéről, a munkanélküliség problémájáról és mindenekelőtt: az ország politikai irányultságáról. Ez utóbbi szempontból a kötetben újraközölt írások közül a legfontosabb a *KÉT ÚT* című, amelyben Kornfeld – mintha vacsoravendégeinek összegeznék a hosszú vitákban kiérlelt mértékadó álláspontot – kristálytiszta logikával vázolja fel: az ország rövidesen vagy a németek kénszerőlélésében találja magát, vagy haladéktalanul élére áll a Duna menti népek konföderációját sürgető politikai mozgalomnak. Tertium non datur – sőt a bizonytalankodás, a várakozás is megbocsáthatatlan történelmi véttség. A nagy magabiztossággal és a külpolitikai kérdésekben megkerülhetetlennek tudott politikai befolyás fedezetével megírt esszé mai olvasójának talán az írás néhány axiómatikus tétele a legérdekesebb. Ezek közül az első, hogy a Trianon utáni Magyarország „túl kicsi” történelmi szerepének és nemzeti értékeinek kiteljesítéséhez, s ha másért nem, legalább ezért feltétlen és megkérdőjelezhetetlen jogosultsága van a revíziós törekvéseknek. Ebből adódik a második axióma, amelyet 1933-ban ilyen világosan előre jelezni lényeglátásra vall: Magyarország külpolitikai orientációját az fogja meghatározni, hogy revíziós törekvései kielégítésére hol, mely hatalmakban lát majd nagyobb esélyt. Ha a későbbi szövetségesek – és mindenekelőtt Franciaország – idejében teret engednek a hajdani Monarchia területén immár a kis népek egyenjogúságát és partikuláris nemzeti érdekeit tiszteletben tartó Duna menti konföderáció létrejöttének, akkor ezzel elejét vehetik, hogy az érintett országok a maguk revíziós érdekétől hajtva a németek felé sodródjanak, másrészt a Nyugat számára fontos – területileg, népességnagyságában és értéktörekvéseiben is jelentős – puffert iktathatnak be a fasizálódó Németország és a rettegett bolsevikverselyt megtestesítő Szovjet-Oroszország közé. Persze e kívánatos alternatívának nemcsak kül-, hanem fajsúlyos belpolitikai előfeltételei is vannak. Szakértelméhez híven, ezek közül a szerző mindenekelőtt a gazdaságiakkal foglalkozik. Konzervatív beállítódása szerint óvakodik mindenemű radikális megoldástól – így akár a tőke, akár a nagybirtok érdekeit sértő reformoktól. Ezek helyett olyan politikát ajánl, amely biztonságos kereteket és csalogató feltételeket teremt a befektetéshez: építve a tőkés gazdaságfejlődés első világháború előtti dinamizmusá-

¹ Ez a nyelv nem a debattőr napi publicisztika nyelve volt, hanem inkább a mélyebb politikai analízisé. A közvetlen és gyors reagálás más fórumra várt: a funkcionális megosztások iránt nagy érzékkel viseltető Kornfeld Móric erre a szerepre hívta életre 1938-ban a *Magyar Nemzetet*.

ra és a nagybirtok piaci adaptációjában rejlő, ki nem aknázott lehetőségekre, gondosan tervezett állami piacélnkítő programot javasol és a „*legteljesebb Duna-konföderációt megvalósító Monarchia*” pénzügypolitikájának okos felélesztését szorgalmazza. A felelős elit, mindenekelőtt a törvényalkotás és az azt kellően informálni képes értelmiség dolganak látja, hogy elősegítse a kilábalást a mély válságból. Mert akár a kivándorlás, a munkanélküliség vagy a munkaidő törvényes korlátozását sürgető szakszervezeti követelések ügye, akár az államkassza eladósodása, akár a mezőgazdaságból élők jövedelmének évek óta tartó csökkenése kerül terítékre, az ok-okozati lánc felgöngyölítése szövevényesen egymásba gabalyodott bajok, válságok és megoldásra váró kérdések sorát hozza felszínre. Hogy a Kornfeld szívéhez legközelebb álló mezőgazdaság problémáját tekintjük: „*A földreform gyors megindulása annyival is inkább szükségesebb, mert ennek elmaradása a szélsőséges agitációnak csak újabb istápot ad... De közben az országnak más tekintetben is átalakuláson kell átmennie, nehogy e végleges földosztás nagyobb bajt hozzon, mint amilyen áldást. Meg kellene találni, ha lehetne, az egyke ellenszerét, vagy legalább megkísérelni, hogy a föld elaprózódása ne a magyar faj stagnációjának legyen okozója; meg kellene teremteni a városi életnek ama lehetőségeit, amelyekben foglalkozást találnak a faluról kiszorultak; el kellene érni a kisbirtokosoknak ama termelési tudást, amelyet a nagybirtok képvisel; meg kellene alkotni a szociális gondoskodást, mely ma a falun olyannyira hiányzik és melynek némi pótlója ma még a nagybirtokos, s meg kellene találni a módját annak, hogy a falusi horizont az ország határával essék össze. A földosztáshoz elég egy törvény. De hogy a földosztásból ne kár háramoljék a nemzetre, ahhoz egy nemzedék céltudatos munkája szükséges.*” (A FÖLDBIRTOKPOLITIKA KÖRÜL.)

Mély feltárára, gondos értelmezésre és érdekeny megoldási javaslatok kidolgozására váró kérdéseink ebből a nagy ívű panorámájából egy – mégpedig a korszak társadalmi kérdéseinek legfontosabbika – feltűnően hiányzik: az 1940 előtt született tanulmányokban még érintőlegesen sem esik szó a zsidókérdésről, az antiszemitizmusról, sőt az időközben elfogadott és hatályba lépett két zsidótörvényről sem. A téma annál sokoldalúbban előkerül persze később, az emigrációban született íráskor lapjain. S átfogó bibliográfia híján – melyet persze az iratanyag jelentős részének 1944-es

megsemmisülése miatt a leggondosabb filológiai munkával is legfeljebb töredékesen rekonstruálhatott volna a kötetet közreadó történész – nem tudhatjuk, hogy e tematikus hiány szerkesztői megfontolásnak vagy annak köszönhető-e, hogy Kornfeld az egyidejű folyamatok közepette egyszerűen nem érzett indítást a zsidókérdés boncolgatására. Ha a pontos választ nem is tudjuk, annyi azért ismeretes, hogy másfajta tevékenységi formákkal élénken reagált: visszahúzódó személyiségétől talán némiképp idegen módon, nyílt lobbizásban, szervezetalapításba és kiterjedt jótékonyági munkába fogott. Mélyen érintett volt: nem egyszerűen, mint zsidó ember, hanem legalább ennyire, mint hívő katolikus. Úgy látta: a zsidótörvények olyan hitbéli kérdésbe avatkoznak, ahol elszámolnivaló dolga csak istennek és embernek van egymással, s ahol a hit valóságos feletti bíraskodás joga egyedül az egyházat illeti meg. Ezért Kornfeldet nem a zsidókérdés mint olyan izgatta, hanem annak egyetlen kitüntetett vetülete: a hívő keresztény zsidók ügye. Viszonyulása pedig pontosan megfigyelt a katolikus egyházzal, amelynek befolyásos előljárói az övéhez hasonló érvelési logikával bírálták a zsidótörvényeket, s így Kornfeld joggal remélhetett gyakorlati támogatást is tőlük. Hathatós együttműködést sürgető lobbitevékenységének legfontosabb fóruma a felsőház volt: a második zsidótörvény elfogadása után beadvánnyal fordult a testülethez, hogy annak tekintélyes egyházi, világi nem zsidó és zsidó tagjaiból bizottság jöjjön létre a kikeresztelkedett zsidókkal szembeni törvényes fellépés ellenőrzésére, a lehető kivételek kijárására s általában: a humánus és emberséges bánásmód biztosítására. Hasonló szellemben járt el, amikor életre hívta s 1944-es megszűnéséig bőkezű anyagi támogatásával tartotta munkában a nagy befolyású egyházi férfiak irányítása mellett működő Szent Kereszt Szövetséget – a konvertita zsidók legfőbb érdekvédelmi szervezetét. A közöttük lévő régi munkamegosztást követve, Chorin Ferencre hárult a veszélyeztetett zsidók gazdasági szerepének védelme – e tekintetben Kornfeld főként egyéni támogatással, adományokkal nyújtott segítő kezét.

Tagadhatatlan: sűrű és tevékeny „mozgalmi” évek voltak tehát ezek – jól elgondolható, hogy mindeközben talán idő és energia sem jutott az írásra. De a reflektált szembenézés el-

maradásának minden bizonnyal volt egy további, talán még a vallási érintettségénél is mélyebb oka. Ez pedig az énazonosság kérdése lehetett. Hogy Kornfeld igazán kritikusan átgondolja és összes implikációjával együtt görcső alá vegye mindazt, amit a zsidótörvények a hazához tartozásról üzentek, ahhoz végső soron magát az asszimilációs szerződést kellett volna felmondania, és mind maga, mind a világ előtt csődnek kellett volna nyilvánítania két generáció őszintén patrióta teljesítményét. Erre természetesen nem vállalkozhatott az, aki számára a magyar identitásnak nem volt s később, az emigrációban sem lett alternatívája. Sokadmagával egyetemben Kornfeld számára magyar zsidó mivoltának a zsidó származásra való redukálása az énazonosság tekintetében egyszerűen kiürült kategóriákon nyugodott: a közösség, amelyhez valóságosan odatartozónak tudta magát, akkor is a magyar nemzet volt és maradt, ha annak politikai osztálya e kötődést éppen semmissé kívánta nyilvánítani. Ezen az alapon a nemzettestből való kiátkozás *mások* problémájává fordult át, amelynek személyes következményein egyszerűen nem volt mit újragondolni, s még kevésbé kellett a nemzeti közösséghez való tartozás dolgában bármit is újradefiniálni. De a zsidótörvényeket ugyan megszavazó, ám azokat hitelvi alapon mindvégig vitató, a törvényességi felügyelet dolgában aktívan együttműködő egyházi vezetők barátsága is visszatartó erő lehetett: Kornfeld által többször méltatott kritikus viszonyulásuk, távolságtartó eleganciájuk, személyes lojalitásuk legalábbis erőt és reményt adhatott, hogy a szélsőjobboddallal szembeni küzdelem sikere nyomán helyreállhat a „rend”, s a magyar zsidóság magyar mivoltának megkérdőjelezése rossz emlékü „félreértésként” kerül a történelem sülyesztőjébe.

Mindez persze feltételezés, amelynek megerősítéséhez vagy elvetéséhez a kötet 1944 után született zsidó tárgyú írásai sem igen adnak kulcsot. Az 1944–45 fordulójáról datálódott életrajzi jegyzet – az elhurcolás, a deportálás, majd a megmenekülés tíz hetének története – inkább csak feltűnő visszafogottságával és legfeljebb a németeket érintő indulatszavaival üzen: az összes megrázkódtatás, az elszenvedett megaláztatások és félelmek ellenére, ez az egész egy *epizód* volt, amely még átmenetileg sem kezdheti ki a hazaszeretetet, a hitet, a nem zsidó barátok és küzdőtársak iránti feltétlen

bizalmat – amely tehát az élet lényegének érintetlenül hagyásával esett meg, és sem érzelmi, sem intellektuális értelemben nem okozott tartós törést vagy fordulatot.² A frissen kikeresztelkedett és hitét neofita buzgalommal ápoló zsidó ember³ magánéleti választásai és lélektani folyamatai felől mindez érthető és értelmezhető. A politikai befolyását az utolsó pillanatilag fenntartani kívánó közszereplő oldaláról azonban már kevésbé. Kornfeld választása ugyanis a magyar zsidóság legvédtelenebb rétegeinek – mindenekelőtt az izraelita felekezet kebelében maradt vidéki közösségeknek – a teljes és tudatos cserbenhagyását jelentette. S írásainak tanúsága szerint ezzel a ténnyel a háború után sem kívánt szembenézni. Nincs nyoma annak, hogy felvetődött volna benne a politikai felelősség kérdése, s annak sem, hogy összefüggést keresett volna családjának hathatós egyházi segítséggel – és persze a hatalmas vagyon feláldozásával – véghezvitt kimenekítése és az elhurcolt százezrek haláltáborokban bevégzett sorsa között. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kornfeld számára a zsidókérdés a keresztény pluralizmus kérdésévé transzponálódott, s annak a korszak fejleményei által lecsupaszított zsidó esszenciáját mind személyes életében, mind közérdekű fellépésében következetesen hártotta magától.

Az ismeretlen indíttatásra (Széchenyi Ágnes feltevése szerint talán az érdeklődő külföldi újságírók tájékoztatására) íródott *A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON* című kézirat további támpontokkal szolgál a hazából való kiűzetés és az egyidejű idetartozás-tudat lelki feszültségének sajátos feldolgozásáról – a kérdés intellektuális eltávolításáról. A tanulmány fő állítását mindjárt az első mondat közli: „*A zsidókérdés Magyar-*

² Érdekes megjegyezni, hogy a két ember temperamentumának nyilvánvaló különbségeitől eltekintve, igen hasonló szellemben és hangvételben íródott Chorin Ferencnek a Kornfelddel közös elhurcolásuk, zirci bujkálásuk, fogságuk, majd a németekkel kötött szerződés értelmében lehetővé vált kivándorlásuk történetét a maga látószögéből elbeszélő emlékirata. (Strasserné Chorin Daisy–Bán D. András: *AZ ANDRÁSSY ÚTTÓL A PARK AVENUE-IG.*)

³ A Kornfeld család hitbuzgalma a ház tárgyi környezetén is ott hagyta a maga félreismerhetetlen lenyomatát. Lásd erről Gogolák Lajos *ROMEMLÉKEK* címmel a *Holmi* 2001. március–áprilisi számában közzétett visszaemlékezéseit.

országban középosztály-kérdés.” Tehát történeti és szociális probléma, ami Trianonnal radikalizálódik, a nem zsidó–zsidó verseny éleződik. A fő motívum Kornfeld régi témája, a „túlnépesedés”: a békeszerződés után a kis ország területére betelepült százezreknek hely, pozíció és munka kellett – a numerus clausust, de még az első zsidótörvényt is a „népesedési” kényszerekre adott válaszként, a maga vonatkoztatási keretében ésszerű lépésként kell értelmezni. A radikalizálódás pedig az egymást követő politikusok bűne: *„Jogosult az a kérdés: vajon hol volt az a magyar közvélemény, mely a régi magyar hagyományokat tiszteletben tartja, mely régebben az alkotmányt, az emberi jogokat, az asszimilációt hirdette? Az igazság az, hogy az eruptív, a forradalommal fenyegető helyzetben, melyben a magyarországi forradalmárok a hatalmas szomszédra hivatkoztak, az igazi magyarok úgy érezték, hogy az országot a forradalomtól egyrészt, a megszállástól másrészt, csak úgy menthetik meg, ha a zsidóságot áldozzák fel, azal biztatva és áltatva önmagukat, hogy az általuk vélelmezett német háborúvesztés mindezeket az intézkedéseket amúgy is elsöpri. Nem kell a történelem ítéletére várni annak eldöntésére, céljukat elérték-e, és nem ártottak-e súlyosan az országnak, mikor a megalkuvás politikáját követték az erkölcs és a magyar hagyomány kérdéseiben.”* A gondolatmenet logikusan jut el a végkövetkeztetéshez: a középosztály-probléma radikális megoldása nélkül a háború végeztével sem várható az antiszemitizmus visszaszorulása. Felidézve egy csaknem egykorú írást, Bibó nagy hatású ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN-ját, szembeötlőnek tarthatjuk a történeti vonalvezetés rokonságát – ami a széles merítésű közös diskurzus életteli bizonyítéka –, de egyszersem sokatmondónak és meggondolkoztatónak is a tényt, hogy a felelősség kérdését a két szerző mennyire másként kezeli. Bibó számára, emlékezhetünk, az elsőrendű követelmény az erkölcsi szembenézés vállalása, s ebben minden szellemi és politikai erőnek szerepet szán, élükön az egyházakkal. Kornfeldnél az erkölcsi értékelés vagy a felelősség kérdésének tisztázása teljesen hiányzik, az egyházakról pedig mindössze egy rövid félmondat esik, amelyben a szerző a harmadik zsidótörvénnyel szemben hangoztatott kritikáikat villantja fel (a végül elfogadott törvény megszavazásában játszott szerepük azonban beszédesen homályban marad). Az antiszemitizmus felszámolását – az el-távolítással való lelki feldolgozás következetes

végigvitelével – tisztán politikai problémának látja, a *jogegyenlőség* visszaállításának kérdéseként fogja fel, s érvei között fontos helyet foglal el azoknak az objektív (gazdasági, demográfiai, migrációs stb.) tényeknek az elősorolása, amelyek miatt, mint írja, a háború után a zsidókérdés feloldódik majd abban a szélesebb merítésű társadalmi problémában, amit az államszerkezet és a gazdasági struktúra el nem napolható átalakítása amúgy is a történelem napirendjére tűz.

Persze ha mégoly visszafogott is a stílus és fegyelmezett is a gondolat, a zsidókérdés ügyében Kornfeld mindezzel nem jut dűlőre. Gondolati küzdelmei közepette mintha itthoni párbeszédteremtő küldetésének keresne folytatást az emigrációban, a külföldön született tanulmányok világosan egy új diskurzus megteremtésére irányulnak, s ennek a középponti problémája a „hogyan is történhetett”. Az IRÁSTUDÓK ÁRULÁSA-nak utolsó passzusa szinte programnyilatkozatként olvasható: *„A külföldön élő magyarságnak nem a szöszátyár kritika, nem a felelőtlen ugratás, nem a bosszúállásra való izgatás a legfontosabb feladata, hanem: ébren tartani a világon, de saját köreiben is a hitet, a tudatot a magyar nemzet sajátos értékeiben, s megvédeni a magyar múltat a rágalmozások ellen, melyekkel ellenségei, fájdalom, nem egyszer magyarok is, elárasztották.”* Ennek a programnak a jegyében áll neki a nagy szellem-, politika- és társadalomtörténeti munkának, amelyből a kötet legkidolgozottabb tanulmánya, a címadó TRIANONTÓL TRIANONIG című írás születik. Korszakhatárai szerint az írás a kiegyezéstől az 1944-es német megszállásig terjedő sűrű történelmi időszakot tárgyalja, középponti problematikája szerint azonban valóban a Trianontól Trianonig megoldatlanul maradt kérdés: a magyar állami függetlenség – vagy ahogy a szerző fogalmaz: *„a magyar nemzeti élet teljességére való törekvés”* – paradoxonait, történetileg kialakult csapdahelyezeteit és a megvalósítás jegyében fogant politikák kudarcait veszi sorra. Bravúros társadalomtörténeti okfejtéssel jut el 1918 és 1919 forradalmaig, s máig párját ritkítóan mély elemzését nyújtja annak, hogy az első világháború utáni rendezés két nemzetközi alapelve – a választójogi demokrácia és a nemzeti örendelkezés doktrínája – hogyan bicsaklott ki a felbomlott Monarchia problémáján, s a forradalmak utáni belpolitikai helyzet miként ágyazott meg a tárgyalásképtelenségnek, majd

a trianoni békeszerződés hideg jogi formuláiban és súlyosan sérelmes határrendezési előírásaiban mélypontjára jutó csődnek. A nagy műgonddal és aprólékos részletességgel felvázolt kor-körkép szervező gondolata a már megismert axióma: Trianont nem lehetett elfogadni, a revíziós törekvés jogosan lett a két háború közötti politizálás legfőbb szervezőelve. Csakhogy revízió össze nem egyeztethető módon különböző értékeket és követeléseket értettek a korszak meghatározó szellemi és politikai áramlatai. Bethlen és köre – s persze a magát e körhöz soroló Kornfeld – számára a „revízió” a hagyományos magyar alkotmányosság és szabadságjogok hazai és nemzetközi újraelméletét jelentette, a „szegedi gondolat” zászlajukra tűző katonatisztek, kispolgári rétegek és az „új középosztály” számára a követelés tartalma államilag vezérelt radikális igazságtevés, antiszemitizmusról és antikapitalizmusról szított „fehér terroron” nyugvó rendszinálás – s persze erőszakos területi visszafoglalás volt. E közismert tények üdítően új megvilágításba kerülnek a két eszmevilág fő képviselőit bemutató politikusi portrészor révén. A lapokon meg-elevenedik Horthy sajátos tisztességgel párosuló gyengekezűsége, Bethlen gondolkodói nagyvonalúsága és tárgyalói eleganciája, Gömbös elvakult harsánysága, Imrédy ön- és közveszélyes sodródása, Bárdossy cinikus opportünizmus – megannyi figura a maga hozzájárulásával egy drámai végkifejlet felé loholó korszakban, amit az elemző a már látott higgadt távolságtartással idegenít el a saját életétől, amellyel persze mindez egybeforrott. A „zsidókérdés” itt végképp analitikus problémává szublimálódik: a tanulmány vonalvezetése szerint a „szegedi gondolat” e kérdés letéteményese, és az egyre radikalizálódó zsidótörvényekben nem mindenki egyformán vétkes. Leírásában a konzervatív politikai erők – élükön a főpapság befolyásos vezéregyéniségeivel – a végéig küzdenek legalább a folyamat fékezéséért, s részben a „szegedista” alsópapság nyomásának, részben az egyház opportunus megoldásoktól vissza nem riadó politizálási hagyományainak tudható be, hogy végül hadállásaikat lépésről lépésre feladják. Ezzel azonban végképp vesztesre áll minden higgadt erő – a tanulmány felgyorsult tempója szinte reprodukálja a haláltáncot, amelyet az egymást váltó miniszterelnökök Horthy rosszul időzített és még roz-

szabbul megkoreografált kiugrási kísérletéig végigjárnak. A nagy ívű gondolatmenet töredékesen zárul: az utolsó bekezdésben éppen az ország német megszállásánál és Kállay miniszterelnök koncentrációs táborba hurcolásánál tartunk – a folytatásról, a végkifejletről már nem esik szó.⁴

A végig nem mondott történet szálát persze csak átmenetileg ejti el a szerző, annál is inkább, mert a kulcstanulmányban vázolt alapkérdés a számára a második világháború befejeztével is nyitva marad: noha formailag új a nemzetközi konstelláció, ennek keretei között továbbra is veszélyben az ország függetlensége. És nem egyszerűen a szovjet érdekszféra kiépítéséről, még kevésbé pusztán a kommunista diktatúráról van szó. Hanem arról is, hogy a kis közép-európai országok hátában ott a vereségébe beletörődni nem tudó Németország újraerősödésének veszélye s azok a revíziós törekvések, amelyeknek az amerikaiak által szorgalmazott európai egyesülési folyamat éppen e kis népek rovására teremthet terepet. Kornfeld – mint az emigráció oly sok meghatározó gondolkodója – szinte a második világháború befejezésének pillanatától fogva úgy ítélte meg: ez a háború annyi megoldatlan kérdést és begyógyíthatatlan sebet hagyott hátra, hogy aligha lesz elkerülhető a harmadik világégés, amelynek főszereplői lényegében azonosak lesznek a korábbiakkal. E testközelinek érzett veszély előterében lesz számára újbóli érvénye a Duna-konföderáció gondolatának. Az évtizedes Csipkerőzsika-álmából életre keltett elképzelés lényege változatlan, hordozópillérei azonban részben mások. A pánnémet és pánszláv törekvések harapófogójába szorult Ausztria, Magyarország és Csehország lehetnek a leg-

⁴ Nem tudható és a kötetet rendező Széchenyi Ágnes sem ejt szót arról, hogy az 1948-as keltezésű munka miért maradt lezáratlan. De meglehet, Kornfeld Móric éppenséggel lezártnak tekintette a tanulmányt: felfogása szerint a „Trianon-történet” a német megszállásig tartott; ami utána jött, az már csak a végkifejlet – itt már minden játéktér elfogyott. Hogy a szerző maga befejezettnek gondolta az írást, arra a kötetben közölt egyik levélből következtethetünk, amelyben Frey András történészbarátjától kérte kommentárokat „100 oldalas esszéjére” – nem említve, hogy a munka bármilyen értelemben is befejezetlen volna.

főbb letéteményesei egy olyan szövetség létrehozatalának, amely egyrészt képes hatékony védelmet biztosítani a nagyhatalmi elnyomással és bekebelezéssel szemben, másrészt teret teremt e veszélyeztetett népek nemzeti kibontakozására és demokratikus történeti hagyományaik felvirágoztatására.

A tizedet záró sorok papírra vetésének idején – Sztálin halála után – talán volt is némi elvi eshetőség az efféle történeti-politikai víziókban. Persze mi már tudjuk: nem tört ki a harmadik világháború, helyette viszont évtizedekre jéggégé fagyott frontokon végeláthatatlanul folyt a hidegháború – Kornfeld 1967-ben bekövetkezett halálának idején még teljes intenzitással. A konföderációs gondolat alapjait megvető tárgyalásos megállapodásoknak – főként Amerika és a Szovjetunió közeledésének – semmi esélye sem látszott, s így persze fiókba zárt gondolatkísérlet maradt mindaz, amit – régi dialógusteremtő és integratív képességeit ismét mozgásba hozva s alkalmas módon az új közegre áttűtetve – Kornfeld az emigrációs politizálás közös alapjainak megteremtése érdekében felvázolt. Hazajöveteléről, itthoni újrakezdésről végképp nem lehetett szó. Ebben a helyzetben életének utolsó évtizede a privát életbe való visszahúzódás időszaka lett: a hajdan kimenekített magánvagyon maradványa elég volt az idősödő házaspár megélhetéséhez, sőt, Kornfeld könyv- és műgyűjtő-ambícióinak újraélesztéséhez is. A gyerekek – ez időre már fiatal kereső mindégnyik – beilleszkedtek az új világba, megbecsült értelmiségiek – neves egyetemi intézetek kutatói, orvosai – lettek. Ha akarták volna, 1989 után ők talán kacérkodhattak volna az itthoni újrakezdés gondolatával – de életük másfelé vitte őket. Hazai szempontból véve a családtörténet s a benne foglalt tradíció ezzel lezárattott.

De mondanunk kell-e, hogy egyúttal evaporálódott is? Igen, részben talán ezt kell mondanunk. Ha mérleget vonunk, legkevesbé talán az odavesztett nagypolgári termelési és gazdasági kultúrát emlegetnénk: az újrainduló hazai kapitalizmus elmúlt két évtizedes története azt mutatja, hogy a szocializmus időszakában a totalitárius berendezkedés felszíne alatt a társadalmi túlélés hajszálerein végül is mind-ebből sok minden átszivárgott, s ha álrúhás formában is, de továbbadatott. A Kornfeldek, Chorinok, Goldbergerek távozása után is megőrződtek bizonyos vállalkozási beállítódások,

megőrződtek a piaci szakértelem elemei, megőrződtek munkakultúrák, és – főleg – megőrződött a mai adaptációhoz nélkülözhetetlen nyugatos orientáció. Ami azonban elveszett, az a gazdasággal társuló szellemi befolyás, az a széles értelemben felfogott kulturális teremtőerő, amelyet személyében – rétegének jellegzetes képviselőjeként – Kornfeld akár életének itthoni évtizedeiben, akár később az emigrációban megtestesített. Láttuk: ez a befolyás és teremtőerő a nagypolgári szerepfelfogás szerves részének tekintett közfelelősség átérzéséből és gyakorlati cselekedetekké való átférfalásából táplálkozott. A Kornfeld-életrajz súlypontjai és a nagy invencióval életre hívott intézményi alkotások ismeretében talán túlzás azt mondani, hogy szellemi műhelyek létrehozatalát és életben tartását, iskolák alapítását és felvirágoztatását, a széles értelemben felfogott kultúra ápolását és formálását e réteg számos tagja pontosan annyira vállalkozásnak és kreatív tehetsége kibontakoztatása terepének tekintette, mint szénbányái, gyárai, bankjai működtetését és gyarapítását. Hogy az alkotás fogalmának e kiszélesítését megtegye, ahhoz azonban megkérdőjelezetlen társadalmi beágyazottság és az elitzereppel való azonosulás szükségeltetett – két olyan feltétel, amelyet a második világháború reparálhatatlanul szétzilált. Mert ha a soron következő évtizedek szellemi életében – egy-egy Kosáry Domokos, Szabolcsi Bence vagy Keresztury Dezső habitusában és fellépésében – ott éltek is az egykor érintkezési formákat és nyelvet teremtő Magyar Szemle Társaság szocializációs hagyományai, ha maradtak is néhányan, akik a legvadabb időkben is képesek voltak más világfelfogások értő meghallgatására és a hídteremtő megszólalásra, visszahozhatatlanul eltűnt, amit e széles merítéssel alkotó nagypolgári réteg személyes jelenlétében képviselt. Ez a személyesség ugyanis végső soron csalhatatlan kvalitásérzékkel és biztos tájékozódással meghozott napi döntéseket jelentett, s ilyesmit jelenthetne ma is: annak kifinomult letapogatását, hogy „mi van a levegőben”, mi a fontos, és hol van az ember lendítőerejének a legjobb kamatoztatása. E biztos érzék nélkül nincs mecenatúra, mecenatúra nélkül pedig kicsi az esélye a kulturális integrációnak – ki-ki örülhet, ha a maga fertályán a maga létét biztosítja. Tudjuk, mindez persze pénzkérdés is – és nálunk ma még keveseknek van akkora vagyona, hogy

abból az üzlet hasznán túl nagyvonalú célok nagyvonalú támogatására teljen. De éppen talán a Kornfeld-generációk története bizonyítja, hogy a pénz csak a szükséges előfeltételek egyike, ami a közösségért érzett felelősség tudata és e tudat belső életcélá váló átfordítása nélkül jobbára akkor is parlagon marad, ha nemes célokra egy-egy nagyvállalkozó szán is hébe-korba. Az igazi hiány tehát ma végül is a klasszikus értelemben vett elit összetartó ereje és ethosza iránt mutatkozik – ez az, ami, úgy tűnik, a szocializmus évtizedeiben még a föld alá szorítva sem volt továbbhagyományozható és életben tartható, s amit a tőke új felvirágoztatása szemlátomást mindeddig nem hozott magával. Ma a Kornfeld-féle szerepek nem látszanak újraéleszthetőnek, s persze egyelőre nemigen eldönthető, hogy a bennük testet öltő kulturális formák váltak-e talajtalanná és idejétmülttá, vagy csak arról van szó, hogy a nagypolgári ethosz magára találásához új alapító atyák új fiainak nemzedékeire lesz még szükség.

Szalai Júlia

EGY PAPIRRA PIROS FESTÉK CSÖPPENT

Orhan Pamuk: *A nevem Piros*
Fordította Tasnádi Edit
Ulpius-Ház, 2007. 608 oldal, 3999 Ft

A NEVEM PIROS-nak több tengelye van, és akár egy Rubik-kocka, mindegyik mentén elforgatható.

A különböző tengelyek közös középpontjában a kultúrának, mint a történelem arcának a változása és e változás folyamata áll. Az a pont, ahonnan a jelen már félmúltban látható, és már feltűnik a láthatáron az idegen, az új hódító eljövetele, de az még nem vált valósággá. Pamuk azt a határhelyzetet keresi meg a történelemben, ahol a valóságról alkotott szilárd fogalmak éppen megbillennek. Még nem pusztult el a régi, hiszen a rendje még stabil, a szemlélete is annak látszik, és még nem tört be a helyére az új; de a régi fölötti ítélet már meghozatott. Ennek a lappangó tudata múlt idejű mondatok megfogalmazására készíti a könyv szereplő-

it, akiken már erőt vesz a változás minden mélabúja. Sokan kezdik a jelent a régmúlt nagy, letűnt korszakainak a sorában látni. E dicsőséges korszakokra is mindinkább úgy gondolnak, hogy azok mindegyikének a lerombolása, brutális megsemmisítése éppolyan érzékletesen jelenik meg előttük, mint a virágzásuk és a nagyságuk. Sőt minél részletesebben és áhítatosabban idézik fel a korábbi kultúrák lenyűgöző alkotásait, annál kegyetlenebb szadomazochizmussal beszélnek el az elpusztításuk történetét.

A regény pillanata Kelet és Nyugat összetalálkozása, első, még csak kevesek által és csak titokban érzékelt kulturális összekoccanása a XVI. század végén. Az a momentum, amikor a Kelet mozdíthatatlannak hitt sok száz éves hagyománya összetalálkozik a Kelet felől nézve fejtetőre állított világfelfogással, amelynek nem isten áll a középpontjában, hanem az ember. Az Ottomán Birodalom szabad szemmel még nem látható hanyatlásának a kezdete ez, és a nyugati, majdan a felvilágosodáshoz vezető reneszánsz racionalizmusának az immár Kelet felől is látható jelenléte.

Pamuk 1591-ben játszódó mai regényét ír, Kelet és Nyugat a politikában ellentétnek beállított különbségeit, a régihez való ragaszkodás és az új iránt felébredt izgatottság konfliktusát vizsgálja a miniatúrafestés mikrokosmoszában. Az elutasítást, amellyel a Másik világot megpróbálják az irreális szférájában tartani, és minden erejükkel tagadják, hogy egyáltalán elképzelhető vagy megengedhető volna a létezése, miközben már vágyanak rá. Emiatt is kulcsfontosságú a KORÁN-ból vett, de a magyar kiadásból hiányzó mottó: „Istené a Kelet és a Nyugat” (vagy ahogy egy szereplő Allah szavait felidézi a 336. oldalon: „Kelet is, Nyugat is az enyém”).

A narráció módja merőben szokatlan: nincs narrátor. Sem első, sem harmadik személyű, ami olyan térszerkezetet ad a regénynek, mint a nyugati festésmód. Nem felülről vagy kívülről látjuk az eseményeket, hanem minden egyes regényalak saját szemszögéből. Az egyes szereplők közvetlenül az olvasóhoz szólnak, mint egy bejelentkeznek a történet és a történelem képzeletbeli telefonvonalán („A nevem Eszter”, „Engem Lepkének hívnak”), és fűzik az egymást át- meg átszövő történetek valamelyikét. A szálak az olvasóban futnak össze. A regény univerzumának minden alakja és tárgya az olvasóhoz

suttog, kiabál vagy beszél, neki magyaráz: az enyéspont az olvasó maga.

Az első, aki megszólít, egy friss halott, akit társai Finom efendinek neveztek. A regény főbb alakjai nem a valódi nevükön, hanem a család vagy a közösség által rájuk ruházott nevenek szerepelnek. Ezzel egy második dimenzió, az adminisztratív adatolt realitástól elemelkedett szubjektív életsík jelenik meg. A szereplők néha reflektálnak erre a megkettőzésre, tudják egymás „valódi nevét”, tudnak a rájuk vonatkozó szabályokról, gondolkodásuk és tetteik azonban abban a szférában zajlanak, amelyikbe a vágyaik vezetik őket. Finom efendi miniatúrafestő volt, aki arany- és egyéb díszítéseket festett a szultán műhelyében készülő könyvek lapszéleire, és akit egyik miniatör kollégája megölt, és egy kiszáradt kút mélyére lökött. Megölését a gyilkos maga is elmondja nekünk. Nem gondolta magáról, hogy valaha embert fog ölni, inkább megtörtént vele, de reflektál arra, hogy gyilkossá vált.

Majd színre lép a még ifjú Fekete, aki tizenkét év távollét után tér haza Isztambulba. Nagybátyja, a Sógor hívja vissza, aki távozásának is az oka volt, mert nem adta hozzá lányát, a szép Shekürét, akibe Fekete szerelmes volt. Fekete írnokeként és könyvügynökként különböző pasák szolgálatában eltöltött évek után még mindig szerelmes a huszonnégy évesen megözvegyült Shekürébe, aki két fiával visszaköltözött apja házába, mert volt férje házába a sógora, Haszán szerelmével üldözte. Sheküre helyzete bizonytalan, mivel senki sem tanúsította, hogy a férje meghalt. Négy éve tűnt el a szafavidákkal vívott háborúban, azóta nincs róla hír, de holtan senki nem látta. Fekete megjelenése hatással van rá, és vakmerően megmutatja neki magát az apai ház egy nyitott ablakában.

Apja, a Sógor, titkos munkálatokat irányít: a szultán megbízásából illusztrált könyvet készített a legkiválóbb miniatörökkel, amit a szultán a velencei dózsénak akar ajándékozni a Hegira – Mohamed próféta Mekkából Medinába térésének – közelgő ezredik évfordulójára (ami az iszlám naptárban az ezredik évet jelöli a Gergely-naptár 1622-ik évében). Ezt a könyvet olyan képek díszítik majd, mint amelyeneket maguk a velenceiek festenek: perspektivikus ábrázolások és egy még letakart képmás, feltehetően a szultán felismerhető portréja. Fekete azt a feladatot kapja, hogy írjon történetet

a képekhez, mivel az iszlám csak akkor engedélyez képi ábrázolást, ha az hozzájárul egy történet érzékletesebb megjelenítéséhez és élvezetesebb olvasásához. A díszítőművész erőszakos halála hirtelen árnyékot vet a könyv munkálataira, megkérdőjelezi a vállalkozás legitimitását, és gyanússá teszi a többi miniatört. Mindegyiküknek lehetett jó oka, akár elvi, akár gyakorlati, hogy megölje Finom efendit.

Sheküre és Fekete szerelmi levelezést folytat egy közvetítő segítségével, aki azonban írástudatlansága, kíváncsisága és a dolgok rendje iránti érzéke okán is rendre bemutatja mindkettejük leveleit Sheküre sógorának, Haszánnak, aki felolvassa őket neki, és aki nemcsak szerelme, hanem a törvény adta jogán is magának akarja Shekürét.

Vándorprédikátor járja az országot, Isztambul utcáit és kávézóit: az Erzurum városából való Nuszret hozza, aki iszlám fundamentalista tanokat hirdet, szent háborút a kávé, a kávéivók és az olyan ábrázoló művészek ellen, akik a legkisebb mértékben is eltérnek a hagyomány szentesítette szemlélettől és módszerektől.

Nagybátyja kérésére Fekete megismerkedik a szultán főminiatörével, Oszmán Mesterrel, és a meggyilkolt Finom efendi kollégáival: Olivával, Gólyával és Lepkével, akiknek mesterük, Oszmán adta ezeket a neveket. Áradnak belőlük a történetek formájában előadott vallomások a miniatörkészítésről, a sok évszázados hagyományról, a nyugati szemlélet megjelenéséről, önmaguk értékéről, egymásról. A gyilkos újból lecsap: ezúttal a Sógort öli meg, mialatt Sheküre és Fekete titokban találkoznak, és elhatározzák, hogy összeházasodnak. Felgyorsulnak az események: Haszán embereket bérel, és visszaviszi Shekürét volt férje házába, ahol törvény szerint a helye lenne. A városban és főként a kávéházban, ahol a transzszexuális Mesemondó kifüggesztett rajzokon látható dolgokról beszélve szórakoztatta kávéivó közönségét, a vándorprédikátor fundamentalista emberei gyilkolnak és pusztítanak. A felfordulás közepette Fekete hazaviszi Shekürét az apai házba, de titokban kell tartaniuk a Sógor halálát, hogy Sheküre a törvény előtt ne maradjon gyám nélkül. Sheküre holtá nyilvánítja a férjét, és feleségül megy Feketéhez, de csak akkor osztja meg vele az ágyát, ha Fekete kézre keríti apja gyilkosát. A szultán rendet kíván a festőműhelyben,

és Oszmán mesternek és Feketének három napot ad a gyilkos megtalálására. Ezt a három napot az idős Oszmán elsősorban azzal tölti, hogy áhítattal tanulmányozza a szultáni kincstár mélyén raktározott régi illusztrált könyveket, amelyeknek hosszú évek óta a közelébe sem juthatott, vagy csak hallomásból ismerte őket. Ezek tüzetes vizsgálata élete beteljesülése és egy óriási kultúrhagyomány összegező áttekintése. Fekete türelmetlen, számára életkérdés a gyilkos mielőbbi megtalálása. Oszmán mester rátalál a kincstárban egy türkizbe foglalt aranytűre, amellyel Behzád, a legnagyobb miniátor évtizedekkel korábban megvakította magát, és a miniátorok körében isteni adománynak tekintett „*bársonyos sötétség*” elébe sietve megvakítja vele önmagát. Ezt látva Fekete megérti, hogy önállóan kell cselekednie. Összehívja a miniátorokat, és késhegyig menő harcban, amelyben súlyosan megsebesül, azonosítja a gyilkost; akit azonban a váratlanul a helyszínre érkező Haszán öl meg piros kardjával, amelynek félelmetes élességéről már korábban szó esett a történetben. Mivel megtalálta a gyilkost, Fekete elnyeri Shekürét, és elejét veszi a kilátásba helyezett szultáni büntetéseknek. Az utolsó szó Sheküréé, aki súlyosan sebesült férjének megtette azt, amire az első randevújukon hiába kérte, és attól fogva mindig délben feküdt a férje ágyába, hogy az éjszakát a gyerekeivel alhassa át, mert akármilyen boldogan él is a férjével, nem ismer nagyobb boldogságot, mint a gyerekeivel szorosan összebújva aludni.

A NEVEM PIROS cselekményét képek szakítják meg: a miniatúrafestők rajzai – mint például az, ami a Sátánról készült –, amelyeket a kávéházi vándor Mesemondó függeszt ki közönsége elé, hogy azokat mintegy megszólaltatva adja elő a meséit. Ekként beszélnek az olvasóhoz olyan lények, mint egy ló, egy aranypénz, egy fa, a halál, a sátán, a párosával járó dervisek, maga a transzsexuális Mesemondó és a piros szín. Első személyű monológjaik kitágítják a regény terét, és megszemélyesítésük konzisztens egyrészt a szerkezettel, amelyben minden és mindenki közvetlenül az olvasóhoz fordul, másrészt a regény főszereplőinek, a miniatúrafestőknek a gondolkodásával, amelyben minden, ami létezik, része az istentől áttelekesített világnak, és ezért minden megfeszendő részlet egyaránt fontos és elevenen létező.

Pamuk ISZTAMBUL című önéletrajzi kötetéből

tudható, hogy szülővárosában egész életében tapinthatóan érzékelté azt a sajátos szomorúságot és tárgyhoz nem köthető elveszettségérzést, amelyet a nagy múlttal, a letűnt birodalom emlékével való elkerülhetetlen összehasonlítás okoz a jelentéktelenebb utókornak. Ezt az álomszerű rosszkedvet, amely átjárja a várost, és a régi kutak letört peremében, az elhagyott és gyom felverte épületekben éppen úgy ott van, mint az emberek tekintetében, a Pamuk szerint lefordíthatatlan török *hüzün* szó fejezi ki; és mintha ebben a regényben, A NEVEM PIROS-ban, Pamuk ennek a tompa szomorúságnak, a *hüzün*-nek a gyökereit is ki akarná tapintani. Hogyan történik valaminek az eltűnése, kérdezi 1998-ban, kiterítve maga elé a XVI. század végének a képeit és térképeit, mert azokon már történelemmé szilárdulva látható mindaz, ami a jelenben még áramlatokként, mozgásokként és lehetőségekként vesz körül.

A NEVEM PIROS magyar párhuzamaként kínálkozik Darvasi László A KÖNYVMUTATVÁNYOSOK LEGENDÁJA című 1999-es, Pamukéval csaknem egy időben írt regénye, amely, noha költőibb, mint Pamuk könyve, ugyancsak történelmi fikció, ugyancsak a XVI. századra teszi eseményeinek a kezdetét (a török hódoltság korszakát fogja át, innen még több motivikus hasonlóság is), és nagyon sokban ugyanazokat a kérdéseket teszi fel, mint Pamuk. „*Mert nem kell mindent tudni – írja Darvasi –, de azt igen, igen, igen, hogyan válik rommá minden gazdagság és szépség, ami pedig annyi emberi erőfeszítést, könnyet és vért követelt*” (189.), hiszen „...*a világ folyamatos változásában, a percek szorgalmas múlásában megélcscsak a romlandóság eseménye lenne a legdőntőbb tényező...*” (198.) A kérdés, két jelentős könyvben ilyen világosan artikulálva, a jelen kérdése, és nem kevesebbet állít, mint hogy világunk és kultúránk, ahogyan és amiként ismerjük, belépett az átváltozás korszakába. Még nem tudjuk, mivé fog változni, de a veszteséget, az értékeink lassú átcsúszását múlt időbe, már nem lehet nem észrevennünk.

A NEVEM PIROS egyik tengelye az az esszézerű, sok szereplő szavaiból összeálló gondolatfutam, amely a keleti miniatúrafestést a nyugati festéztetfelfogással hasonlítja össze, és a kettő kontrasztjában tapintja ki a két kultúra különbségét. A miniatúrákon a magasra emelt horizontvonal felülről, az isteni nézőpontból ad rálátást a csatákra, kertekre, szerelmesekre,

és mivel isten mindent lát, a miniatúrafestő is mindent megrajzol, a legapróbb részletekig, és mindent úgy, ahogyan azt a teremtő elgondolhatta. A Nyugat művészete az emberi szem magasságában húzza meg a horizontvonalat, és az azon kijelölt enyészpontból kiindulva szerkeszti meg a perspektivikus látás geometrikus konstrukcióba tört rendszerét az ember és nem az isten nézőpontjából.

Noha Pamuk történelmi fikciót és művészeti esszét ír, könyve címével is aláhúzza, hogy a mélyben valami más forttyog. Ez a magma a *piros szín*: az a szubsztancia, amely összekapcsolja a regény cselekményét és Pamuk reflexióit. A szín zsigeri, asszociatív, irracionális, emlékezet előtti és tudatalatti elem; a piros pedig minden szín között a legszuggesztívabb, mert, lévén a szenvedély metaforikus és a vér valóságos színe, a legintenzívebben hordozza mindazt, ami az élettel, és azt is, ami a halállal asszociálható. Pamuk a piros színt nem úgy állítja középpontba, ahogyan az a természetben előfordul, hanem mint a természeti pirosnak a festők és kézművesek által nagy tudással – ritka rovarok porrá tört testéből segédanyagokkal és hosszadalmas főzéssel – piros festékként létrehozott művi-művészi megfelelőjét. Ez a piros festék az életerő és az erőszakos halál, a szerelem és a kiontott vér jele és szimbóluma. A történet kulcspontjain megjelenő piros szín ennyiben az egész regény költői kvintesszenciája, mert egyszerre foglalja magában azt, aminek a naturális színe; azt, ahogyan a művészet ezt a natúrát ábrázolja és megőrkíti, és mindazt az érzéki tartományt, amelynek a piros szín a hívőjele. Mindehhez még a piros festék súlyos, régi mongol bronz tintatartó edényben lép be a könyvbe, amit a főszereplő Fekete hoz magával távoli tájakról, és a Sógort ezzel a tintatartóval öli meg a gyilkosa. Luther tintatartója és Ivan Karamazov pohara is ez a tárgy, amely a gyilkost belülről rágó gondolatokat hallgattatja el, amikor a renegát Sógort testét és lelkét veszi célba. Részben ennek az utalásnak a hullámain jelenik meg a Sátán is a könyvben, hogy a kávéházi Mesemondó hangján, a benne és hallgatóságában lakozó ördöggént szóljon az olvasóhoz. A Darvasi regényének párhuzamos alaptematikája ezen a ponton is szembeötlő: ott az ördögöt egy asztalosmester faragja ki saját kezével, majd veri agyon, hiszen, mint egy

ferences rendi barát elmélkedik, „*csakis az ember teremthette a gonoszt. Amíg az Isten a saját képmására formálta az embert, az éppen úgy a saját képmására formálta a gonoszt, ebből pedig mindössze annyi következik, hogy az ördög ragyogó tükröképe az Istennek*”. (411.) Pamuknál azonban a Sátán, noha emberi ábrázolás szólaltatja meg, tehát az emberből jön elő, az ellentmondás szelleme. „*Allah önteltnek talált*”, mondja, „*Ő bemutatta nekem és a többi angyalnak az embert, és azt akarta, hogy boruljunk le előtte. [...] NEM BORULTAM LE AZ EMBER ELŐTT. Az új nyugati mesterek viszont éppen ezt teszik*.” (422.) Ez a Sátán, Pamuk felvilágosodáson és Freudon edzett logikájával, elutasítja, hogy ő volna az emberek bűneinek a forrása, és egyenesen Allahra mutat, aki mint legfőbb úr őt magát is teremtette, és örök életet adott neki: „*Allah rendje nekem köszönhetően és az ő engedélyével valósul meg*.” (420.) Mindez azonban a regény szövegében egy ember, a Mesemondó képzeletéből vétetik, aki a perspektivikus ábrázolást ekképpen nemcsak az Isten, de a Sátán ellenében valónak is aposztrofálja, mint ami a világ egész rendjének ellentmond.

A NEVEM PIROS nem dönt a racionalizmus és egy misztikusabb szemlélet között. Akár Darvasi könyvében, ahol a kémek az emberek álmait lesik ki, mert azokban találják meg a legfontosabb információt, egy-egy álom Pamuk regényében is hosszú dilemmát eldöntő érv lehet. Az álomnak, amely ebben a könyvben is metaforaként utal az emberek belső mozgatórugóira, és a végső soron minden más szempont elé helyezett önazonosságra, tehát egy ember végső titkára, nagyobb ereje és súlya van, mint a pragmatikus megfontolásoknak és észérveknek. Mindemellett a szereplők ésszerűen közlekednek a világban, és az érdekeiknek is megfelelően cselekszenek. Pamuk szereplői mindig több párhuzamos készletet regisztrálnak: miközben eldöntik, mit tesznek vagy gondolnak, a tudat „egy szegletében”, az énnel „egy sarkában” azzal ellentétes felismeréseket is rögzítenek, és így miniatűr etüdöket olvashatunk arról, milyen sok egymásnak ellentmondó elem közötti választás és az énnel megfelelő, illetve általa elutasított, elejtett megfontolások eredője egy emberi megnyilvánulás.

Pamuk regénye olyan részletező, aprólékos műgonddal megírt, ismétlésekben gazdag és a történetek iránti szenvedélytől fűtött, mint a miniatúrafestés. Miközben a nézőpontot az ol-

vasóba helyezi, „felülről”, a miniátorok távlatából is végigtekint a török, perzsa, kínai, mongol, afgán tájakon, az egymást legyőző kánok, agák és fejedelmek véres háborúinak és hódításainak a színterein, ezek örökkévalónak szánt képi ábrázolásain és e képek széttépésének vagy új hadurak nevét viselő új könyvekbe kötésének a történetén. Azt a kultúrát rajzolja meg, amely a nagy hódítók győzelmei és bukásai mellett újra és újra elmondja Hüsrev és Sirín vagy Lejla és Medzsún szerelmének a történetét is. A miniátorok fájdalmas nosztalgiával említik a régi nagy miniatúrafestő műhelyeket, a nagy uralkodókat, akiknek gazdagsága és hatalma a birtokukban lévő illusztrált könyvek számával is méretett, s a felülmúlhatatlan „régimestereket”, a Herátba, Tabrizba, Sirázba és Kavzínba való nagy miniatúraművészeket, akik még mindig mércét jelentenek. Pamuk a szereplők hangján újra- és újramondja a perzsa, özbeg, török, kínai vagy mongol eredetű régi történeteket, e kultúrának az alapköveit, miközben arra is reflektál, hogy ez a kultúra a XVI. század végére már csak a múlt e nagy történeteiből élt. Az alaptörténetek azonban még eleve nek, újra- és újraértelmeződnek, az emberek újra és újra átélnek és magukra vonatkoztatják őket. Kedvenc részleteik vannak, a nagy epikákból kiemelt betétek, amelyekben önmagukat látják. Sheküre és Fekete szerelmének képi emblémája Hüsrev és Sirín történetének az a pillanata, amikor Sirín megpillantja Hüsrevnek egy fa ágain lengedező képmását, és szerelmes lesz belé. A történetek a világ bonyolultságáról szólnak, nem szó szerint értendők, egy-egy kép nem névértéken veendő. Éppen hogy összetettségük miatt fordulnak hozzájuk, ahelyett, hogy a kérdéseikre szabatos igennel vagy nemmel felelnének. Pamuk, aki maga is festőnek készült, erős hangsúlyt ad egyes képeknek, amelyek megszákítják a cselekményt, mintegy beleékelődnek, keresztszetszében mutatva meg a történetet és annak enigmatikus, rejtett rétegeit. Az idő rombolómunkáját olyan időtlen víziókkal állítják szembe, mint például a hold fényénél tóban fürdőző Sirín képe, amely többször felbukkan mint az örök szépség, nyugalom és szerelem látomása.

Míg a miniatúrák leírását Pamuk sokszor nagyon pontosan részletezi, alakjainak a külső megjelenését kevés vonással vázolja fel; de mint az iskolázottan rajzoló festőknél, a kevés

vonal itt is sokat mond, mert pontos, és a megfelelő formákat idézi fel. Ezért Pamuk egyébként a saját hangjuk révén jellemzett karakterei, főként a nők: Sheküre és a házaló-hírvívó Eszter külsőleg is meglepően elevenen jelennek meg ahhoz képest, hogy milyen keveset mond róluk. Sheküre külseje például éppen azáltal lesz érzékletes, hogy Fekete a hosszú távollét alatt nem emlékszik az arcvonásaira. Egmáson elcsúsztatott változó élességű képekből lép elő, és az olvasó erre a homályló képre vetítheti a saját Sheküre-képét. Mint Pamuk egy interjúban elmondta, Sheküre és fiai: Sevket és Orhan áttétel és névváltoztatás nélkül saját anyja, bátyja és önmaga megjelenítései a könyvben.

A regénybe bújtatott esszé, a képi ábrázolás keleti és nyugati felfogása közötti különbségek elemzése, nem tisztán teória, hanem a szereplők számára egzisztenciális és politikai kérdés. Úgy kell-e ábrázolni a világot, ahogyan Allah látja: fentről, de minden részlettel teljesen, vagy úgy, ahogyan az ember látja idelent a földön, perspektivikus torzításban? Hol áll az ember a világmindenségben: középen? Vagy apró pont csak egy nagy egészben? Elfogadható-e az önmagában álló kép, amely nem illusztrál történetet? Megkövetelhető- vagy megengedhető-e egyáltalán, hogy a festőnek saját felismerhető stílusa legyen? Nem az-e a művészet legmagasabb foka, hogy a festő tökéletesen feloldódik az ábrázolás tökéletességig fejlesztett hagyományában, és nem tűnik ki saját kéznyomával? Megengedhető-e az egyes ember arcvonásainak élethű ábrázolása?

A világkép és az identitás dilemmája a könyv szinte minden szereplőjét kínozza. A Sógor, aki a szultán követeként járt Itáliában, egy Comotó melletti kastélyban a falakon függő portrék láttán először úgy érezte: „*Mintha csak azért készülnének a nyugati képek, hogy bennünket megijessenek. [...] Azáltal, hogy megfestették az arcukat, valami varázslatos dolog járult hozzájuk, ami olyan páratlanná tette őket, hogy magamat gyengének és tökéletlennek éreztem közöttük. Olyan érzésem támadt, hogy könnyebben megérteném létezésem okát és célját, ha rólam is készülné ilyen kép.*” (161.) Ezt a vallomást Fekete így kommentálja: „*Rögtön tudta, hogy az arckép iránt érzett vágyakozása a régi heráti mesterek által tökéletesített és változatlan mintává tett iszlám miniatúra végét jelenti...*” (161. k.) A Sógor azonban folytatja: „*Mégis érezni akar-*

tam, hogy mindenkitől különbözöm, hogy más, hogy páratlan vagyok [...] Bűnös vágnak tónt, mintha azt akarnám, hogy Allahnál nagyobbra nőjek, magamat fontosnak higgyem és a világ közepébe állít-sam.” (162.)

Pamuk azonban nem kultúrtörténetet, hanem regényt ír. Könyvének nem az az értéke, hogy újat mondana az iszlám és a Nyugat különbségeiről vagy a perspektivikus ábrázolással kifejezett világképről, hanem az, ahogyan megmutatja, hogyan ivódik a kultúra és annak értékrendszere az emberbe, és milyen az ember, amikor elbizonytalanodik saját kultúrájának a törvényei felől. Mielőtt a gyilkos a Sógort is megöli, hosszan beszélget vele, és bevallja Finom efendi meggyilkolását. „Azért ölted meg, mert félelem nélkül akartál a saját elképzeléseid szerint festeni”, mondja leendő gyilkosának az öregember. (244.) „Kell, hogy egy jó festőnek saját stílusa legyen vagy nem kell?” – kérdezi elismerésre éhesen a gyilkos miniátor, majd: „Nekem van stílusom?” (245., 246.) A jelenet a dialógusból reflexióba vált át, s megöletése árnyékában a Sógor a gyilkos kezében tartott bronz tintatartóra tereli a szót, illetve magára a készülő tetterre: „...társalagotunk a bronz súlyáról, a tintatartó formájáról, nyaka vékonyságáról, a régi kalligrafustollak hosszúságáról és a piros tintáról, melynek sűrűségét így előttem állva, a tintatartót lassan lóbálva is érzékelté...” (247. k.) A tetthez vezető indulatot, mintegy a gyilkossal együttműködve, a Sógor hívja elő, amikor gyilkosa kérdésére, hogy „Mikor fog a csoda bekövetkezni? Mikor értik meg igazán azt a sok képet, amelyeket [sic!] a szemünk világa árán festünk?”, azt válaszolja: „Soha. Sohasem fognak bennünket megérteni. ...egyetlen olasz mester képében sincs meg a te költészeted, hited, érzékenységed, színeid tisztasága és fénye. Az ő képeik mégis nagyobb elhítedőrvöl bírnak. [...] Úgy festenek meg mindent, ahogy a szem lát! Ők azt festik meg, amit néznek, mi azt, amit látunk. [...] A nyugatiak módszerével arcol fennmarad a végűtélet napjáig. [...] A jövőben mindenki így fog festeni. [...] Még itt is, a miniatúrafestéshez mit sem értő ostoba szabó is ilyen képet fog kívánni, hogy orra hajlására nézve elhiggye: nem közönséges akárkí, hanem valódi egyéniség ő.” (249. k.)

A regény szereplőit ez a hitbéli és gondolkodásbéli dilemma mozgatja, a mai olvasó előtt nem ismeretlen szorongás, hogy a világ, még nem tudni, hogyan, felhígul, és valami olcsóbb,

látványosabb felület fogja elfedni azt, amit valódi kultúráként ismerünk. Ez áll az érzelmek, vágyak, tettek és a politika mögött. Az egyik művész gyilkossá válik, egy másik a szerelembe vonul vissza a világtól, a harmadik demisztifikáló racionalista, aki a piros szín misztériumából is kijózanítja az olvasót: „A Piros is közös alkotás: egy papírra piros festék csöppent, mire a zsugori mesemondó megkérdezte, nem lehetne-e ebből is egy tábla. Még csöppentettünk a pirosból, aztán mindegyik miniátor festett valami pirosat, és mind mesélt is valami történetet hozzá azzal, hogy a mesemondó a végén nekünk meséljen.” (536.)

A NEVEM PIROS magyar kiadása és fordítása erős hiányérzeteket kelt. Nem tudok törökök, de nehezőz elhinni, hogy Pamuk nyelve ilyen mélyen alulmaradna Darvasi – igaz, rendkívül cizellált és stilizált – nyelvéhez képest, mint ahogy ezt a fordítás mutatja. Az angol fordításban a szereplők mesélnek, történetek és monológok áradnak belőlük, a magyarban csevegnek. A regény amerikai kiadása (MY NAME IS RED, angol fordítás: Erdag M. Göknar, New York: Random House, 2002), amely Pamuk jóváhagyásával készült, tartalmaz egy ajánlást („Rüya-nak”, az író lányának), három mottót a KORÁN-ból, amelyek nyilvánvaló jelentőséggel bírnak, és egy tartalomjegyzéket, amely a regény szerkezetének a tükré, és funkciójához híven segíti a történetben való tájékozódást. Az ajánlás és a mottó elhagyása a magyar kiadásban nehezen menthető, hiszen nyilvánvalóan a könyv részei. Az már talán csak az amerikai kiadónak az olvasók iránti előzékenysége, hogy térképet is közöl, amely feltünteteti a regényben említett háborúk és miniatorműhelyek helyszíneit. Nem felesleges, hiszen Pamuk létező geográfiai és történelmi kontextusba helyezi könyvét, és ki ismeri ma a XVI. századi Közép-Kelet politikai térképét?

A magyar fordítás megfosztja az olvasót az élvezetes olvasmány élményétől, mert a nyelv, amelyen a regényt megszólaltatja, színtelen, szagtalan, semleges társalgási nyelv. Persze egy fordításból sohasem tudhatjuk biztosan, hogy a hang, amelyet a regényben hallunk, az író hangja-e. Pamuk regényének magyar fordításában az olvasó egyáltalán nem talál irodalmi nyelvet, írói hangot, csak a mondatok jelentésének a feltehetően korrekt magyarra való át-

ültetését. A fordító, a neves turkológus Tasnádi Edit láthatóan küzd a szöveggel. Azt, hogy jól érti, nincs okunk kétségbe vonni, de miközben igyekszik minden tartalmi elemet átmenteni, mondatai többnyire a nyersfordítás szintjén maradnak. „Bementem a magamban a bánatosok étkezdéjének nevezett szegénykonyhába (bár jobb lett volna nyomorultakat mondanom), ahol az elmúlt héten kétszer is megtöltöttem a gyomromat.” (407.) Vagy: „Alas, it's difficult having a daughter, difficult”, áll az autentikusnak tekinthető angol fordításban egy idős apa sóhajtásnak ható hangján. Magyarul mindez közhellyé lapsodik: „Bizony nehéz lányos apának lenni.” (136.)

Az olvasóhoz beszélő figuráknak nincs saját nyelvük, pedig ez nyilvánvalóan keresztezi az író szándékait. Például az a karakter, aki Gyilkosnak fognak nevezni néven szólal meg, s akinek a személyes stílus középponti, személyes létkérdése, közli az olvasóval: „Kialakítottam egy gyilkoshoz illő hangot [...] Ezen a régi életemben soha nem használt gúnyos és gonosz hangon beszélek most is. Természetesen időnként hallani fogjátok a megszokott, régi hangomat is [...] ha van személyiségem és stílusom, az nemcsak a műveimben, hanem az elkövetett gyilkosságban és a szavaimban is megnyilvánulhat! Találjátok ki hát a szavaim színéből, hogy ki vagyok!” (145. k.) Erre a magyar fordítás nem ad lehetőséget az olvasónak.

A könyvkiadás jelen gyakorlatában nincs nyelvi kontrollszerkesztő – márpedig minden kiadó tudja, hogy enélkül nem lehetséges még csak igazán korrek fordítást sem létrehozni –, és csak találgatni lehet, mi a szerkesztőként feltüntetett közreműködő munkaköre, mert számos sajtóhiba maradt a szövegben. A sajtóhibák illúzióromboló, olvasóellenes voltát nehéz túlbecsülni, ráadásul sokszor nem eldönthető, hogy elírást vagy nyelvtani hibát látunk-e („Megígérte hogy rendbe tartja a házat”, 12.). Ha a könyvkiadás és könyveladás olyan sikeres üzleti ágazat, mint amilyenek a monstre könyváruházak nagy száma mutatja, elfogadhatatlan a könyvek előállításának költségeit olyan alacsonyan tartani, hogy nyelvileg szegény és nyomdahiábokban gazdag kötetek lássanak napvilágot. Ez mindenképpen elfogadhatatlan – akkor is, ha az erőfeszítés áldozatot követel a kiadóktól.

Témájánál fogva ebben a könyvben valahol – ha másutt nem, a címlapon vagy a hátapon – feltétlenül szükséges lett volna legalább rész-

leteket reprodukálni török vagy perzsa miniatúrákból, hogy az olvasó vizuális segítséget is kapjon a leírásokhoz. Hogy a magyar kiadás címlapján ábrázolt dominóknak mi a regényre vonatkoztatott jelentése, találgatni sem tudom. A könyv, amely ezt a csipkeszerűen kidolgozott regényt tartalmazza, mint tárgy, csúnya, igénytelen. A papírja vastag, a kötése nem jól bírja a lapozgatást. A betűk nagyok, az oldalak tükre elég kicsi (az amerikai kiadás 413 oldalával szemben 604 oldal a kötet), és ettől lektúrjelleg kap.

Pamuk, az író nagymértékben elvész ebben a fordításban és kiadásban.

Forgács Éva

KONZERVATÍV ÉS KORSZERŰ: AZ ÚJ FILOZÓFIAI KÉZIKÖNYV KÉTARCÚSÁGA

Filozófia

Szerkesztette Boros Gábor

Akadémiai Kiadó, Akadémiai Kézikönyvek sorozat, 2007. 1436 oldal, 5500 Ft

A történeti fejezetek írói: Ambrus Gergely, Bene László, Borbély Gábor, Boros Gábor, Kendeffy Gábor, Percz László, Ullmann Tamás, Weiss János

Az esszék írói: Bacsó Béla (Esz­tétika), Boros Gábor (Történelemfilozófia), Farkas Katalin–Kelemen János (Nyelvfilozófia), Fehér Márta (Tudományról és tudományfilozófiáról), Felkai Gábor (Diskurzusetika), Huoranszki Ferenc (Metafizika), Máté András (A logika és a matematika filozófiája Russell és Frege után), Mezei Balázs (Vallásfilozófia), Orthmayr Imre (XX. századi angolszász etika), Tengelyi László (Új fenomenológia Franciaországban)

Megszoktuk, hogy a magyarul elérhető korszerű, megbízható összefoglaló filozófiatörténeti művek fordítások. Ez önmagában nem is feltétlenül baj, de egy kulturális hiány szimptomája. A magyar szerzőktől most megjelent új, reprezentatív filozófiai kézikönyv azonban új helyzetet teremt.

A kötet létrejötte (kényszerűen támogatások nélkül, piaci alapokon kell megállnia ugyanis) kisebbfajta csoda – annak ellenére, hogy világtendenciákba illeszkedik. Bár magyar nyelven még nem készült ennyire gazdag, olvasható és korszerű (habár több szempontból kifejezetten konzervatív) filozófiatörténeti munka, vannak előzményei. A közelmúltból talán leginkább még a méltatlanul feledésbe merült 33 HÍRES BÖLCSELETI MŰ (Móra Könyvkiadó, 1995) című kötet idézendő fel, a szerzők közötti átfedés nem véletlen (az a kötet volt talán az első kísérlet egy új hagyomány beiktatására, melyben a középiskolásoknak szánt könyvek szerzői is csak olyasmiről írnak filozófiatörténetet, amit egyébként *olvastak*). A kiadó remélhetőleg jogosan bízik abban, hogy a könyvnek lesz piaca, mert a Bolognai program miatt Magyarországon is kialakult a hároméves BA-típusú képzés, amelyhez a kézikönyv tankönyvként is használható.

A filozófia persze, elvileg, már húsz éve nem csak egy elit kör számára elérhető lehetőség, hogy aztán a szélesebb közönségnek ideológikus pótlékokkal kelljen beérnie. De ettől még nem terjedt el egy csapásra a „filozófiai képesség”. Ha úgy gondolunk a filozófiára, mint a diszkurzív emberi kommunikáció legmagasabb fokára, akkor rögtön érthetővé is válik, hogy miért is nincs igény rá Magyarországon. Döntően az irodalom, a művészettörténet és legfőképpen a történelem „oktatása” is filozófiátlanul, ha nem éppen filozófia- és gondolkodásellenesen zajlik, függetlenül attól, hogy egy bizonyosfajta felületen filozófiai „ismeretanyag” beépült a „tananyagba”. A XIX. század reprezentatív szellemtudományai, olykor akadémiái szinten is, máig elfogadhatónak tartják a filozófiában keresni a bűnbakot azért, mert klasszikus formáik meghalodottakká váltak, és reflexió helyett inkább leszegett fejfel brusztolnak. Elgondolkodtat, hogy magyarul a „filozófál” kifejezés negatív konnotációjú. Vajda Mihály filozófust bizonyos okok a közelmúltban egyenesen arra vezették, hogy a magyar nyelv filozófiai alkalmatlanságáról értekezzen. Persze ha ezzel egyetérténénk, nem feltétlenül lenne értelme folytatni a cikket.

Legalább húsz éve a kézikönyv műfaja számít a korszerű, legnagyobb írói ambícióknak a szellem- és társadalomtudományokban. A nagy tudományos kiadók – és a felvásárlások folytán

mára szinte csak ilyenek vannak – számtalan filozófiai kézikönyvet hoztak ki a nagy nyelvek mindegyikén, a legkiválóbb szerzők közreműködésével. Ide sorolhatók a szótárszerű munkák is, mint amilyen a Koselleck-féle GESCHICHTLICHE GRUNDBEGRIFFE.¹ A fejlődés iránya pedig az lett, hogy ma a különböző filozófiai „résztudományok” kézikönyvei sokasodnak a polcokon (tudatfilozófia, nyelvfilozófia, illetve regionális filozófiák, mint például indiai filozófia, kínai filozófia stb.).² Az internetkultúra felemelkedése ezt annyiban változtatta meg, hogy a szabadon hozzáférhető enciklopédiák állnak a fejlődés élvonalában. Néhány kézikönyvre kötetünk szerkesztője és szerzői is hivatkoznak.³ De ezek a kézikönyvek teljesen más szituációban születtek/születnek meg, évtizedek óta jelen lévő és folyamatosan bővülő igényeket elégítenek ki, szemben a magyar vállalkozás úttörő jellegével. A képet színezi, hogy a szakkönyvkiadási támogatás nélkül maradt és önmagában erőteljesen magyar piacon a kötetnek aligha születtek egyharmar versenytársai, legfeljebb fordítás formájában. Erre is igaz, hogy Magyarországon bármely, nemzetközi viszonylatban akár csak közepes méretűnek mondható vállalkozás rögtön kény-

¹ HISTORISCHES LEXIKON ZUR POLITISCH-SOZIALEN SPRACHE IN DEUTSCHLAND I–VIII/2. Szerk. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhart Koselleck. Klett-Cotta, 1972–1997.

² Például: THE MIT ENCYCLOPEDIA OF THE COGNITIVE SCIENCES. Szerk. Robert A. Wilson–Frank C. Keil. MIT Press, 2001. ENCYCLOPEDIA OF INDIAN PHILOSOPHY. Szerk. Karl H. Potter–Sibajiban Bhattacharyya. Princeton University Press, 1993.

³ Csak példaként néhány további kézikönyv és enciklopédia: THE OXFORD HANDBOOK OF CONTEMPORARY PHILOSOPHY. Szerk. Jackson, F.–Smith, M. Oxford University Press, Oxford, 2005. ROUTLEDGE HISTORY OF PHILOSOPHY. Szerk. Parkinson, G. H. R. Routledge, London, 1993. ROUTLEDGE ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY. Szerk. Craig, E. Routledge, London, 1998. (Ennek megjelent egy középhosszú és egy rövid változata is, továbbá elérhető az interneten.) Kambouchner, D.: NOTIONS DE PHILOSOPHIE, I–III. Gallimard, Paris, 1995. STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY (<http://plato.stanford.edu>) – e hatalmas enciklopédiára jellemző, hogy heterogén és nyitott, ám szerkesztett és folyamatosan bővül. A cikk írásának időpontjában a legfrissebb szócikk a „Torture” volt, ami jelzi, hogy az enciklopédia reagál a közvetlen társadalmi hatásokra.

szerű monopóliumot is jelent (ami nyilván a kritikákat is elkerülhetetlenül kiélezettebbé teszi). Pedig hol vagyunk még akkor Frederick Copleston jezsuita szerzetes 1946 és 1974 között kilenc kötetben publikált filozófiatörténetéről (A HISTORY OF PHILOSOPHY), melyben a jeles szerző a nagy nyugati és tradicionális filozófiai nyelveken citált idézeteit már le sem fordítja saját nyelvére, az angolra – egy ilyen kiadás magyarul elképzelhetetlennek tűnik. A kézikönyvek alapvetően két típusra oszlanak – a szótárszerű munkák (STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY) szembeállíthatók a történeti-szisztematikus jellegűekkel (a Copleston). A Boros szerkesztette könyv tudomásom szerint abban egyedülálló, hogy ötvözi a filozófiatörténeti kézikönyvek előnyeit azzal a törekvéssel, hogy eszékben a tudomány élvonalát képviselő kutatók ismertessék a kortárs filozófia fő témáit – és itt nem összefoglaló szócikkeket, hanem nyitott kérdéseket felvető tanulmányokat közöl.

A kézikönyv szerkezete

A kézikönyv összesen húsz szerző munkájának eredménye. Első ezeregyszáz oldala a nyugati filozófia jelentős alakjait és műüket mutatja be időrendben, annak preszókratikus kezdeteitől a XX. század közepéig. A kötet végén tizenegy esszé található a filozófiai kutatás kortárs területeiről. Ezeket a *state-of-the-art* esszéket az adott terület kiemelkedő hazai kutatói írták, bár itt is megőrizve az érthetőség és olvashatóság alapkövetelményeit. Ebből adódóan a tartalomjegyzék főként neveket, bizonyos esetekben mozgalmak, iskolák neveit tartalmazza. Ebben érezni némi konzervativizmust. Végső soron azonban, tekintve a könyv céljait, nagyon is helyénvaló a történeti kifejtés túlsúlya, főként úgy, hogy két segédeszközzel egészül ki. Gulyás Péter munkája révén ugyanis a könyv hetvenoldalas, részletes és átgondolt tárgymutatóval bír. Ez talán még azt is feledtetni, hogy a névmutató viszont kimaradt a kötetből, a helyhiány mellett alighanem a karácsonyi szezon szorongató közelségére is tekintettel. Másrészt pedig a fejezetek számozásának megfelelő decimálisok segítségével konkordanciajegyzetek mutatnak rá a legfontosabb párhuzamokra és kapcsolódási pontokra a kézikönyvön belül. A konkordanciajegyzetek a pontosság érdekében nem a margón találhatóak, hanem a szövegben a jegyzetelt mondat vagy kifejezés után.

Először a történeti fejezetekről – habár a kötet második felének filozófiai esszéi talán még fontosabbak és érdekesebbek, mint az úgynevezett filozófiatörténet. A kézikönyv arányos, egy modern kézikönyv követelményeinek eleget tevő és egyben igen olvasható fejezete a görög–latin ókort tárgyaló mintegy kétszáz-húsz oldal, Bene László munkája. Részletes, de sehol sem túlbeszélő. A Platónra és Szókratészra szánt harmincöt oldalt olvasatlanul kevésnek is vélhetjük, de elolvasva rendkívül összedett és jól szerkesztett szöveget találunk, mely nemcsak a klasszikus témákat veszi sorra (a megismerés fajtái, a lélek, morál- és politikafilozófia, költészet stb.), de a kutatásnak azokra az újabb eredményeire is kitér, melyek a Szókratész–Platón viszonyt illetően az elmúlt évtizedekben kerültek be a tudományos köztudatba. A szofistákról szóló tízoldalas fejezet pedig nemcsak hiánypótló magyarul (főleg, mivel az Atlantisz Kiadó SZOFISZTÁK című kötete majdnem tizenöt éve megvásárolhatatlan, és a szakirodalmat eddig szinte csak G. B. Kerferd A SZOFISZTA MOZGALOM [Osiris, 2003] című kötete jelentette), de egyben az elmúlt évtizedek kutatásainak eredményeit is bemutatja. Hiszen alig néhány évtizede egy-két oldalnál többre aligha futotta volna a tudni érdemesnek tartott anyagból. Ugyanakkor például Arisztotelész kapcsán szűken bánik a szerző a példákkal, talán túlzott engedelményeket téve az iskolás-skolasztikus, a terminológiára sokszor „vakon”, szemléletes példaanyag nélkül hivatkozó hagyománynak. A szöveg áttekinthetőségét szolgálja, hogy csak a legfontosabb filozófiatörténeti kapcsolatokra hívja fel a szerző a figyelmünket. Már-már reménykedhetünk, hogy végre kiszorulnak a karácsonyi könyvvásárok alkalmával újra és újra felbukkanó használhatatlan „bevezetések” a „görög filozófiába” (többek között l.: Pais István: A GÖRÖG FILOZÓFIA).

A görög és hellenisztikus korszak tárgyalását Kendeffy Gábor jóval rövidebb patrisztika-fejezete követi. Már maga az is újdonságként hathat, hogy a keresztény egyházatyák helyét kapnak egy filozófiatörténeti kézikönyvben, hiszen ez nem volt szokás Magyarországon. A szöveg befogadását megnehezítheti a korszakban járatlan olvasó számára a vallási mozgalmak, irányzatok, eretnekségek neve, melyek meghatározására nem mindig jutott helye a szerzőnek a kiterjedt fogalmi tisztázások elle-

nére (azt megtudjuk, mi a *logosz szpermatikosz*, amit Kendeffy „észcsírának” fordít, de például a valentinianus gnosztikusok és a markionisták magyarázat nélkül, hivatkozásszerűen szerepelnek). Kendeffy kiemeli, hogy a filozófiát mind-eközben szekularizált tudományként gondolja el.

A középkor filozófiájáról Borbély Gábor írt összefoglalót. Az elfoglalt kétszázötven oldal több, mint amit a szerkesztő ELŐSZÓ-beli célkitűzései alapján várnánk. Különös, hogy mind Duns Scotus, mind Ockham, mind pedig Aquinói Tamás ugyanolyan terjedelemben szerepeljen egy kézikönyvben, mint Kant vagy Arisztotelész. A középkori filozófia Borbély Gábor által írt fejezetei a kultúrtörténetben is eligazítanak, amit az is jelez, hogy míg a kötet korábbi fejezeteiben az élettrajzi, kiadás- és forrástörténeti adatokat zöld háttérre nyomott kiemelések tartalmazzák, itt ezek belekerülnek a főszövegbe, a kiemelt helyeket pedig ezeken túlmenő részletességű gondolatok és adatok töltik ki. Borbély Gábor bőkezűen bánik a hatástörténeti vonatkozásokkal is, bár ezek leginkább csak a téma szakértői számára lesznek követhetők.⁴ Ugyanakkor az Ockham-fejezet valóságos revelációként hat. A szöveg gazdagságát jelezheti, hogy szó szerint is visszaköszönnek olyan bekezdések, melyeket AZ ÉRTELEM EGYSÉGE című Aquinói-féle kötetben a jegyzetanyag részeként olvashattunk. Csak a korszakhoz összeállított bibliográfia tizenhét oldal. Összehasonlításként: a többi kilenc fejezet végén két-három-négyoldalas bibliográfiákat találunk.

A középkor kimerítő és izgalmas bemutatása után a humanizmus ehhez képest távolságtartással kezelt szerzőit Boros Gábor veszi számba. Pico della Mirandola, Marsilio Ficino, Suárez, Montaigne, Paracelsus, Giordano Bruno, Machiavelli kortársaikkal együtt is csak hetven oldalt kaptak. Talán a korszak szerzői nem a rendszeres metafizikai kifejtést választották

a filozofálás módjaul, aminek nem igazán kedvez a kézikönyvforma? Inkább úgy tűnik, hogy a humanizmusfejezettől egy másfajta kézikönyvfelfogással találkozunk. Míg az első három fejezet főként az egyes szerzők legfontosabb műveinek részletesebb, a szakterminológiát igénybe vevő bemutatására koncentrált, melyek adott esetben maguknak a műveknek az elolvasását is kiválthatják, addig Boros Gábor fejezetei inkább az egyes szerzők főbb témáit és gondolkodásának központi elemeit vázolják röviden, amelyek nem helyettesíthetik az eredeti művek olvasását, hanem kulcsot kínálnak hozzájuk. Vagy egy már megkopott olvasmányélmény felélevenítségéhez adnak támasztékot. A kézikönyvnek ezek a fejezetei a szakirodalmi hivatkozásokat és a standard értelmezést esetleg árnyaló mellékhangokat is kerülik, és a szerző más könyveiben elmaradhatatlan filológiai aprólékoság és részletesség sem terheli őket. Szinte csak Descartes, Hobbes, Spinoza és Leibniz kapcsán nem mond le ezekről. Boros és (főként) Borbély elképzeléseinek különbsége abból is szembetűnő, hogy a humanizmustól a kora újkoron át a felvilágosodásig tartó mintegy ötszáz év ugyanúgy kétszázötven oldalt kapott a kötetből, mint a szkolasztika kétszázötven éve. Ez egyértelműen más ambíciót, más elképzelést tükröz. Amennyiben pedig felidézünk, hogy a kötet elkészítésekor az eredeti célkitűzések között egy olyan könyv megírásának terve szerepelt, mely nemcsak a BA-képzésben, hanem a középiskolaiban is haszonnal forgatható lesz, akkor azt gondolom, hogy Boros Gábor fejezetei felelnek meg e követelménynek leginkább. Ugyanakkor valamelyes filozófiai műveltség birtokában érdekesebb a másik kifejtés. A két mód nehezen összeegyeztethető, persze valójában mindkettőre szükség lenne.

A kora újkor és a felvilágosodás filozófusai közül a nagy alkotók (Descartes, Spinoza, Locke, Hume stb.) mellett helyet kapott itt Galilei és Newton természettudományos munkássága, illetve MÁGIA, TERMÉSZETFILOZÓFIA, TEOZÓFIA, MISZTIKA címszó alatt néhány ritkábban emlegetett szerző. A spektrum szélességét jelzi, hogy a kora újkor biblikritikájának fejleményei is külön fejezetet kaptak. Ugyanakkor az egész kora újkori, felvilágosodás korabeli filozófiából összesen hat szerzőről találunk kifejtőbb bemutatást, ezek Descartes, Spinoza, Hobbes, Locke, Leibniz és Rousseau.

⁴ „Henricus akkor volt az oxfordi egyetem kancellárja, s abban az időben kezdte intenzíven bírálni Duns Scotust, amikor Ockham Oxfordban teológushallgató volt. Az univerzáléproblémával kapcsolatos álláspontja egészen bizonyosan hatott Ockhamra, aki idézi Harclay ezzel kapcsolatos quaestióját. Valószínű azonban, hogy Ockham más problémák megoldásánál is támaszkodott Henricus de Harclayra.” (487.)

Párhuzamosan a berlini felvilágosodás figyelmen kívül hagyásával az e mozgalom egyik fontos referenciaszerzőjének tekinthető Shaftesburyre sem jutott több néhány bekezdésnél. De a kiváló Hume-ra, az utóbbi évszázadok egyik legfontosabb hivatkozási pontjára szánt három oldal az, amely igazán hiányérzetet hagyhat az olvasóban. Ezt talán még az a nagyszerű fejlemény sem feledteti, hogy a skót felvilágosodás önálló fejezetet kapott, benne olyan fontos, ám magyarul töredékesen elérhető szerzőkkel, mint Francis Hutcheson, Adam Smith, Adam Ferguson és Thomas Reid. Úgy tűnik, hogy a filozófiai hagyomány azon csapásiránya, melyet többek között Montaigne, Shaftesbury és a berlini felvilágosodás alkothatna, a kézikönyv partvonalára szorul (kimarad Herder, Lessing és Mendelssohn, habár Hamann Weiss János jóvoltából egy rövid idézet erejéig váratlanul felbukkan a kötetben). Montaigne is mindössze kétoldali összefoglalást kapott, holott a modern szubjektum kiformalásában betöltött szerepe, jelentősége alapján ennél talán ő is többre számíthatna. Az is elgondolkodtató, hogy a XIX–XX. század fordulójának orosz, olasz és spanyol gondolkodói közül senki sem fért bele a kézikönyvbe (csak egy-egy hiányérzetet keltő név: Bergyajev, Croce, Unamuno).

A KRITIKAI FILOZÓFIA, NÉMET IDEALIZMUS ÉS HATÁSUK című fejezetet Ambrus Gergely, Ullmann Tamás és Weiss János együtt jegyzik. Weiss ihletett Fichtéje, illetve a kanti criticizmusra született egyéb válaszokat világosan és közérthetően bemutató – talán a szükségesnél kevésbé strukturált – dolgozatai mellett főként Ullmann Tamás írta a fejezet cikkeit Kanttól Schopenhaueren és Kierkegaard-on át a spiritualistákig (Maine De Biran, Bolzano, Brentano és a némileg meglepő módon szintén spiritualistaként elkönyvelt Wundt). Ullmann Tamás hatalmas munkát végzett, az áttekintések világosak, közérthetőek, összefogtak. Kant filozófiájának ismertetése során táblázatok, felsorolások is segítenek az áttekintést, ami e „kissé mélyeség” filozófia esetében hasznos. Úgy tűnik, az a klaszszikus ambíció irányítja munkáját, hogy az alcímekben jelzett filozófusok művét egészként értsük meg, és különböző kérdéseiket egy-egy gondolkodó személyiség összefüggésében ragadjuk meg. A fejezet végén Ambrus Gergely a német idealizmus brit recepcióját foglalta össze. Itt a felütés, azaz a Kantra fókuszáló tekin-

tet miatt a korszakból hiányzik az egyre erősebb recepcióval bíró amerikai pragmatizmus, amelyet azonban valamelyest pótol a témát elsősorban Rorty írásainak fényében vizsgáló Boros János tanulmánya. E fejezetben többnyire ismét csak olyan szövegeket találunk, melyek inkább rövid akadémikus összefoglalások, semmint bevezetések.

A XX. századdal a könyv utolsó három fejezete foglalkozik. A mára klasszikussá vált, habár nehezen definiálható felosztás szerint találunk „kontinentális filozófia” fejezetet és „analitikus filozófia” fejezetet – kezdetükön a nagy alapító atyákkal, Diltheyjel és Husserllel az egyik, Fregével és Russell-lel a másik oldalon. Ez a felosztás nem csak azért problematikus, mert feltételezi, hogy ez a két hagyomány „iskolát”, valamiféle egységes gondolkodásmódot alkot egy évszázadon át, hanem sokkal inkább azért is, mert azt a látszatot kelti, mintha a két iskola alapfogalmainak felvázolásával a filozófiai álláspontok és kérdések körét rögtön ki is mérítenénk. Ez a felosztás iskolásnak és konzervatívnak hat azzal együtt is, hogy lemondani róla szinte lehetetlen. „Kontinentális” filozófia címszó alatt olvashatjuk Ullmann Tamás összefoglalásait Nietzschéről, Husserlről és a fenomenológiai mozgalom egyéb alkotóiról egészen a hermeneutikáig (Gadamer, Ricoeur), az egzisztencializmusig (Jaspers, Sartre) és a francia fenomenológiáig (Merleau-Ponty, Lévinas, Derrida). A fejezetet Weissnek a Frankfurti Iskoláról és Pereg Lászlónak Lukács Györgyről írott cikkei zárják. Ha elfogadjuk is a kézikönyv által sugallt – konzervatív – álláspontot, hogy többek között sem a strukturalizmus, sem a feminizmus nem hozott igazán eredeti gondolatot a filozófiában, akkor is hiányzik Foucault, akinek a kortárs tudatra, gondolkodásmódra gyakorolt hatását és jelentőségét aligha tudnánk túlbecsülni.

Ambrus Gergely a (nyelv)analitikus filozófiáról írott fejezetben Frege, Russell, Moore és Wittgenstein után a logikai pozitívizmust és annak kritikáit, utóéletét mutatja be röviden, hogy a fejezetet azután a hétköznapi nyelv filozófiájának döntően John Austin és Gilbert Ryle által meghatározott iskolájának bemutatásával zárja. Ambrus cikkei jellemzően újfent a Boros Gábor kapcsán bemutatott módszertant követik, és részletes taglalás helyett inkább bevezetések.

Már említettük a decimálisok használatát a

konkordanciajegyzetekben, illetve a kötet végén található tárgymutatót. Ezen túl a könyvben bizonyos adatok és gondolatok fűzőld hátterre vannak nyomva. A megoldás tetszetős és hasznos is – habár a kiemelések logikája fejezetenként eltérhet. A kötetben számos ábrát és táblázatot találunk, például a középkor bonyodalmas metafizikai építményeken spekuláló szerzőinek elgondolásait megvilágítandó.

A kötet második, jóval rövidebb részét adó esszék között is jelen van a szemléletbeli különbség. Már a címadás is érdekes problémát vet fel, de erről később. Bacsó Béla, Boros Gábor, Felkai Gábor és Orthmayr Imre inkább történeti jellegű áttekintést és bevezetést írt, Mezei Balázs, Huoranszki Ferenc, a Farkas Katalin–Kelemen János szerzőpáros, Máté András, Fehér Márta, Boros János és Tengelyi László pedig akadémikusabb, több előzetes ismeretet feltételező cikkeket. Ez részben az adott terület függvénye is.

Az esszék egy része a filozófia egy tematikus területét járja körül, míg más részük történetileg létrejött hagyományokat vizsgál. Ez az eklekticizmus azonban csak azon az áron lenne megszüntethető, hogy átideologizáljuk a könyvet. Akkor pedig már valószínűleg a mostani a jobb megoldás. Inkább tematikus területek a következők: esztétika, etika (külön „analitikus” és „diskurzusetika”, ami kifejezetten érdekes szerkesztői döntés), vallásfilozófia, metafizika, nyelvfilozófia, logika és matematikafilozófia, tudományfilozófia. Inkább történeti konstrukciókat vizsgál a történelemfilozófia fejezet, mivel ennek feldolgozása Collingwood mellett a XX. századi német hagyományt foglalja magában, sem francia, sem orosz szerzőket nem említ, de Croce és Danto neve sem bukkan fel. Ilyen az amerikai hagyományt vizsgáló pragmatizmus fejezet is (itt leginkább Stanley Cavell neve hiányzik, habár Ambrus Gergely korábban említést tesz róla a történeti részben), illetve a kortárs francia fenomenológia fejezete.

Ha azonban jobban megvizsgáljuk a „tematikus” fejezeteket, akkor alighanem le kell mondanunk arról az illúzióról, hogy léteznek ilyen tisztán tematikus keretek. Hiszen például Fehér Márta körültekintő és lebilincselő tudományfilozófia fejezete is kizárólag a német–amerikai hagyományt mutatja be, és nem tárgyalja a francia tudományfilozófiát (például Gaston

Bachelard, Georges Canguilhem), amit pedig az is indokolna, hogy ez a terület a magyar filozófiai kultúra vakfoltjára esik. Vagy említhetnénk a metafizika fejezetet, mely szintén kizárólag az analitikus metafizika múlt századi fejleményeit tárgyalja (azaz csupán a partikuláris és tulajdonságok kérdéseit, illetve „speciális metafizika” címszó alatt a „fizikai és lelki tulajdonságok”-at), miközben a fogalom ennél összehasonlíthatatlanul szélesebb területeit figyelmen kívül hagyja. A vallásfilozófia fejezetben Mezei Balázs a saját (habár bizonyos sajátos értelemben naturalistának nevezett) fenomenológiai megközelítését mutatja be, melyet azonban megelőz egy széles történeti áttekintés a jelenleg ható vallásfilozófiai tendenciákról, elméleti irányokról. Voltaképpen az esztétika, a nyelvfilozófia és a logika fejezetek azok, melyek leginkább megközelítik a tematikus megfogalmazás egyáltalán valamiféle eszméjét. De ne feledjük: mindezek az írások a meghatározás szerint *esszék*, nem pedig szócikkek egy enciklopédiában. Talán ezért is szerencsésebb Fehér Márta (TUDOMÁNYRÓL ÉS TUDOMÁNYFILOZÓFIARÓL), illetve Tengelyi László címadása (ÚJ FENOMENOLÓGIA FRANCIAORSZÁGBAN), mivel ezek nem is tesznek úgy, mintha szócikkek kívánnának lenni. Habár végső soron itt egy átfogó és tisztázó szerkesztői döntés hiánya érzékelhető.

Néhány hiányzót biztosan találhatunk a tematikus felsorolásban is. Az első a társadalomfilozófia esszé, melynek megírására Bence Györgyöt kérte fel a főszerkesztő, és akit halála immár örökre megakadályozott e felkérés teljesítésében. Boros az előszóban utalt azonban rá, hogy egy esetleges második kiadásban ezt a hiányosságot valamiképpen pótolni fogják. Egy másik hiányzó számomra az elme-filozófia fejezete. Pedig a XX. század második felének egyik legvirágzóbb, interdiszciplináris motívumokat egyesítő filozófiai diszciplinájává váló elme-filozófia Magyarországon is több jeles kutatóval, műhellyel van jelen.

Ludasnak érzem a konzervatív szemléletet abban, hogy az ezernégy száz oldalon szinte egyetlen női név sem bukkan fel (eltekintve talán Héloïse-től, akit Abélard kapcsán lehetetlenség lenne kihagyni, habár jól tudjuk, hogy a levelezés rá eső része Abélard munkája). A magyar filozófia fejezeténél legalábbis Heller Ágnes (furcsa módon az úgynevezett Lukács-iskola

tagjait, miközben említi a kört, Pecz László nem nevezi meg), korábról például Hannah Arendt, az egyébként is hiányzó elmefilozófia fejezetben mondjuk Patricia Churchland, sőt az egész feminista mozgalom mint olyan (akár ezen belül is Simone de Beauvoir vagy a politikai filozófus Martha C. Nussbaum) számomra hiányoknak tűnnek. Gondolhatnánk azt, hogy ez nem filozófiai korszerűtlenség – hiszen a filozófia mint olyan nem foglalkozhat afféle filozófián kívüli szempontokkal, mint a nem kérdése. Másrészt azonban a filozófia XX. századi eredményei ez utóbbi álláspontot megkérdőjelezik – de már John Stuart Mill 1869-es *THE SUBJECTION OF WOMEN*-je óta filozófiává vált a kérdés. Sőt a főszerkesztő Boros Gábor korábban több munkájában is foglalkozott a nőknek például a kora újkorban, annak filozófiájában, filozófiai életében betöltött szerepével. De ha önálló fejezetet nem biztosíthat is a szerkesztő a feminista mozgalom egészének, akkor is kérdés, hogy többek között a vallásfilozófiában és a politikafilozófiában gyakorolt kritika miért marad a könyvben visszhangtalan.

A könyv, emeltem ki az elején, kényszerű monopolhelyzetben van, és ezért a kritika is jobban figyel a hiányokra. De minden lehetséges kritika mellett is ez a kötet nagyszerű eseménye a magyar filozófiának, filozófiaoktatásnak, jelentőségében pedig, hadd reménykedjünk ebben, „nemzeti színház”-akhoz és „állami ünnepség”-ekhez is mérhető, habár összemérhetetlenül kisebb *költségvetéssel*.

Váradi Péter

HIBAIGAZÍTÁS

Előző számunk korrektúrája során Sántha József Bernhard-recenziójában a szerzői javítások sajnálatos módon nem kerültek be a végleges szövegbe. KULTURER helyett KULTERER (685. és 688. oldal), *Brennendörfen* helyett *Brennerdörfen*, Brennen helyett Brenner (686.) és PER helyett A PER (689.) a helyes írásmód. Olvasóink és a szerző szíves elnézését kérjük.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap és a Tiara Rt.
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TIARA